

Ս. Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ
(1880 - 1917)

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

С. С. НАЗАРЯН

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ
ЕРЕВАНА
(1880—1917)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1986

ՀԱՅԳԱԿԱՆ ԸՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՐԻՈԴԻԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ
(1880—1917)

ՀԱՅԳԱԿԱՆ ԸՍՀ ԳՈ ՀՐԾՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1986

01
2-15

2266

Տպագրվում է ՀՍՄՀ ԳՍ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի սրբանմուր

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների ակադեմիկ
Ս. Թ. ԻՆԵՆՆՅԱՆ

Գիրքը նետատարակության են երաշխավորել գրասրահներ՝ բանասիրական
գիտությունների ակադեմիա Մ. Հ. ՄԵԼԻՔԻՅԱՆԸ, պատմական գիտությունների
ակադեմիա է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԳԻՆԱՆԸ

Նպատրույան, Ս. Ս.

Երևանի պարբերական մամուլը (1880—1917)
և 152 Պատ. խմբ.՝ Ս. Թ. Իշխանյան.—Եր.։ ՀՍՄՀ ԳՍ
հրատ., 1986. 207 էջ.:

Աշխատությունը նվիրված է նախահեղափոխական շրջանում
Երևանում լույս առած պարբերականների ուսումնասիրությանը։ Հայ հասարակական կյանքի ֆոնի վրա ներկայացված են յուրաքանչյուր օրգանի գաղափարական ուղղությունը, արժարժան խնդիրները, ինչպես և վերաբերմունքը մամուլանկաշարի անուղղորդ բողոքական-հասարակական կարեւոր հարցերի նկատմամբ։ Լուսարանված են խմբագիր-հրատարակիչների կյանքի ու գործունեությունը, նրանց գովազանած հույզանքները և կատարած գերհ հասարակական կրակները։

Նախատեսված է պատմաբանների և մամուլի պատմությանը
հետաքրքրվողների համար։

Ն Ն Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Քաղաքահարուստ հայ պարբերական մամուլը մեր ժողովրդի անցյալի նախատարի բերումով ծնունդ է առել ու զարգացել բուն հայրենիքի սահմաններից դուրս, ստաբիլիտետով։ Իսկ Երևանում նրա ծննդից (1794) ութը տասնամյակ անց միայն ասպարեզ է կնկն առաջին պարբերականը՝ «Պսակ» շաբաթաթերթը, որի լույս ընծայումով (1880) սկզբնավորվում է Երևանի մամուլի պատմությունը։ 1880—1917 թթ. ընթացքում Երևանում հրատարակվել են տասնմեկից ավելի պարբերականներ (օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, ամսագիր), որոնք լայն տարածում են գտել Երևանի նահանգի գրեթե բոլոր գյուղական վայրերում։ Մամուլի բոլոր օրգանների բովանդակությունը և արժարժան հարցերը սերտորեն առնչվում են հասարակական այն նոր տեղաշարժերին, որոնցով նշանավորվում է պատմական այդ մամուլանկաշրանը (1880—1917 թթ.)։

Նախահեղափոխական շրջանի Երևանի մամուլը ներկայացրել է Երևանի նահանգի աշխատավոր գյուղացիության գանձալի կյանքի ու կենցաղի հշմարտ պատկերը, գյուղատնտեսական հարցերի ու հույսերի, ցանկությունների ու նպատակների լայնագույն արտահայտչությունը։

Ցուտեֆորմյան հայ գյուղում առաջացած նոր պրոլետարիատի կազմված կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացման հետ, ինչպես և ազգային ճնշումը, հայկական հարցը, կրթական գործը և այլն իրենց յուրովի լուսարանում են գտել Երևանի մամուլի առաջին օրգաններում («Պսակ», «Սեռզգայապահանքի Թերթ», «Երևանի հայաարարություններ»)։ Թերևս դրանք մամուլակի հասարակական

4001000000
և 13—84
703 (02)—86

ԳՄԳ 7.6.1
002

© Հայկական ՍՄՀ ԳՍ նետատարակչություն, 1986

խնդիրներն անզրպարձել են համազենոկրատական գիրքերից և ստաշագրել «գլուխփրկի» այնպիսի միջոցներ, որոնցով չէր կարող իրականացվել գլուխ սեղիալական աստղքեմաց վերափոխումը: Այնուհանդերձ, այդ պարբերականներն իրենց նպատակն են բերել նահանգի տնտեսական, հասարակական կյանքի զարգացմանը: Հանդիսացել են ժամանակի գաղափարական այն խոսափողները, որոնք դարի լուսավոր միտքը, ազատաշունչ ոգին հասցրել են երևանի նահանգի ամենահեռավոր անկյունները և այս կամ այն չափով բազմաթիվ զյուզի բնակչությանը, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությանը:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո երևանի մամուլը չարտատնում է նորանուն պարբերականներով: Գրանց մեզ կան զրամայական բուլղեկյան տակտիկան պրոպագանդող («Յակտ»)», «հեղափոխական շարժման զգափարները տարածող («հոսք»), ժամանակի զեմոկրատական միտքը առաջ տանող («նոր ձայն», «Կռան», «նոր մամուլ» և այլն) մամուլի օրգաններ, որոնք միաժամանակ մասնակցություն են ունեցել հայ ազգայնական կուսակցությունների դեմ մղված պայքարին:

Երևանի մամուլի անցյալի օրգանները պարունակում են նաև փաստական հարուստ նյութ երևանի նահանգի բնակչության կենցաղի, ապրելակերպի, սովորությունների և այլնի վերաբերյալ:

Հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության ուսումնասիրման համար կարևորություն ներկայացնող այս պարբերականները լուսարանվել են միայն մասնակիորեն: Պատմաբանները, բանասերները, տնտեսագետները իրենց խնրոս աւարկայի բնարկման առումով անզրպարձել են երևանի մամուլի անցյալին: Այսպես, Մ. Գ. Ներսիսյանը «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի թուրքական բրունակությունից դեմ (1850—1870)» աշխատության մեջ բացահայտում է երևանի առաջին թերթի՝ «Պատկի» գերե ու նշանակությունը ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարների տարածման գործում: Մ. Պ. Աղայանը պատմա-

գիտական տեսանկյունից արժեքավորում է «հոսք» բուլղեկյան թերթը իր «Արշավոր Մեկերյան» գրքում: «հոսք» թերթի հասարակական և բաղադրական դերն ու նշանակությունը գիտահամարում են նաև Մ. Վ. Արզումանյանի «Բուլղեկների գործունեությունը և սեղուցյունի շարժումները Հայաստանում 1905—1917 թվականներին» ուսումնասիրության մեջ: «Յակտի» սուսերեն թերթի բնութագրեր և նրա զորք բուլղեկների զրամայական տակտիկան ընթերցողներին ծանոթացնելու գործում տրված է Խ. Հ. Բարսեղյանի «Բուլղեկյան հայ պարբերական մամուլի պատմություն» աշխատությունում: Երևանի մամուլի յուրաքանչյուր օրգան սեղմ բնութագրված է Ք. Խ. Հակոբյանի «Երևանի պատմությունը 1879—1917 թթ.» գրքում: Անցյալի հայ տնտեսագիտական մտքի լուսարանման առումով Հ. Ն. Կարապետյանը հետազոտել է «Յակտ» և «հոսք» թերթերում արժարժված տնտեսագիտական հարցերը և լուսարանել «Սոցիալ-տնտեսագիտական միտքը բուլղեկյան հայ պարբերական մամուլում» աշխատության մեջ: «Պատկ» թերթի տնտեսագիտական հայացքների ուսումնասիրությունը առանձին էջեր է նվիրել Ռ. Ն. Սարիսյանը իր «Հայ տնտեսագիտական մտքի քննական վերլուծություն (19-րդ դ. 70—90-ական թրվականները)» գրքում: «Առողջապահական թերթ» ամսագրի բժշկագիտական և առողջապահական հարցերի քննությանն առանձին զբոյս է հատկացված Ռ. Ս. Փարսազանյանի «Հայ բժշկության պատմությունից» գրքում:

Վերը նշված աշխատությունները չեն լրացնում այն բացը, որ կար երևանի մամուլի պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Զի գրվել 1880—1917 թթ. երևանում լույս տեսած պարբերականների պատմությունը իրենց զրլուսավոր խնդիրների բնարկման և ամբողջական լուսարանման առումով: Մինչդեռ, երևանի այդ պարբերականները հետաքրքրություն են ներկայացրել ինչպես բարձրացրած հարցերի, այնպես էլ հասարակական-բաղադրական կյանքում ունեցած իրենց դերի և նշանակության տնտեսագիտության, սույն աշխատության նպատակն է՝ լուսարանել

պատմական այդ ժամանակահատվածի (1880—1917 թթ.) հանդուցալին խնդիրներին անվիճող երևանի պարբերականներին բարձրացրած հարցերը, միամտանակ ցույց տալ այդ խնդիրների նկատմամբ զրանց ունեցած վերաբերմունքը և բոս անմ էլ ներկայացնել յուրաքանչյուր պարբերականի գաղափարական հիմնական ուղղությունը, քաղաքական դիմացիժը և գնահատել դերն ու տեղը հայ հասարակական մտքի ու մամուլի պատմության մեջ:

Հարկ ենք համարում նշել, որ շենք անդրադարձել XX դարի սկզբին նրանում լույս տեսած պետական-պաշտոնական թերթիկներին («Էրիվանսկիե գուբերնսկիե վեզոմոստի», «Կորոզսկիե օրյավենիտ», «Էրիվանսկի վեստիկ», ինչպես նաև միճակագրական նյութերի ու հոգվածներին ժողովածուներին («Յրզոյր Էրիվանսկոյ գուբերնի», «Պամյատնայա կնիժկա Էրիվանսկոյ գուբերնի»): Դրանցում պարունակվում են սոսկ պաշտոնական, միճակագրական տեղեկություններ և հայտարարություններ, որոնք լավագույն դեպքում կարող են օգտագործվել որպես սկզբնաղբյուրներ նրան քաղաքի ազգաբնակչության թվի, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ կատարելիս: Չենք անդրադարձել նաև 1910 թ. նրանում չույս տեսած «Միտք» գիտական, փիլիսոփայական և «Ճանապարհ» գրական, գեղարվեստական ու քննադատական ժողովածուներին, բանի որ դրանք չեն եղել պարբերական հրատարակություններ: 1915 թվականից նրանում իր հրատարակությունն է շարունակել Վանում 1910 թվականին լույս տեսած «Նշխատանք» թերթը: Այն փոխադրվել էր նրան ժամանակավորապես նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, շենք անդրադարձել այդ պարբերականին:

Աշխատության համար փաստական հիմք են հանդիսացել նրանի մամուլի օրգաններից բացի, ժամանակի հայ մամուլի մի շարք պարբերականների հավաքածուները, Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՉՍՍՀ ԿՊՊԱ), Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պե-

տական պատմական արխիվում (ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ), ՉՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) արխիվային բաժնում, ՍՄԿԿ Կենտրոնին առնթվաբ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի արխիվում, Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարան) արխիվում, ինչպես և ՍՍՀՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ) թեմաի վերաբերյալ պահպանվող նյութերը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

«Պատկ» շարքարեբր (1880—1884)

Պարբերական մամուլը երևանում ծնունդ է առել անցյալ դարի 80-ական թվականներին: Պատմական այդ մասնակահատվածում կապիտալիստական արտադրահարակրթությունների մուտքը Անդրկովկաս առաջ է բերում օտարական, տնտեսական, հասարակական կյանքի նոր տեղաշարժեր, որոնք էլ իրենց ներքին զարգացման նոր բնթացք և նոր ուղղություն են հաղորդում գրականությանը, արվեստին, դիտությունը, հրապարակագիտությունը: Երևան են գալիս նոր, ինչպես հասարակական-բազմազան, այնպես էլ մասնագիտական (տնտեսական, մանկավարժական, նրամոլը-տական, բժշկական և այլն) պարբերականներ: Երևանում ստալին պարբերականի հիմնադրման նախաձեռնությունը պատկանում է փիլիսոփայության դոկտոր Վասակ Պապանյանին: Վասակ Պապանյանը մամուլային առջ գործիչներից էր, որ ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել Երևանում գործող «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին: Հայտնի է, որ 1880—1881 թթ. Երևանում ձևավորվում և գործում է «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպությունը¹: Այդ կազմակերպության գաղտնի ժողովների մասին իր հիշողություններում գեներալատ մտածող, հրապարակագետ, խմբագիր, մասնագիտությամբ գյուղատնտես Անդուս Աբանասյանը գրում է. «Ութուսուական թվականներին հայերիս համար քաղաքական և հասարա-

կական ամենաակտուալ հարցը—դա Տանկահայաստանում օտարների մտցնելու և Տաճկահայաստանի ազատագրման հարցն էր, որը բնեվում էր հայ մամուլի էջերում, իսկ ամենից շատ՝ այն գաղտնի կոնսպիրատիվ «ժողովներում», որոնք գոյություն ունեին Անդրկովկասի մի շարք հայաշատ քաղաքներում: Այդ ժողովներին, որոնք կազմում էին «ազգասերների ժողովներ», մասնակցում էին իրենց հասարակական գործունեությամբ հայտնի մարդիկ: Երևանում զբոսնող կազմում էին հարիվ մի տանելակ հողի—այն է՝ հայտնի իրավարան Ռուբեն Զալալյանը, մասնավոր հավասարատար Վասիկ ԵղիաՏարյանը, բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, նոտար Տրգատ Վարդանյանը, Քիֆիլիսից եկած որպես մանկական պարտեզի առաջին հիմնադիր Գայանե Հովհաննիսյանը (Արզար Հովհաննիսյանի քույրը), իրավաբան Հայկ Մատակյանը, հայրս և էլի Ներկու-երեք հողի», «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Քովմաս Մհերյանը, Հովհաննես Տեր-Չաքարյանը և ուրիշներ: Նրանք բոլորը սերտ կապերի մեջ էին Մակվայի «Հայրենասերների միություն» գաղտնի կազմակերպության անգամների² և Քիֆիլիսում գործող Բաֆֆու խմբակի հետ: Ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, կազմակերպության անդամներից Լևոն Տիգրանյանը և ուրիշները զբաղվել են նաև Երևանում գեներալ խանութներ բացելու և զենք վաճառելու հարցերով: Այսպես, Լևոն Տիգրանյանի³ Կարապետ Եղյանին հասցնելով զենքեր և զինամատերեր էլ այն մասին, որ առաջին հերթին պետք է զենք տարածել ժողովրդի մեջ:

Երևանում, ինչպես և Քիֆիլիսում գործող այս գաղտնի կազմակերպությունների գոյության մասին հայտնի է եղել Կովկասի վարչապետ և ոստիկանական մարմիններին: Այսպես, այդ առթիվ Մ. Գ. Ներսիսյանի գրքում գրված է. «Հատկանշական է, որինչպիսի օր Կովկասի բազմաքաղաքական մասի գլխավոր պետ, իշխան, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Գոն-գուկով-Կորսակովը ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար գեներալ-լեյտենանտ Օրժանկոյն ուղղած իր 1883

Քվականի սեպտեմբերի 7-ի թիվից զեկուցման մեջ նշառում էր, որ Կովկասում ստեղծված հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների դեմոֆոր նպատակն է՝ ազգային-հայրենասիրական շարժում ստեղծել փորրապիական հայերի մեջ՝ բնզգեմ թուրքական տիրապետությանը՝

1883 թ. մարտին բացահայտվում է «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության գործունեությունը, կազմակերպություն, որի ղեկավարները ցարի հրամանով 1885 թ. արքայգում են Կովկասի սահմաններից դուրս։

«Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության անդամները հայրենասիրական, ազատասիրական քաղաքացիները տարածում էին նաև իրենց հրատարակատեսակն ակտիվ գործունեությամբ։ Նրանցից Վասակ Պապազյանը «գոտագործելով այն հանգամանքը, որ Երևանում այդ տարիներին աղյուս գործում էին Չարաբրա Կերզյանի (1874), Արզար Գուլամիրյանցի (1879) տպարանները՝ կար տպագրական բաժնավար բազա, 1879 թ. նոյեմբերին դիմում է Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարովյանը՝ Երևանում հայերին շարափաթերթի հրատարակելու խնդրանքով։ 1879 թ. դեկտեմբերի 26-ի հատուկ գրովյանը Կովկասի փոխարան Վասակ Պապազյանյանին թույլատրում է 1880 թ. հունվարի մեկից Երևանում լույս բնծայել հայերեն պարբերական՝ շարաթեր մեկ անգամ, Միաժամանակ փոխարան խմբագրին ներկայացնում է իր պահանջները, որոնցում նշված էին այն մասին, որ էթն թերթին ունենա կառավարությանն անհրաժեշտ ուղղություն, և էթն արժեղ նկատվի մամուլի մասին եղած որոշումների ու գրաքննության կանոնների խախտում, ապա այն անմեղապես կզրպարելովը՝

«Պսակ» թերթի լույս բնծայումը մի քանի ամսով հետաժգվում է։ Երևանի նահանգապետ Շախմուրդ արքեր խափանելու նպատակով խմբագրի առաջ պահանջ է դնում՝ թերթի հրատարակել միայն այն գրքանոցով, որ գրաքննելը հրավիրվի Քիֆլիսից և որին վերջի տարեկան 500 ռ. աշխատավարձ։ Երկար բանակցություններից հետո միայն նահանգապետը համաձայնվում է թերթի զբաղմունքին։

նակի նահանգային վարչության աստիճանավոր Տրդատ Վարդանյանցին՝

Երևանի առաջին պարբերականը՝ «Պսակ» թերթը լույս է տեսնում 1880 թ. մարտի 15-ին։ Այն հրատարակվում է շարաթեր մեկ անգամ։ Սկզբում ունենում է «Երևանական»

«Պսակ» շարաթարթի գլխավորը

պատմական և մանկավարժական» Լեյբֆալերնագիրը, իսկ 1882 թ.՝ «Ազգային, քաղաքական և բանասիրական լրագիր» տեղանունը։ Առաջին տարում թերթը ձեռք է բերում հազիվ 40 բաժանորդ, իսկ 1881 թ. բաժանորդների թիվը հասնում է 500-ի։ Նյութերը զետեղված են հետևյալ բաժիններում. «Գրականական», «Պատմական», «Մանկավարժական», «Մասնակազմական», «Քրդիկականություններ», «Զննական հայացք», «Խոսք լուրեր», «Հայաստանություններ»։ Թերթի առաջին երկու համարները ապագրվել են 2. Կերզյանի տպարանում, այնուհետև Վասակ Պապազյանյանի նորարար տպարանում։

«Պսակի» առաջին տարվա առաջին համարի առաջորդում խմբագիր Վասակ Պապազյանյանը մանրամասն մեկ-

նարանում է ընդհանրապես լրագրի լուսավորական, կրթական, հասարակական դերն ու նշանակությունը: Նա լրագրերը համարում է ժամանակի օրագրություն, որը ընթերցողին հաղորդակից է դարձնում ժողովրդի ստորյա հոգսերին, կարիքներին, պահանջներին: Վասակ Պապաջանյանը իր առջև նպատակ է դնում հրատարակել մի թերթ, որը մատչելի լինի հասարակության բոլոր խավերին, հատկապես գյուղական բնակչությանը, ինչպես ինքն էլ ասում «հասարակ ժողովրդին»:

«Պատկ» թերթի առաջին համարի լույս ընծայումից հետո խմբագրությունը ողջունի նամակներ է ստանում ընթերցողներից: Հետագոր գյուղի բնակիչներից մեկը գրում է. «Մեր ցանկությունն է, որ «Պատկը» լինի բերան ժողովրդի, խոսի հասարակության հոգով, առանց կրքի պատմի շինականի ու քաղաքացու ցավերը, նախանձախնդրությամբ հարվածի շահամոլներին, որոնք հասարակությանը կեղեքում են հարստահարելով»¹⁰: Մտովյալի Պետրովսկու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի մի խումբ հայ ուսանողները ողևորված երևանում հրատարակվող թերթի նախընտրած ծրագրով, շտապում են իրենց ողջունի խոսքն ստել խմբագրին: Նրանք լեն կասկածում, որ թերթը գլխավոր ուղաղրությունը կդարձնի սեղական բնակչության սոցիալական, տնտեսական և մտավոր կյանքի խնդիրների վրա և կհրատարակի «գալառական և գյուղական ժողովրդի համար»¹¹: Այդ նույն ժամանակ Նանդես է գալիս լիբերալ-բուրժուական «Մշակը» և փոստենակ ողջունելու, իր բննագատական խոսքն է ասում թերթի հասրին. «Մշակ» խմբագրությանը դուր չէր եկել հատկապես «Պատկի» ծրագիրը: Ըստ այդ թերթի, «Պատկը» պետք է զրադվոր միայն գալառում կատարվող անցքերի կենտրոնում, իսկ հասարակական-քաղաքական ընդհանուր կյանքի հարցերն ամենևին չպետք է հետաքրքրվի նրան: Նման հարցերով պետք է զբաղվեն միայն կենտրոնական թերթերը»¹²: Իհարկն, սխալ էր նման աստճանագատում մտցնելը: Նրեվանում բնակվող բուն հայ ժողովրդին հովասարապես

հուզում էին այն հարցերը, ինչ համբնդճանուր մարդկությունը: Արեմն, երևանում լույս տեսնող թերթը նույնպես չէր կարող շահագրադանայ ժամանակի հասարակական-քաղաքական ընդհանուր հարցերին: Եվ եթե «Պատկը» չէր գտնվում հասարակական որևէ հուանք ներկայացնող օրգանների շարքը, ապա այն պարբերականներից էր, որոնք մտախ տնտեսագետ Ռ. Ն. Սարինյանն իր գրքում գրում է. «Սակայն կային նաև բազմաթիվ այլ պարբերականներ, որոնք թեև ձև չէին տալիս ամբողջական և վերջավորված ուղղության և, թերևս, ալքի չէին ընկնում սոցիալ-արևտեսական կյանքի խոր և համակողմանի վերլուծության, այնուամենայնիվ, զբաղվում էին ժամանակի առաջադրած խնդիրներով»¹³:

«Պատկ» թերթը իր գաղափարական սեուենն ստանալով դեմոկրատական ակունքներից, ասպարեղ էր եկել կապիտալիստական արտագրահարաբերությունների գարգացման հետևանքով քայքայվող գյուղի, աշխատավոր գյուղացիության ծանր իրավիճակն արտահայտելու և այդ իրավիճակի բարեփոխմանը նպաստող միջոցներ առաջադրելու նկատառումներով: Այս կամ այն շափով կրելով ներդրելական հայացքների ազդեցությունը, «Պատկը» հետևում էր «ժողովրդասիրական շարժման» գաղափարներին, հասարակական զարգացման գործում կարևոր տեղ հատկացնելով մտավորականությանը: Ապա ազգային-դեմոկրատ գործիչների նման ազգային-ազատագրական շարժման բարեհաջող ավարտի հետ էլ կապում հայ ժողովրդի սոցիալական հարցի լուծման հնունակարները: Միամտմանակ, դրևորելով նաև ազգային-պահպանողական հայացքներ, թերթը ազդի գոյատևման հենարանը համարում է եկեղեցին: Այսպիսով, ինչպես նկատվում է, գաղափարական այն «Եկեղեցիզմը», որ բնորոշ է եղել ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանի մտավոր կյանքին, Նառկայան մամուլի որոշ օրգաններին, հատուկ է եղել նաև «Պատկ» թերթին:

«Պատկին» հիմնականում հետաքրքրել է գյուղի դեմոկրատական վերափոխման հնունակարը: Այդ հանգաման-

քրե է հիմք հանդիսացել այն բանի, որ գրականության մեջ թերթը դասվել է «գաղափարական-դեմոկրատական արտաբանական»¹⁴ թերթերի շարքը:

«Պատկ» թերթի հրատարակության գործի կազմակերպումը դուրսին չի եղել խմբագրի համար: Թերթը չի ունեցել թղթակիցների մշտական ցանց: Առաջնորդողների ու հոդվածների մեծ մասը գրել է ինքը՝ խմբագիրը: Լեզվածներ թերթում տպագրել են Քոփմաս Մհերյանը, Գրիգորիս Երզնկյանը, Լուվանեսն Էնկունը, Արսեն Քոխմախյանը և ուրիշներ:

Գրաքննչական կոմիտեի հայաժամանակներից խուսափելու համար, ինչպես խմբագիրն է խոստովանել, շատ զեպեկում ստիպված է եղել ստատածածը, խորհածը ինչպես առանց մի անցաթղթի մարդի՝ փակակերի տակ զեկ ու միշտ բանտարկել: Գրածը, շարագրածը շնչել է հափտության անհետացնելը¹⁵:

* * *

«Պատկ» թերթը լույս էր տեսնում այն տարիներին (1880—1884), երբ ազգային-ազատագրական շարժումն էր տարածումն էր գտնում Վանում, Մուշում, Բիթլիսում, Կարինում և հայաշատ այլ գաղափարներում: Արևմտյան Հայաստանում գործում էին 1878—1879 թթ. Վանում ստեղծված «Ան խաշ», 1881 թ. Կարինում իմնված «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունները: Արևմտում էր գաղափոր՝ զանազուղ ազատագրական շարժման խթանող ուժ: Ազատագրական շարժման կազմակերպիչներին օգնության հետք էին կարհատում Մոսկվայում, Քիֆիսում, Երևանում գործող գաղտնի խմբակները: «Պատկ» թերթի խմբագիրն ու աշխատակիցները (Ա. Քոխմախյան, Լ. Տիգրանյան, Ք. Մհերյան և ուրիշներ) առաջնորդվում էին Բաֆֆու Լեկերում ստեղծված այն նշանաբանով, թե արևմտահայ շարժումը արժարժելու համար անհրաժեշտ է հատուկ աշխատանք

մտավոր արևելահայ գաղափարներում: Եվ Վասակ Պապանյանը «Պատկ» թերթի էջեր այդ իսկ նպատակին էր ծառայեցնում: Նա սերտ կապերի մեջ լինելով Մոսկվայի «Հայրենասերների միություն» կազմակերպության անդամների հետ, օգտագործում էր նրանց մշակած ծրագիրն ու կոչերը: Հայտնի է, որ «Հայրենասերների միությունը» կոչ էր անում «...արյունով զննյ ազատությունը և ցույց տալ գաղափարներով աշխարհին, որ հայաստանցին բմբոնն է ազատության գաղափարը և քնդունակ է այդ գաղափարին դուրսից անեցածի ամենաբարձրը, ամենազինվելը—իր սիրելի որդիներին կյանքը»¹⁶: Այդ կոչի ոգով գրված են «Պատկ» հատկապես 1883 թ. համարներում տպագրված հոդվածները: Հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ազատագրության հարցը, որ հանդես էր եկել իր սմբողի սրտ-թուրք, զանուն է «Պատկ» թերթի քննարկման կարծիք հարցերից մեկը: Ուշագրությունը առավել ևս դարձվում է արևմտահայության ազատագրության խնդրի վրա, բանի որ հայ ժողովրդի՝ Օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ տառապող հատվածին սպանում էր ֆիդիկական բռնաշնչում զբանսը:

226

1877—1878 թթ. ուսումնական պատերազմը, Մանուկյանի կոնֆերանսի և Քեդիկի կոնգրեսի պայմանագրերը համոզեցին, որ ազատության հասնելու համար պետք է ապավինել սեփական ուժին: Նույն կերակացության էին հանդես եկն Վասակ Պապանյանն ու նրա թերթի շուրջ համախմբված մտավորակները: «Հայկական խնդիրը, ինքը ժողովուրդն է,—գրված էր սրտագլխին, ապա այն պատճառով, որ ես—հայր—կորցրած էր պատվասիրության զգացմունքը, երբ փոքր ինչ ինչն էրեն ճանաչեց, փոքր ինչ ձանջանեց, հայրական խնդիրը Երևան դուրս կեպով Ուրեմն ինչպես որ ինքն իր ինքնճանաչության նորավառ նշույններով առաջ բերեց իր խնդիրը, նույնպես էլ պետք է ինչն իր ինքնազորությունը լուծումն տա այդ խնդրին»¹⁷: Եվ մասնակն ու պայմանները հասունացած համարելով այդ

ինդրի իրականացմանը նախապատրաստվելու համար, թերթը հորդորում է ժողովրդին՝ չհասպակել: Իր միտքը տեղ հասցնելու նպատակով տեղին է գտնում մեջ բերել իմաստնի հետեյալ խոսքերը. «Ոչ թե համբերության օգնությանը, այլ անհամբերությանը գրովյալն է ժողովուրդն ազատում»¹⁸: Եվ միանգամայն իրավացի է Թ. Հակոբյանը, որ իր գրքում Վասակ Պապաչանյանի մասին գրում է. «Թժվար չէ ասենել, որ հայրենաւոր մտավորականը ճիշտ էր հասկացել 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայերի ազատագրության հարցի շուրջը միջազգային դիվանագիտության բարձրացրած ուղմուկի սնամեջ լինելը և այն միակ էլքի, համատղովրդական պայքարի անհրաժեշտությունը, որն իրող կառոյ էր հասցնել հաղթանակի, պայմանով, կե՞ն մտղովուրդն իրեն ամբողջությամբ նվիրի այդ սուրբ գործին...»¹⁹:

Ազգային-ազատագրական պայքարի գոյափարենելով ներթմված հողվածներ թերթի համար գրել են Վասակ Պապաչանյանը, Արսեն Թոխմարյանը²⁰, Քոլմաս Մհերյանը և ուրիշներ: Հարցի բարեհաջող լուծման նախապայմանը նրանք տեսնում էին ազգի միանական պայքարի մեջ: Ըստ թերթի «հայկական խնդրին օգտավետ կերպով լուծում տալու համար», «օգնողը միշտ պետք է լինի ու լինի միությունը»: «Հայ ազգը երկուների մեջ է,—գրում է թերթը.—որ պետքի նա անվտանգ է առողջ մնա, մեղանից մի գո՛ւ է պահանջում, այն է դո՛ւն է մեր հին հաշիվները, մեր կամակորոթյունը, մեր ղխակալություններն ու թշնամանքները: Նա մեղանից մի երդում է պահանջում. երգիլի սիրել միմյանց և այդ սիրու համար նվիրել նաև կյանքը: Նա մեղանից մի ուխտ է սպասում—ուխտել մի սիրտ, մի հոգի, մի միտքություն, մի անբարկտ միտություն կազմել և այսպիսի սերտ միությունը անվախ առաջ գնալ»²¹: Եվ այդ միությանը, ազգի ամբողջության պահպանման հիմնական օղբ համարվում է կեկեղցին: Քաղաքական իշխանությունից զուրկ ազգի գոյությունն ապահովելու գործում կարևորությունը սերվում է կեկեղցուն, ժամանակի այն միակ հաստատությունը, որի

ձեռքում էր կենտրոնացված ազգի հոգևոր կյանքի ղեկը: «Մեր ազգի պատմական պայմանները,—գրված է թերթում,— գրել են նրան այնպիսի վիճակի մեջ, որ մեր կարծիքով չուրաբանելուր հայ մարդ, որ սիրում է իր հայրենիքը, որի սրտին մտն է իր հայրենակիցների ամբողջական մարմնավորությունը, պետք է անշուշտ մեր կեկեղցին իբրև ազգը մի միություն ներկայացնող հաստատություն, իբրև ազգության ամբողջությունը իր մեջ պահող ամբար օղ համարի»²²:

Ազգապահպանման գործում կեկեղցու դերը գնահատելիս «Պսակը» արտահայտում էր ազգային-պահպանողական հոսանքը ներկայացնող օրջանների հայացքներին համահունչ դադափանքը: «Ազգային-պահպանողականները,—ինչպես գրում է Մ. Ե. Մխիթարյանը իր գրքում,— սոցիալական հոսանքի կուլան չունենալով, որին հանձնարարելին ազգի քաղաքական բարեփոխ անօրինումը, այդ խնդրի լուծումը վերափոխահում էին վաղուց իր դարև ապրած հայ կեկեղցուն»²³:

Միամասնակ ազգային ու քաղաքական ազատության հետ կապված խնդիրները բարեհաջող լուծելու նկատառումներով թերթում ընդգծվում է էջմիածնի Ամբոնի և պատրիարքարանի միասնաբար գործելու անհրաժեշտության հարցը: Եվ որ կարևորն է այս հարցի բարեհաջող լուծման համար թերթը ապավինում է Ռուսաստանից սպասվող օգնությանը Այսպես. «Սուաշին և ամենազլխաժոր խնդիրը,—գրում է թերթը,— այն է պետք է ամեն ճիշ թափել, անդուր տրե՛նել, կազմել մեծ ժողով. Կաթողիկոսի գահը նստեցնել այնպիսիներն, որին հաջողի զե՛ն էշմիածնից հայերի կենտրոնը առաքանելու իրավունքը, հայերի պետք լինել, որ այսպես սով մի հզոր կապ կազմենք, որ և կապի սակը լինի ամբողջասեղին, որ միջոց ունենանք, որ անհաղթ Ռուսի շնորհով ձեռք բերենք ցանկալին, որ ամպի պես մի օր թնդանք Թյուրքիայում մեր թշնամիների դիրին կյանքի, գույրի մեր ցանկալին ձեռք բերելու»²⁴:

Անհրաժեշտ է նշել, որ 1853 թ. նո 7 և նո 9, ինչպես և այլ համարներում սպազորված հողփաժները վերաբերում էին ոչ այնքան եկեղեցուն, որքան օտարի լծից, հիմնականում թուրքական տիրապետությունից հայ ժողովրդին ազատագրելու խնդրին: Այդ մասին ինքը՝ խորագրերը խոստովանում է գրելով. «նեղիկ քվականիս մեջ «Պասիկ» երկու հողփաժ գրեց ազգային եկեղեցու վերաբերյալ: Դրանք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ մի տեսակ նախապատրաստություն անց զնական միտքն արտահայտելու համար, որ կազմում էր «Պասիկ» իսկական նպատակը»²⁵: Պարզ է, որ գրաբերությունից աղբյուրներից և կառավարության հետապնդումներից խոստովանելու համար թերթում ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ մտքերը արտահայտվում են սրտոված ձևերով: Եվ իր թեթևրդոններին այլ մասին տեղեկ պահելու նպատակով խմբագրերը գրել է «Թող ներեն մեզ հայ ընթերցողները, որ ուր մօտը ճանապարհներով ենք տանում մեր պատմության ընթացքը, որ երբեմն էլ գուցե անտեղի ափելորդություններ ենք ներս բերում, բայց այդ ամենն էլ խորհրդով ենք անում և... միևնույն ժամանակ կյանքի ենք, որ խելամուտվում կարգան այն խորհրդավոր գրվածքը, որ գատապարտված է զգուշ ու կցկտուր նախադասությունների միջոցով զուրս ցույնանալ»²⁶:

Անկասկած, գրաբերչական մարմինները հետևել են թերթի քաղաքական ուղղությունը: Արդելի են տեսնվել հողփաժներ, առանձին նախադասություններ, կամ ամբողջ համարի մեկ կամ երկու էջը: Խմբագրերը հանձնած նյութերի տեղը բաց է թողել, երբեմն էլ գրել բազմակետեր, կամ էլ գրել «չտպվեցավ», և «Մեզանից անկասկա պատճաններով այս համարը կես թերթ է հրատարակվում»: Ինչպես վկայում են վրացական ՍՄՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահպանվող գրաբերչական կոմիտեի նյութերը, խմբագրի օգտագործած այդ ձևերը չեն վերսկզբ գրաբերիչ Մեկից Մեհրաբովի ուշադրությունից: Նա նկատել է, որ գրաբերության կողմից մերստոված հատվածների փոխարեն խմբագրերը գրել է բազմակետեր, հավանաբար, բն-

թեքորդի ուշադրությունը գրավելու, հետաքրքրությունը շարժելու նկատառումներով: Ուստի, գրաբերիչը 1852 թ. հուլիսի 12-ին հաստիկ գրություն է ուղարկել խմբագրի հասցեով, մեկայրելով նրան գրաբերչության օրենքներից շեղվելու մեջ: Միամտանակ Մամուլի գործերի պիսավոր վարչության գրաբերչական կոմիտեի նախագահը կարգադրել է Երևանի նահանգապետին՝ ի ցույց դնել Երևանի գրաբերչիչին²⁷: Ապա կովկասի գրաբերչական կոմիտեն հաստիկ ղեկուցագիր է ուղարկել Երևանի նահանգապետին և հայտնել, որ «Պասիկ» № 7-ում սպազորվել են նախույշատրիկ հողփաժներ, մինչև դեռ թերթի № 9-ում խմբագրերը կրկին անգամ անց է կացրել նույն այդ մտքերը: Ուստի, գրաբերչական կոմիտեն կարգադրել է, որ «Պասիկ» համարում է թալարահեղ վրձանագրվող ուղղության անեցող թերթ»²⁸:

Հայտնի է, որ այդ շրջանում ցարական գրաբերությունը խիստ հեռուում էր Արևմտյան Հայաստանի և հատկապես ազգային-ազատագրական շարժման վերաբերյալ գրված հողփաժների բովանդակությանը, ենթագրելով, որ նույն բողոքն ու պայքարը հետագայում կարող էին ուղղվել նաև ցարական կառավարության դեմ:

Զնայած նման հանդամանքներին ու պայմաններին, «Պասիկ» թերթում այնուհանդերձ գաղտնի, թե բացահայտ բարձրացվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի գաղտնաբերը: Ահա թե ինչու Մ. Գ. Ներսիսյանը գրում է. «...«Պասիկ» կանգնած էր ազգային-քաղաքական շարժման անհրաժեշտությունն ընդունող տեսակետի վրա և աշխատում էր ազգային-ազատագրական գաղտնաբերների պրոպագանդա անել հայ իրականության մեջ»²⁹:

«Պասիկ» թերթը անզրպարձել է նաև թուրքահայ գաղտնեկներում ապրող հայ ժողովրդի քաղաքական անապահով վիճակին: Թուրքական կառավարությունը հայ բրիտանյան աշխատավորներից մի բանի տարվա տուրքը դանձում էր կանխիկ և ղիմադրության հանդիպելիս նրանց տուաչ բացում էր բանտի դռները: Թուրք և բուրջ հրոսակախմբերն անխնա աժերում էին հայկական գյուղերը: Այսպես, թերթը գրում է

ան մասին, որ Իզդիրում քրդերը զինելով Հարձակվել են Ամաս դյուզի վրա: Բարբարոսարքը, Հայերը վաղորդ կռահած լինելով քրդերի միտքը, պատրաստված են լինում և զինազրկելով, կարողանում են խուճապի մատնել նրանց: Երբ այդ Հարձակման մասին Հայերը փորձում են բողոքել փաշային պարզվում է, որ նա նույնպես եղել է քրդերի գործակիցը: Այդ փաստն ընդհանրացնելով, խմբագիրը եզրակացնում է. «...և թե որ աստիճանի խորումանկ բաղաբակա-նություն է Տաճկի կառավարության կողմից այդպես վարվել տեղացի Հայերի նեւ, այդ ընթացքով Տեղա կարող է հասկանալ: Անօգնական, անպաշտպան մեր Հայ եղբայրները լուծեն մինչև անգամ ինքնապաշտպանության մի կտոր երկաթ, որ քոնե գող, հարստահարի: քրդերից իրենց անձը, կայրը (կեք կա) պահպանեն»³⁰:

Յուրբական կառավարությունը լափազանց խորամանկորեն է առաջ տարել իր հայահալած բաղաբականությունը: Առաջին հերթին սկսել է փոփոխել հայկական զգրոցները: «...այսօր Յուրբիան անաճոթարք ձեռք է կարկառում և հայոց զգրոցներին,—գրում է թերթը,—ուզում է իր ձիրանների մեջ առնել հայոց զգրոցները, ուրիշ խոսքով, հայոց սղզության այդ ձեռլարանը, հայոց սերնդի այդ արզանը, որ ձմի, որ մգի իր վաշրազ ձիրանների մեջ այդ ձեռլարանը, որ ալերի, փշաչի այդ մայրական, այդ կենսագործ արզանը»³¹: Հավանաբար, այս խոսքերը գրելիս թերթը նկատի ուներ 1880-ական թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով հայկական դպրոցների ու թերթերի փակումը: Հենց այդ տարիներին էին, որ Յուրբիական կառավարող շրջաններում ստանց բաշվիլու հայտարարում էին, թե հայկական հարցը պետք է լուծել հայության ոչնչացման ճանապարհով³²: «Պսակ» թերթը համարձակորեն, ի լուր ազգի թշնամիներին, հայտարարում էր. «Քող Յուրբիա և իր փաշաներ խորին ուշադրությամբ կարդան հայոց պատմությունը և կտեսնեն, որ հայերը Մահակ և Մեսրոպիներ են ունեցել, որոնք զգրոցներ հիմնելով, հինգերորդ դարու հայ կանանց պես հայ մայրեր պատարասեցին, որ հայերը վար-

դանանց պես անձա՛ն նահատակներ են ունեցել, որ հայերը Ավարայրի ընդորձակ դաշտի պես գաշտեր արյունով են ներկել միմիայն ազգային Լկեզեցին, ազգային դպրոցները սպառնալու համար»³³: Տպագրելով այս խոսքերը, թերթը երգատակ է ունեցել փաստարանելու հայ մողղորդի ազատասիրական ամանդական սղին: Միաժամանակ թերթը գիմել է հայրենասիր գործիչների կյանքի և գործունեության նրկարացմանը: Այսպես, թերթի 1884 թ. առաջին համար ամբողջովին նվիրված է ազատասունչ ոգով տողորմած, հարազատ մողղորդին Յուրբիական բունակալական լծից ազատագրելու գործի համար պայքարող ներսես վարժապետյանի, իրիմյան Հայրիկի, Մելիքեղեկ կպիսիպոսի կյանքին ու գործունեությանը:

«Պսակ» թերթը ժամանակին առաջգն մտալորակա-նություն հեւ միասին ակտիվորեն մասնակցել է ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարները ժողովրդի մեջ տարածելու, մողղորդին հասցնելու մեծ գործին:

Հայտնի է, որ հայ իրականությունում անցյալ դարի 80-ական թվականներին մամուլի մի շարք օրգաններ գառնում են հասարակական այս կամ այն հոսանքի դազափախխոսները: Կապիտալիստական արտադրահարարությունների զարգացմամբ շահագրգռված լիբերալ-բուրժուական հոսանքի դազափախխոսն էր Գր. Արծրունու «Մշակ» թերթը: Ինչ խոսք, լիբերալ մտավորականության մեծ մասը տնտեսական հարցերը մշակելիս ելնում էր ժամանակի նոր-օրյա պահանջներից: Գրիգոր Արծրունին իր թերթի էջերում մշակում է ազգային տնտեսության զարգացումը կապիտալիստական ուղու վրա փոխադրելու ծրագրին: «Մշակի» միջոցով նա բարձրացնում է տեղական կապիտալի հիման վրա արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների ստեղծման հարցը: Այդ խնդրի հաջող լուծման համար առաջարկվում է կազմակերպել քաղաքի և գյուղի մասը արտադրու-

կերի քրեկերակցութիւններ», ինչպես նաև ակտիվացնել վաճառականութեան գերը արդուներեւութեան ասպարեզում և բեզմանրային հասարակական կյանքում: Վաճառականութեանը «միջին դասակարգը», ըստ թերթի, համարվում է ազգի նյութական հենարանը, որի միջոցով պետք է մշակվի երկրի հարստութիւնը:

«Մշակ» թերթը կողմնակից լինելով կապիտալիզմի զարգացման պրոտական ուղուն, գյուղացիութեան կյանքի վերաբերման լավագույն միջոցը համարում է բուրժուական օձֆորմների կիրառումը: Առաջ է բաշում գյուղական արդյունաբերական բնկերակցութիւնների ստեղծման հարցը, մի հարց, որը կարող է իրականացվել միայն փոխատու և խրնարդական բնկերակցութիւնների օգնութեամբ:

Անտեւովում է զարգացող բուրժուազիայի և աշխատավորութեան միջև ստեղծված արտասական հակասութիւնը: «Յանկանալով հասարակութեան երկու ծայրագույն դասակարգային բնկաների միջև հավասարակշռութիւն ստեղծել, կերտունին իրեն ցուցաբերում էր հասարակութեան միջին խավերի շահերի արտահայտիչ միայն, կրքման այս կամ այն հարցում կանգնելով աշխատավորների շահերի պաշտպանի» զիրքերում, նա հիմնականում այդ անում էր որպէս բուրժուազիայի գագափարսխտու³⁴:

Այդ նույն տարիներին ազգային-պահպանողական «Մեղու Հայաստանին» գյուղացիութեան հարցի լուծումը նույնպէս կապում էր օձֆորմների հետ, սակայն այնպիսի օձֆորմների, որոնք կկողնու ձեռքում թողնեն ազգային կյանքի բոլոր տեսակի բարեփոխութիւնների նախաձեռնութիւնը:

«Պասակը» կենելով կապիտալիզմի ուղին թևակոխած երկրամասի տնտեսութեան ու սոցիալական կյանքի զարգացման պահանջներին, փորձում է առաջադրել գյուղի գեմոկրատական վերափոխման իր ծրագրերը: «Պասակը» ազգի նյութական ու հոգեւոր ուժերը տեսնում է աշխատավոր գյուղացիութեան, ինչպէս թերթում է գրված «հասարակ ժողովրդի» մէջ: «Հասարակ ժողովուրդը,— գրում է թերթը,—

մեկ ազգի, իսկ բեզմանուր հասարակ ժողովուրդը, մարդկութեան հասարակական շինվածքի հիմքն է»³⁵: «Եւս,— շարունակում է թերթը,— մի ազգի կորիկն է, իսկ առաջագիւմ ու լուսավորված դասը, նրա ծագիկն ու հասած պտուղը: Նա պարունակում է իր մեջ բոլոր սքանչելիքները մարդկութեան կամ մեկ ազգի: Արհամարհել կորիքը, սիրել ծագիկն ու պտուղը, կնշանակի շանանշել, անձանթ լինել ծառի գոյութեան, նրա ձեւման, անման ու զարգացման հետ: Չէ որ պտղի սաղմը կորիզումն է: Գորս նետի կորիքը, նույնն է, որ ձեռք բաշել պտղից: Առանց կորիզի պտուղ է առանց հասարակ ժողովրդի ուրիշ ավելի բարձր դասակարգ չկա, այստեղից է, որ բոլորն իր սկիզբն է առնում: Նա ծնողն է բոլոր մեկ ազգին պատկանող դասակարգերի, նա այն ստատ ու պարտաւ հողն է, որ ուր ինչ ցանկն, այն և անշուշտ կհնձեն: Սորանից է կախված բարգավաճութիւնը, բարօրութիւն մեկ ազգի կամ բեզմանուր մարդկութեան»³⁶:

Այս հողվածում, որ պատասխան-խոսք է ուղղված Մովսիսի Պետրովսկու անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի ուսանողների խմբագրութեանն ուղարկած ողջունի նամակին, մեջ են բերված Միքայել Նայրանդյանի «Նկատողութիւնը» հրատարակատնական հողվածից բազմածրերը, որոնք առանձնացված են հողվածի տողատակում և նշված է հեղինակի անուն ազգանունը³⁷: Անտրաբացի կիներ շնչել, որ «Պասակը» մի շարք հողվածներում կան օգտագործված առանձին նախադասութիւններ, պարբերութիւններ Միքայել Նայրանդյանի ինչպէս Նկատողութիւնը» հողվածից, այնպէս էլ «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» աշխատութիւնից: Ասկայն, Միքայել Նայրանդյանի զործերից մէջբերումներ անելը զեւ բավական չէր: «Պասակը» հասարակական զարգացման վերաբերելով առաջադրած իր ծրագրերով չէր հանուն նայրանդյանի հեղափոխական ոգու բմբունանը և չէր էլ կարող հասնել, քանի որ խմբագրի աշխատհայացքում գերիշխող տեղ էր գրավում ազգային-պահպանողական մտայնութիւնը:

Ի՛նչորհե՛, Վասակ Պապազանյանի «Պսակ» թերթը ամե-
նայն հարազատութեամբ ներկայացնում էր գյուղի աշխա-
տավորության անսեռական և սոցիալական անաղատ, թըշ-
վատ իրավիճակը: «Գյուղացին» մեր ազգի սրբունն ու մայ-
մինը,— գրում է թերթը,— անտեր ու անտիրական է, ան-
տանն ու անտեղ է. որ ուսում է, որ չի ուսում, համարյա
գիշեր ու ցերեկ է աշխատում, բայց ի՛նչ—աղան, բախտի
որդին, ուսում ու մարտում է՞³⁸, Թերթի էջերում ցցուն
օրհնակներով պատկերված է բոլորում տիրող սոցիալական
անհավասարությունը: Թերթը բացահայտ ու համարակորեն
գրում է այն անարդարացի բռնությունների ու կամայա-
կանությունների մասին, որ կատարվում էին հայկական
գյուղերում: «Աղա ու, ապա և ունե՛ս իրավունք աննիւ-տալ,
ուսելի-խմելի, պատժել-անաղաղել, հափշտակել, բամբասել,
զրկել, սպանանել, կոտորուհի և այլն, և այլն»³⁹: Թերթը հատ-
կապես ցավով է անդրադառնում այն փաստին, որ աշխա-
տավոր գյուղացիությունը ճանաչելով շահագործողին, զգա-
լով, որ նրա կողմից անիրավացիորեն հայտնվում է, կոտորու-
վում է, դարձյալ «անմիտ ոչխարի նման հետևում է նը-
բան և նրա մտադրությունների, նրա դեմավորությունների
գործակատարն ու գործակիցը հանդեսանում»⁴⁰: Նա այնքան
խնդհանք է ու սուրհանգել է, ինչպես գրում է թերթը, որ երբ չի-
նազնիկներից կամ գյուղի պաաներից մեկը, մի ոչինչ բանի
համար սպանահար է կարգում հայ գյուղացուն, վերջինս էն-
պես է կարծում, թե շուտով չինգլիկից կտանան պատիժ և
բանտարկություն⁴¹: «Պսակը» գյուղում տիրող սոցիալական
անարդարության մասին գրելիս համարս դիմում է Ֆելիքտսի
մանրին: Այդպես. «ՆՅՆ պատահե՛մ գիշեր-ցերեկ տանջվող,
շանասեր գյուղացու աշուն բրտիբրով փաստոված հացով,
պատրաստած պանրով ու յուղով, սեր ու կարգավով, խոտով ու
գարով հարստացած կալվածատերերին իրենց գյուղացիներին
ճնշելիս ու հաշոյելիս, անիրավաբար նրանց շնչին սեփականն
էլ խելիս, հափշտակելիս, ծնծնիս ու թբելիս, անդամ նրանց
սրբությունը բռնի արտադրողելիս, հափշտակելիս» գանգառ ու

խնդիր նկողներին կոշիկների կրունկներով իրենց տանից ար-
յուն կոլով դուրս անելիս, իսկ նրանց—այդ իրենց ջանասիրու-
թյամբ պատված արարածների տանջանքների ու բրտիբի,
փայն ու գրկանքի տված փողերը լուտների ու բալերի վրա
շուսլիլիս, կզպե՛մ աչքերիս արցունքը, ներս-սրտիս մեջ կըթ-
նե՛մ. թող այնպիսի սրտիս աչքերից կարկուտ թափեն, աշյան
ղետեր թող վազեն, զնմքիս մի ծաղիկ ժպիտի տակ հողուս
փրցվը կծածկե՛մ, ազայի ձեռքից բնկած զագանակը կբարձ-
րացե՛մ, կամ ձեռքում կտորվածի անդ՝ մի նոր ու ավելի պին-
զը կմտուցանե՛մ»⁴²: «Մորձ» օտորագրությունը ասպարջված
այս Ֆելիքտսուն՝ ճշմարտագիտուն ու միաժամանակ զատ-
ուրեն ներկայացված է կալվածատիրոջ վերաբերմունքը
պարսպ գյուղացու նկատմամբ: «Գյուղացու տեր, գյուղա-
ցու աստված,— շարունակում է թերթը,— ես նրան կանե՛մ—
խփե՛ր, պինզ խփի՛ր, գյուղացին ի՛նչ է, որ համարակալում
է լեզու լինել, ցավ զգալ, բան խնդրել, թեզ անհանգիստ
անել, իր կեղտոտ ոտներով տանգ փայլուն պոներն աղաթ-
ուն, նա մարդ չէ, հայկան է, աղա կալվածատերը, քո կթի՛ր
կոյն է—բեռնակիր զբասում է. մորթի՛, պլուկի՛, արուն՛ը
ժրժե՛, իրան զեն շարե՛ս...»⁴³:

Ինչպես նկատում ենք, թերթը բողոք է հայտնում կա-
պիտալիստական հասարակության արատավոր երևույթների
դեմ: Անպայման միաժամանակ հորդորում է գյուղացիությանը՝
յուրի, պայքարել մարդկային արժանիքների ու իրավունք-
ների պաշտպանության համար, գրելով. «Ճանաչեցե՛ք Ձե՛հ,
Ձեր պատիվը, մի՛ր թափի՛ր Ձեր մարգարեաբ խողերի առաջ»⁴⁴:
«Պսակում» բացահայտորեն ցույց է արվում նաև, որ
ազաներից ու լինողներին բացի, պակաս վտանգավոր
չեն նաև «դիմակակիր» գործիչները, այսինքն, «Կեղծ ուսում-
նական-կրթվածները», որոնք «հիմնահատակ են սևում ամեն
մի հասարակական դործ, էթեն այն չի ծառայում իրենց անձ-
նականին»: Թերթը հորդորում է երես թերև նմաներից՝
բանի որ այդպես միայն կկարողանան վերջ տալ «դիմակա-
կիր» ասպետների գոյությունը: «...այդ է մեր միակ օրէ՛ր

տապարը,—զրված է թերթում,—որ պետք է ուղղենք այդ շահամույ անհատների կյանքի արմատին»⁴⁵,

Գյուղի աշխատավորությանը պակաս չէր կեղերում նաև հողերականութունը: Թերթը գրում էր գյուղական բաժանաների կաշառակերության, անօրինական գործերի մասին: Այսպես. «Բարձր աստիճանի հողերականություն, բաժանան, բարոյից եկեղեցում ամենայն օր կարգում են սուր գերք, խրատում են ուրիշներին, խոստովանանքում, մեղաց թողություն չեղուց, փող վեր անում, կեղծում, օրինականի անկ անօրինակ բաներ գործում,—վերջապես և ուրիշ հագար ու մի տեսակ դրպարտանքներ, օրինականություններ, զեղծումներ գործում, կաշառքներ անում... Իսկ հետո... Իրենց արդարացում. այս ամենը դիմակ չէ՞, բայց ինչ է»⁴⁶,
Էջմիածնից Գոն Էստանս զր Բարձրաս ստորագրությամբ ուղարկված հողվածում պահանջում է «Պոլսոմենիայում հողերականությանը տրված իրավունքները վերանայել և այնպիսի օրենքներ սահմանել, որ հասարակության «ծայրների ստավկությունը լինի տիրապետողը»: Հողվածում այն միտքն է առաջ տարվում, թե գյուղացիությունը բոլոր աշխատող շահագործողների դեմ ինքը՝ իր սեփական ուժերով պետք է պայքարի: «Ահա արդեն հասել է ժամը, որ բեզ համար դա մտածուհու...»⁴⁷: Գեմեոկրատական այս ուրույն միտումը արտահայտված է թերթի էջերում: Ժողովուրդն ինքը պետք է լինի իր դատավորը և նրանց չար գործերի քննողն ու մերկացնողը: «Ժողովուրդ, եթե ունես զգամունք, եթե ցավում ես բեզ, խղճում ես բեզ, էթե սիրում ես Լուսավորիչ Գրքագրից, այդ բոլորներտա պակտի կոթողը՝ վեր կաց և քննիք մանրադնին կերպով և դատիր. բայց չար ու նենգ գործողներին գատուուց առաջ—նրանց գործերը ծածկող ազատ աչրերին, նրանց համակրող շողորթներին դատիր... բավական է...»⁴⁸: «Պատան» հանդես է զարխ իր «Գյուղափրկիչ» ծրագրերով: Նախ ժամանակի ազգային-դեմոկրատ մտածողների նման հանդուգված, թե ազգային ճնշման վերացումը լայն հեռանկարներ է բացում սոցիալական հարցի լուծման համար, անհրաժեշտօրեն սպայվինում է ազգային-

ազատագրական պայքարին: Այս մտայնությունը արտահայտված է հետևյալ այլարանություն մեջ. «Ժամանակով պահե հափշտակեց Պարիզ»⁴⁹, կամենում էր հափշտակել Չոմախի»⁵⁰, բայց շահողվեց: Անթիվ ու անհամար աշխատանքների գործ դրվեցին, որ այդ վերջինը ես նորանից խլին, բայց անհարին էր: Գյուղացին չավեց, նորան հարկավոր էր այդ Չոմախը: Բանականությունը նրան ասում էր. սուր Պարիզ, բայց պահիր Չոմախը: Չոմախով կարող ես ձեռք բերել Պարիզ, բայց Պարիզով էրբեք Չոմախ: Նա լսեց բանականությունը, տվեց հափշտակողին Պարիզ և պաշտպան սրբի էր այդ Չոմախը, Չոմախը... անդի Չոմախը: Այժմ մեր գյուղացին ունի միայն մի Չոմախ, օրհնեալ է փայտն, որով լինի արդարություն»⁵¹: Մեկնարանելով այս այլարանությունը, Մ. Կ. Ներսիսյանը գտնում է, որ «Պատպանականի թերթ, թե կարծում էր, որ հասարակական կյանքում վճռական զեքը վերապահվում է զենքի ուժին, ազատագրական պայքարին»⁵²: Ազգայինելով ազատագրական պայքարին, թերթը միամտանակ առաջադրում է ազգի նյութական ու սոցիալական կյանքի բանգիտումանը նպաստող իր միջոցները: Ըստ թերթի, ազգի «աննյգան անաս աղբյուրներն են երկրագործությունը և վաճառականությունը», իսկ «նորա կրթության միակ աղբյուրն է ուսանողությունը»⁵³: Այս նախադասությունների զիմաց թվիր են զրված և տողատակում մեջ են բերված Միքայել Նալբանդյանի ստեղծագործություններից հասվածները: Այսպես, «Միայն զատողություն է վստույց արմատացած մեր ազգի մեջ, թե հայաց կաթողիկոսը կամ առաջնորդը պիտո է լինեն լուսավորության անտեր և սպասավորը. ոչ Մարկոսը և ոչ Կիրակոսը, այլ ինքը ազգը յուր ձեռքով պարտական է սերմանել, էթե կամենում է մի օրհնյալ և սուրբ Հունձ հնձել»⁵⁴: Իհարկե, «Պատան» ի հանդեսում առաջադրված հարցի նալբանդյանական լուծմանը Հայտնի է, որ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը եղելով իր այն զրույթից, թե «Նվ անկարելի է հայաց ազգի հոժքը նորոգել, ուժ և զորություն դնել նորա մեջ, բանի որ ազգը, հասարակ ծագուուրը, կարոտ է օրա-

կան հացի, բանի որ նորա տնտեսական խնդիրը կարգի չէ շրջում⁵⁵, կզրահանցնում է. «եթև, վաղորտ խեր գործ չզրոյի, սարուր չուր հողով հանդերձ կատարելապէս ազատ չբարոզի, և այս կերպով այն կեանքը չլուծի, սարուրը կացինով կվճռն գործը»⁵⁶: Այսինքն, Միքայիլ Նալբանդյանը «Ստրկութեան մեջ, աղքատութեան մեջ չկա և չէ կարող լինել լուսավորութիւն» մատերիալիստական դրույթը զարգացնելով, հասցնում էր մինչև տնտեսական հեղափոխութեան գաղափարին, հող և ազատութիւն ձեռք բերելու համար միապետութեան դէմ գյուղացիութեան մղած հեղափոխական պայքարի տեսակետին: Մինչդեռ «Պսակը» բարձրացնելով այն դրույթը, թէ «...ազգի մտավոր առաջադիմութիւնը կախում ունի նրա նյութական կացութիւնից»⁵⁷, փորձում է տնտեսական կյանքի բարեփոխման միջոցները գտնել տնտեսութեան կազմակերպման այն ձևերի մեջ (գյուղատնտեսական ֆերմաներ, փոխառու-խնայողական բնկերութիւններ, հացի շահմարաններ և այլն), որոնք արդեն կիրառվում էին որսական և արևմտակերպական երկրներում:

«Գյուղատնտեսութեան բարփորմանը նպաստելու միջոցները»⁵⁸ ծափալուն հողվածաշարում այն միտքն է կարգացվում, որ գյուղատնտեսական ֆերմաները գյուղացիութեանը հնարավորութիւն կտան տնտեսութեան մեջ ներդնելու տեխնիկական կատարելագործված միջոցներ: Եվ այդ միջոցները ճիշտ օգտագործելու համար առաջարկվում են հետևյալ պայմանները.

ա) Բնակչութեան մեջ մատչելի դնելով տարածել գյուղատնտեսութեան վերաբերյալ հանրամատչելի գրքեր:

բ) Գյուղական զարթոցներում ազատ ժամերին ուսուցիչների ուժերով կազմակերպել գիտա-մասնագիտական զրուցաներ գյուղական տնտեսութեան տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ:

գ) Փողովորդական ուսումնաբանների աշակերտներին հարողել գյուղատնտեսութեան վերաբերյալ գիտելիքներ:

դ) Գյուղերում ստեղծել գյուղատնտեսական շրջիկ զբօրոցներ և այլն:

Մեկ այլ՝ «Գյուղական կրեդիտ»⁵⁹ (հեղինակ Գրիգորիս Երզնկյան) հողվածաշարում կարեւոր դեր և նշանակութիւն է ստվում գյուղական վարկին: Կրեդիտը (փող փոխանելու միջոցը) համարվում է «կանոնավոր տնտեսական կյանքի անհրաժեշտ պայմաններից մեկը»: Առաջարկվում է Ռուսաստանում գործող փոխառու-խնայողական բնկերութիւններին օրինակով Երևանի նահանգում ևս կազմակերպել նման բնկերութիւններ: Հողվածագիրքը մանրամասն ծանոթացնում է բնկերութեան անդամների պարտականութիւններին: Պարզ է, որ բնկերութեան փայտտեր անգամ էին դառնում նրանք, որոնք սրտը գումարներ էին մտնում բնկերութիւններ: Զբաղորդուցիչները, որ գումար չունեին մտծելու համար, որնան փայտտեր դառնալ չէին կարող: Ուստի, փոխառու-խնայողական բնկերութեան ունեւոր անդամը իր Անգրում կենտրոնացնելով նյութական միջոցները, դրանք օգտագործում էր իր շահափրկական ու շահագործողական նպատակների իրականացման համար: «Պսակ» թերթը շխորանալով նման հետեանքների մեջ, շարունակում է պրոպագանդել նման բնկերութիւններ ստեղծելու վերաբերյալ իր կարծիքը: «Հողագործութեան և արհեստակցական բնկերութիւններին կարեորութիւնը մեր ազգի համար»⁶⁰ հողվածում թերթը զարծյալ շարունակում է պրոպագանդել իր միտքը, խրատելով արևմտակերպական երկրներում տարածում գտած կոոպերատիվ բնկերութիւնների նման բնկերութիւնների ստեղծման գաղափարը: «Ամեն մի կոոպերատիվ և քաղաքակրթված ազգի մեջ,— գրում է թերթը,— երբ մեկ անհատի ուժը չի բավականանում որևէ գործ գլուխ բերել, միանում են մի քանի նահատներ, կազմում բնկերութիւն և սկսում գործել միասին»⁶¹: «Պսակը» տնտեսական կյանքի բարեփոխման հռուսկարներ է ակնկալում հողագործական բնկերութիւններից: Մինչդեռ, հայտնի է, որ նման բնկերութիւնները, լինելով կապիտալիստական կրեդիտիվ հիմնարկութիւններ, նպաստում էին կապիտալիստական հարաբերութիւններին զարգացմանը: Իսկ «Պսակը» ապափինելով կոոպերատիվ բնկերութիւններին, փոք-

ձում էր գրանց միջոցով բարելավված տեսնել դյուղաջիւ-
թիան սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը:

«Պսակը» ընդհանրապես չէր ծխում ընկերավարա-
կան զաղափարների ղերը հասարակական կյանքում: «Ըն-
կերավարական զաղափարները,— գրում է թերթը,— ապրում
են այնքան ժամանակ, որքան տարիներ արդեն ապրում
է այնպահ: Եւ որքան արտահայտվում են ավելի մեծ ուժով
ամեն անգամ, երբ հասարակական ու տնտեսական պայ-
մանները չեն լցուցանում փողովորի մեծ մասի պահանջը:
Բարեհաջող պայմանների մեջ նորա ներթրվում են օրնես-
գրական իշխանության, իրավաբանական ու տնտեսական փո-
փոխությունների վրա, բայց և այստեղ վերջանում է և պետք
է վերջնան նոցա օգտավիտ գործունեության իրավունքը»⁶²:
Այս նշանակում է, որ թերթը «ընկերավարական» զաղա-
փարների ղերը օճամանափակում է միայն տնտեսական բա-
րեփոխումների համար մղած պայքարի շրջանակներում:
Թերթը, շահանկով դասակարգային պայքարի անհրաժեշ-
տության ըմբռնմանը, սոցիալական հարցի լուծումը կա-
պում է խաղաղ վերափոխումների հետ, հասարակական
զարգացման գործում կարեւորությունը տալիս է ունիթորմին:
Ահա ինչու օճամանակակից բաղաբական անցքերի վրա»⁶³
հոգավորում թերթը դեմ է արտահայտվում կրոնպական եր-
կերներում և Ռուսաստանում տարածում գտած հասարակա-
կան և բաղաբական ըմբուտ կելովներին, որոնց, ինչպես
թերթում է գրված, «հետևում են անգուր մահը և սարսա-
փելի կոխադանք»⁶⁴:

* * *

«Պսակ» շարաքաղաքի լույս էր տեսնում այն ժամա-
նակաշրջանում, երբ ցարական կառավարությունը վախեցած
նոր ծավալ ստացած ազատագրական շարժումներից, ձեր-
շում, ունչացնում էր այն ամենը, ինչ նոր ու առաջավոր էր,
ինչ կարեւոր ու անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդի ազգային

կյանքի զարգացման համար: Լեռնապեղումներն ասանձա-
պէս ուժեղացան հայկական դպրոցների նկատմամբ: Արբու-
հական դպրոցներից հանվում էր հայոց լեզվի դասավան-
դումը, արգելվում էր մայրենի լեզվով դասադրերի հաստա-
րակումը: Հայածանք դպրոցի նկատմամբ բացահայտ դար-
ժակ հատկապես 1883 թ. մարտին, երևանի «Հայասեր-ազ-
գասեր» զաղաքի կազմակերպության հայտնաբերումից հետո:
1884 թ. հունվարին Պետերբուրգում կայացավ պետա-
կան խորհրդակցություն, ուր լուսավորության մինիստր
Ի. Գ. Դիկանովի առաջարկով ընդունվեցին հայկական եկե-
ղեցական դպրոցների նոր կանոնները: 1885 թ. սկզբին ցարա-
կան կառավարությունը փակեց նոր կանոններին ընթերց-
վող հայկական թուր դպրոցները»⁶⁵:

Նեւ 1883 թ. Պսակ թերթի խմբագիր կանխազգուրվ
հայկական դպրոցների փակման մտաալուտ վտանգը, իր
թերթի էջերում լայն քննարկման էր ենթարկում ազգային
դպրոցների պահպանում, հայոց լեզվի դասաժամերի
ավելացման, մատաղ սերնդի դաստարակության հարցե-
րը: Նարական բյուրոկրատիայի՝ հայ դպրոցի դեմ ծավա-
լած պայքարը մեծ ազդու էր առաջ բերում, սրվում էր
նախապարական տրամադրություններ և իրենց արտահայ-
տությունը գանձում առաջացնում մտավորականութիան մտ ու
«Պսակ» թերթի էջերում:

«Պսակում» դպրոցական հարցերի շուրջ և մանկավար-
ժական թեմաներով հոգվածներ են տպագրել Սարիբեկ Տեր-
Մեհիստիզիկյանցը, Հովհաննես Էնթումը, Թովմա Մհերյա-
նը, Սարգիս Բեկիազարյանը և ուրիշներ: Անգրադանալով
հայոց ուսումնարանների պահպանման հարցերին, թերթը
գրում է, յճայց մենք բուն ազգային ուսումնարան չունենք:
մեր ուսումնարաններն օտարներին նմանեցրածներն են...:
Անգանում աւարկաները դասավանդվում են ոչ բոտ կարեւ-
րության, ոչ բոտ նպատակահարմարության, այլ բոտ ձեւի,
այս ամենից կարակցեցում ենք, որ ազգային դպրոցներ
մենք չունենք, որ կզածնիր ազգային անունն են լուկ կրում,
այնինչ: իրենց ուղղութիւնը, իրենց ծրագրերով հետեղու-

թշուններ, նմանողութիւններ են մեր մշտին: Եվ այս է պատճառը, որ մեր ապագա սերունդը ազգային կրթութունից, ազգային ոգուց, ազգային առանձնահատկութիւններից զուրկ է մեծանում...»⁶⁵ Ըստ Քերթի զարոյցը մատաղ սերնդից պետք է պատրաստի ներքին լույսամբ բարի ու առաքինի, հայրենասեր ու ազգոգուտ գործերով զբաղվող սերունդ ապագա հասարակութիւն համար: Իսկ դրա համար խոսքը և քարոզը բովանակել չեն, այլ կարևոր է նաև կենդանի օրինակը: Մինչդեռ զարոյցներում, հատկապես Գեորգյան ձեռնարանում, ինչպես նկատում է Քերթը, «խոսքը և գործը չեն բռնում իրար»: Այնտեղ ուսուցիչների մտտիշխում է սուտը, կեղծիքը, շահամուտությունը: «Այն ժամանակ, երբ ձեռնարանում դաստիարակը իր սաներին քարոզի, թե մարդուս առանձին հարստութիւնը, մեծ գանձը, մեծ արժանավորութիւնը մշտադաստիարակի, ազնվութիւնի մեջ է, արդյոք այս խոսքերը յսող աշակերտը չի՞ ապի, կամ գոն չի՞ մտածիլ, թե եթե այդ բացի լով հասկանալուց, պէտք է և իրագործիլ, բաս դուք ինչու՞ չեք այդպես լինում: Ինչո՞ւ եք ստում, խոսում, ընկերանում, բարկամանում, կեղծավորում, շողորթում այնպիսուն, որին դուք և ամենքք ճանաչում եք ինչպես կաշառակեր, ստախոս, անպիտան»⁶⁷: Ընդհանրացնելով նման փաստերը, Քերթը ներկայացնում է, որ բանի գեռ անձնակաշարտութիւնն է՝ իշխում այդ գործիչների մոտ, ազգը «խաբված ու խեղճ կլինի»: Եվ բանի գեռ հայ ազգի առաջնորդներն զործում են «անձնական օգուտներն ու շահերը պաշտպանելով ու պահպանելով», ապա հայը կշարունակի մնալ նույն խաբված ու խեղճ միջնակում: Եվ մինչև նրանք չփոխվեն դեպի լավը, ապա միշտ կհալածվեն մեր ազգի զավակները⁶⁸:

«Պսակ» թերթում բարձրացվում է գլուղական վայրերում կյանքի համար պիտանի սերունդ պատրաստող ուսումնարանների կազմակերպման հարցը, ուսումնարաններ, որտեղ սաներին կտրվեն գլուղատեսութիւն գտնադան հյուղերի վերաբերյալ (անասնապահութիւն, թռչնաբուծութիւն, կաթնատեսութիւն և այլն) գիտելիքներ: «Պսա-

կը» ուսումնական վարչութիւն և տեղական գործիչների ուշադրութիւնն է հրավիրում նման ուսումնարանների բացման հարցերի վրա: Թերթում խրատասանքի է արժանանում կովկասի ուսումնարանների հոգաբարձու Յանովսկի՝ նրանք ազգային դուրս օժտարի» կոչված ընդարձակ ազգում երկրագործական ուսումնարան բացելու վերաբերյալ մտադրութիւնը:

«Պսակը» իր էջերում հողմածներ է ապագրում նաև աղջիկների դաստիարակութիւն հարցերի շուրջ: Հովհաննէս Լեւոնտի իր «Ի՛նչ էնք պատրաստում մենք մեր աղջիկներին»⁷⁰ ծավալուն հողմածում նշում է, թե աղջիկների և կանանց դաստիարակութիւն գործում որ հանգամանքների վրա պետք է առավել ուշադրութիւն դարձնել: Դրանք են. «քարոշակն ուսում, անասնափտութիւն, մանկավարժութիւն, արհեստագիտութիւն և վերջապես տարրական մտավոր ուսումն»: Ըստ հեղինակի, ուսուցիչները միաժամանակ պետք է սովորեցնեն աշակերտուհիներին՝ հետև մնալ սուտը, աչք շլացնող պիեստիսութիւնից, պարզասիրութիւն ունենալ, մարրասեր լինել և այլ նման գասեր: Առաջարկվում է որբորաց ուսումնարաններում ստեղծել առանձին բաժանմունքներ խոհանոցի համար, ուր «...բոլոր կենսական պիտույքները և հարկաբեր իրեղանները լինելով, աշակերտուհիները փորձերով սովորեն, թե ինչպես պետք է եփիլ այս ինչ ու այն ինչ կերակուրը, ինչպես պատրաստել այս ինչ ու այն ինչ ուտելիքը»:

Իգական սեռի դաստիարակութիւն ասելով, հողմածագրը հասկանում է «ապագա մայրերի իրենց զավակների վերա ունենալիք խնամաստարութիւնն ու բարոյական կրթութիւնը»: Իսկ արհեստագիտութիւն սովորեցնել, նրա կարծիքով նշանակում էր ուսումնարանների ծրագրերի մեջ մտցնել արհեստների ուսուցումը: Այսինքն, պահանջվում էր իգական զարոյցներում աղջիկներին սովորեցնել ասեղնագործութիւն, կար ու ձև, անգամ չերամապահութիւն, թռչնապահութիւն և այլն: «Ահա այսպիսի կրթութիւնից հետո... գրում է նա.— հուսալի է, որ մեր աղջիկները կլինեն

կատարելա մայրեր և մենք կունենանք կերպարանափոխված, ազնվացած գերդաստաններ ու ժողովուրդ⁷⁰։ Հողվածագրի համոզմամբ կրթված ազդիկներն ու կանաչք միաժամանակ պետք է զինված լինեն հասարակական բարձր գաղափարներով, եռյանկ այդ գաղափարների «ավելի բարձր, Թանկ պետք է լինեն նրանց համար, քան կնոթվումը, մայրությունը, զավակներ մեծացնելը»։ Ընդհանրապես թերթը գտնում է, որ ազդիկների ու կանանց կրթությունը շարժական կարևոր նշանակություն ունի հասարակության բարոյական կյանքի վերափոխման գործում։ Թերթը տպագրել է ուսուցիչ Արտու Մելյանի՝ Գայանյան օրհորդաց ուսումնարանի 16-րդ տարեկարծի առթիվ արտասանած ճառը, որտեղ նշված է. «...կեռչ կրթությունը պետք է համարել ծայրահեղ կարևոր գործ հասարակության համար»։

«Պատկեր» առանձին կոչով զինվել է հայ կանանց ու ազդիկներին՝ ներդրվել ազգագուտ գործերի մեջ և նրեվանում կազմակերպել կանանց մի ընկերություն։ Այդ կոչի արդյունքը լինում է այն, որ 1882 թ. տիկ. Սրբուհի հուշարաշյանը կազմակերպում է հայ կանանց ընկերություն, որի վարչության անգամները ընտրվում են Սրբուհի հուշարաշյանը, Աշխեն Եղիաբաբյանը, Արափառա Սրբելին և Աննա Բալարդիչյանը։ Թերթի էջերում սխտանափոխաբար լուսաբանվում է ընկերության գործունեությունը։

«Պատկեր» հանդես էր դալիս նաև մայրերի լեզվի դասավանդման զրգանքի բազմակողմանի ըննարկմամբ։ Այսպես, Վասակ Պապազանյանն իր «Նրվա խոսք տեղական լեզուների դաստափության առթիվ» առաջնորդող հոդվածում ըննադատաբար անդրադառնալով լեզուների դասավանդման հարցերին, ընդգծում է այն հանգամանքը, որ Նրևանի, ինչպես նաև Կովկասի մյուս նահանգների դպրոցներում անգլական լեզուների դասավանդման ժամերը չնչին են։ Դեռավելին, «...տեղական լեզուների ուսուցիչները, զորօրինակ հայոց լեզվի ուսուցիչը ստանում է շատ աննշան ուժեղի, 250 ու., այնպես որ փոքրիշատե ընդունակ, փոքրիշատե բան իմացողը չի ցանկանում վարել այդ պաշտոնը և հայոց

լեզվի դասերը հետևաբար ակամա ընկնում են բախտախորհրի ու անընդունակ մարդերի ձեռքը»⁷¹։ Երկնով այս հանգամանքից, խմբագիրը դիմում է նրևանի գրմանագրայի դրեկատոր Բրամբինկովին, խնդրելով կարգավորել այդ գործը։ Նա նշում է նաև, որ նման գործում մեծ հաջողությունների են հասել վրացիները։ Ընթերցողներին դրանում համոզելու համար թերթը տպագրում է «Վրացիների մասին»⁷² հոդվածը և բաղվածաբար մեջբերում ուսուցական «Ստրանա» լրագրում վրաց լեզվի դաստափության վերաբերյալ Քուրեյխոսի վրաց ազնվականության և ուսուցիչների բողոքի խոսքի՝ ուղղված ուսումնական շրջանի կառավարչին։ Այդ բողոք-խոսքում նշված էր այն մասին, որ վրաց հասարակությունը ոչ մի միջոց բաց չի թողնում իրեն «Նեսաբբերոց հարցը զրական ու գործնական հիմքի վրա դնելու համար»։ Հոդվածում միտմանակալ նշված է, որ ազգային լեզուն ժողովրդի «ամենաօրբական և անբռնաբարելի սեփականությունն է» և չի կարելի նրա փոխարեն «պատրուսակ» ստար լեզու, «ստար ազգայնության հոգին»։ Եվ համոզված, որ «սառանց մայրենի լեզվի չկա առաջգրմություն», հեղինակը կոչ է անում հետևել վրացիների օրինակին, «այդ նախանձ շարժող գործին» և ձայն բարձրացնել ազգային լեզվի դաստափանքը հայրենական դպրոցներում ապկացնելու համար։

Կրթական հարցերից գառ, թերթը բարձրացրել է նաև թատրոնի, ժողովրդական գրագրան-ընթերցարանների բացման, մանկական ծաղկոցների ստեղծման և մշակութային մի օգտինների կազմակերպման հարցերը։ «Գրկնում ենք,— դրված է թերթում,— որ մանավանդ այնպիսի մի ժողովրդի համար, ինչպիսին Նրևանին է, որ մինչև ի կոկորդ թաղված է տգիտության մեջ, նախանձկոտության ու նախապաշար միտումների մեջ, որ մինչև անգամ դպրոցների վրա են է կապակածական աչքով նայում, որ բացի իր կոպկնիստ իր էսր ավելի ուրիշ չէ ճանաչում աշխարհիս վրա, անպատանտ հարկավոր են ուրիշ աղբյուրներ, որոնք առաջնորդի, ղեկավարի պաշտոն կատարեն»⁷³։ Այդ կարևոր աղ-

բյուրեղից ևն համարվում ժողովրդական մասնեւայարանը, թատրոնն ու կուլտուր-կրթական այլ հաստատություններ: Եվ քանի որ այդ տարիներին երևանում գոյություն չունէր թատերական մշտական խումբ⁷⁶, ուստի թերթը հանգնւ էր գալիս տեղական ուժերից թատերական մշտական խումբ կազմակերպելու առաջարկներով:

«Պատկեր» նրանի կրթաստորոշության ուշադրությունը հրավիրում է նաև հասարակական գրագրան-քննիքցարանի բացման հարցի վրա: Հորդորում է մտախորականությունը՝ այդ կարևոր գործին մասնակից դարձնել Հենց իրեն՝ ժողովրդին: Թերթը պահանջում է կազմակերպել ժողովրդի սրտին ու հոգուն մոտ գրքերի հրատարակության գործը, ինչպես և ստղծել մի առանձին քննկերություն, որի նպատակը լինի «ձրի լինելուն շարձ տան գնելով տարածել հայ ժողովրդի մէջ օգտավետ գրքեր»:

«Պատկեր» ունէր նաև «Մասնախոսություն» բաժինը: Այստեղ տպագրվում էին գրքերի տեսություններ, գրախոսություններ, թարգմանական արվեստի վերաբերյալ տեսական հոդվածներ և այլն: «Պատկեր» տպագրել է նաև գեղարվեստական գործեր, ինչպես նաև Ալֆոնս Էսկերոսի «Տասն և իննիորդ դարի էմիլ» մանկավարժական վեպը⁷⁶ (Պ. Սիմոնյանի և Ա. Մելայի թարգմանությունը): Որպես բացատրություն տպագրված է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այդ գիրքը տանտութեբոց դարի ամենահռչակագոր հանձարներից մեկն է՝ Փան Փակ Ռուստոյի գրած «Փը դարու էմիլ»-ի շարժանկերթյունն է և կատարելագործումը: Ալֆոնս Էսկերոսի գրքի նպատակն է՝ գեղարվեստական խոսքի միտոցով ցոյց տալ դաստիարակներին, թէ ինչպես պետք է կրթել նահագուն, հաստատական և ազնիվ մշակ՝ մարդկության բարորության համար»:

Վասակ Պապաշանյանն իր թերթի ծրագրին և ուղղությւնը հոգեհարազատ համարելով «Արևելյան մամուլում» արպագրված Սրբոհի Տյուտարի մի նամակը, տպարարում է այն ամբողջովին իր թերթում⁷⁶: Տյուտարի նամակում ասված է. «Բավական փոքր աստևություն փոքր, բավական քանդեց,

բավական ավերեց: Արդ դիւրար սիրենք, մեկ հոգի ունենանք ստապահմտության ճգնաժամ և ծառայում համար: Կրթախոսելով այս միտքը, թերթը գրում է. «Թո՛ղ մեր մամուլը, մեր հրապարակախոսությունը անուշաղբը շման հարասեր տիկին Տյուտարի այս կրկնորդ առաջարկին ևս. թող արծարծեն այս միտքը: Այս զովարին մտքի իրագործման մէջ մենք տեսնում ենք ազգի միության մեծ խնդիրը»⁷⁷:

«Պատկեր» զեղարվեստական գործերում, հատկապես ֆինիտաններում, նշավակվում են ազգային գործիչների արգահասակի արարքները, ազգի մեծատունների ցոփ ու շվալտ կյանքը: Այսպես, «Եժոթերի թագավորներ» պատկերաշարում, որ տպագրված է «Ազգային կյանքից» նկարակերպարի տակ, հերոսներից յուրաքանչյուրը կրում է իր վարքագծին համապատասխան ազգանուն, մեկը՝ Կրմակավորյան, մյուսը՝ Անսմոյան, երրորդը՝ Անպատկառույան և այլն: Նրանք բոլորն էլ ազգային ու հասարակական գործիչներ են, որ ամեն անգամ համարվում են շրջի պալատներում՝ իրենց ժողովրդի ցավերը իրը հոգալու, սակայն ճարպկորեն լուծում են անձնական հարցեր: «Տեսնում ևս այս դահլիճը,— գրում է հեղինակը,— այստեղ կտեսնես ժողոված այն ավազանների խումբը, որի մասին ևս քիչ քանի քանիցս պատմել եմ. դու կտեսնես այն խումբը, որ մեր ազգի հետադիմության, մեր մտախոր խավարության պատճառն է կղկն»⁷⁸: Սակայն այս պատկերաշարի շարժանկերկան տպագրությունը արգելվում է. հավանաբար պաշտոնյա անձանց (դատավոր, նահանգապետ և ուրիշներ) հասցրին ասված քննադատական խոսքերի համար:

Գեղարվեստական մի շարք պատկերներում («Որբի խրեմանակալը», «Սարգիս աղան», «Ագահության զոհը» և այլն) հիմարտացիորեն ներկայացված են հարուստ վերնախավի մտորդի կերպարները: Հատկանշական են աղային բնութագրող հետկյան առգերը. «Նա կեղեքում, մաշկում էր խեղճ ժողովրդին—սա ոտքի էր կանգնում, կրք նա անցնում էր, խնայե՛ց գլուխ էր իջեցնում, կրք նրան պատահում էր... ևս ամենախաբերա, տեսարանդ, զգգելի մի հեշ էր, ևս նզումում

էր միամիտ ամբողին, մղում, բամում ու խմում նրա ար-
չունք-միտն ու ոսկորք զնն զցելով, բայց և զնկարտատ ասնս
նա էր բնտրվում, պատգամավոր՝ նա, պատգամոր՝ նա...»⁷⁹:

* * *

Ինչպես նկատվեց, «Պսակը» չէր բավարարվում զեպրե-
րի լոկ արձանագրութեամբ: Եվ շանսալով «Մշակի» այն
խորհրդին, թե գալփառական թերթը շարժող է համարձակվի
քննելու քնդհանուր հարցեր⁸⁰, անզրպառնձում էր ժամանակի
հուզող գրեթե բոլոր հարցերին: Թեթև իր ուշադրութեան
կենտրոնում էր պահում նաև եկեղեցու և կրոնի հարցերը:
Այն բաղաբական անկախութունը կորցրած հայ ժողովուրդի
համար անհրաժեշտ է գտնում հոգևոր կենտրոնի դրուսթյունը:
Նման կենտրոնի զերթ թերթի կարծիքով կարող էր կատարել
եկեղեցին, բանի որ «շխա մի ուրիշ տեղ, որի հետ այնքան
բարոյական, միևնույն ժամանակ համազգային հիշատակներ
լինեն կապված»:

Իհարկե, թերթի խմբագիր Վասակ Պապաշանյանը կրո-
նին և եկեղեցուն անասանու իրազմունքներ չէր վերապահում:
Նա միտում էր կրթութեան ու դաստիարակութեան գործում
եկեղեցու և հոգևոր գասի ղեկավար զերթ, գրելով. «...կրթել,
դաստիարակել ժողովուրդը կարող է միայն կրթվածն ու գա-
տիարակվածը», կամ «ժողովուրդը ինքը պետք է հոգա իր
կրթութեան մասին»:

«Պսակը» անտարբեր չէր հոգևորականների շրջանում և
ընդհանրապես եկեղեցու ներքում կատարվող անարդարացի
գործերի նկատմամբ: Ամենամտթափերը համարում էր էջ-
միամերի գանձարանի և Գևորգյան ճեմարանի փողերի վատ-
նումը, որ կատարվում էր նպիսկուպու Մանկունու միջոցով:
Վահրամ Մանկունին համարվում էր «ազգային հրեշք», որ
բնակութունը հաստատած լինելով ազգի սրբատեղում և օգոր-
վելով Գևորգ IV կաթողիկոսի հիվանդութունից, սգոգանում
ու հափշտակում էր ազգի թանկագին հիշատակները: Թերթը
սպազորում է վաղապես Բարդուղիմեոս Գևորգյանի բողոք-
նամակը՝ ուղղված հոգևորականներին: Նամակի պատճենը հե-

ղինակը ուղարկում է կաթողիկոսին: Նամակում մեղադրվում
են այն հոգևորականները, որոնք իրենց իսկական պարտա-
կանությունները թողած, ստոր ու բառ գործերով են զբաղված:
«Մեր հոգևորականությունը,—գրված է այնտեղ,— իբրև հո-
սած-նեխած, գեշ՝ զղվելի է դարձած, ժողովուրդը կրեալ
գարանում է և խորում»⁸¹: Նամակագիրը միամտմանակ կոչ
է անում հոգևորականութեանը՝ վերափոխվել, վերակրթվել:
Պետք է նշել, որ այդ բողոք-նամակի համար վարդապետ
Գևորգյանը հալածանքների է ենթարկվում ինչպես կաթո-
ղիկոսի, այնպես էլ հոգևորականության կողմից:

Ընդունելով եկեղեցու և կրոնի զերթ այն շափով, որ շա-
փով այն սատար էր կանգնում ազգի միասնության ու ազգի
զուլանման գործին, «Պսակը» բանավեճի մեջ է մտնում «Մը-
շակի» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերի հետ: Եթե «Մշակը»
հոգևորականության բոլոր արտաներք վերադրում էր նաև
եկեղեցուն, իսկ «Մեղու Հայաստանի» թերթը աշխատում էր
ժամկել եկեղեցու պատերի ներսում կատարվող արատավոր
երևույթները, ապա «Պսակը» քննադատելով հոգևորական-
ներին, ինչպես վերը նշվեց, պահանջում էր վերակառուցել
եկեղեցին ազգային կյանքի պահանջների համեմատ: «Թո՛ղ
հայր ամեն կերպ աշխատի իր եկեղեցին լավացնել, բայց եր-
բեք նրանից չհրճա՛մարդի: Թո՛ղ հայր հայածի, պարտավի վատ
հոգևորականին, Թո՛ղ պատառի շար կրկի դիմակը, Թո՛ղ նրան
պատժի, սպանի, կոր նա գող է, կաշառակեր է, շարագործ է,
անպիտան է, բայց երբեք վատ հոգևորականներից զղվելով,
նրանց արարքներից վիրավորվելով, դավաճան չճանդիսանա
ազգի միության օդի, կապի զեմ, որոնց մեջ է պայմանավոր-
ված իրենց միության խորհուրդը...»⁸²:

«Պսակը» էջմիածինը համարում է հայ ժողովրդի համար
մի «օրբություն», որի անունը պետք է «պատկասանքով հի-
շել», առավել այնպիսի պայմաններում, երբ ազգը «կարտու
է այնպիսի հզոր մի կենտրոնի, որպիսին միայն էջմիածինը
կարող է լինել»: «Պսակը» հակարարվում է «Մշակին» այն
բանի համար, որ վերջինս աշխատում է եկեղեցու զերթ քնդ-
հանրապես նստացնել: Այսպես, Մանկունու ստոր և տմարդի

արարքները նկարագրելիս «Մշակը» փորձում է սովիւր զգել նաև էջմիածնի հեղինակութիւնը վրա: Իհարկէ, ազատամտականութիւնը իր գերիշխանութիւնը տնտեսական և քաղաքական գործերում հաստատելու համար պէտք է ունենար կրօնի և եկեղեցու զերը սահմանափակելու, կրօնը ազգային գործերից զատելու, ազգութիւնը կրօնից տարբերակելու նկերուտումներ: Մինչևեւ, «Պսակը», որի խմբագրի հայացքներում նկատվում էին ազգային-պահպանողական միտումներ, ապափնեում էր եկեղեցուն, համարելով այն «ազգի ամբողջութիւնը մարմնացնող հաստատութիւն»: «Պսակը» հարցի նման ըմբռնումով էլ հակադրվում էր «Մշակին»: Իհարկէ «Պսակի» պայքարը «Մշակի» գեմ այն ընթացքը շունչեցավ, ինչ «Մշակի» ու «Մեղու Հայաստանի» թերթերի միջև եղած բանավեճը: «Մշակը» տարբերակում էր կրօն և ազգութիւնը հակացողութիւնները: «Կրօնի արտաքին ծեսերը, կամ հովատը, որ ամեն մարդու համոզմունքից է կախված,—գրում էր «Մշակը»,—ուշինչ կապ չունեն ազգութեան հետ, իսկ մեզ բոլորին միմյանց հետ կապողը և մի ամբողջ ազգ դարձնողը՝ հայութիւնն է»⁸³: Ինչպես նկատվում է, «Մշակը» ազգութեան կապող ողջ համարում է հայութեանը, իսկ կրօնը և հովատը՝ «մարդու ցեղական հատկութիւն», «համոզմունք», որ օրդանապես կապված չեն «ազգութեան» կամ «հայրենի հողի հետ»: Մինչևեւ, «Պսակը», որ նույնպես չէր հրամարդում «կրօնը մարդու ներքին համոզմունք» համարելուց, գտնում էր, որ «ազգութեան հիմունքը կազմում են գլխավորապես հողը և լեզուն. բայց մեզ նման այդ քաներից զրկված ազգերի կապը ազգային եկեղեցին է»⁸⁴: «Եկեղեցին է միայն այժմ մեր ազգի համար այն գործվոր տարրը,—գրում է թերթը,—որ շատ պտղերի և ամբողջ զգովանների արարախոս, թրքախոս, բրգախոս, պարսկախոս, հնդկախոս, ռուսախոս և վրացախոս հայերին, իհարկէ, Հայրենիքից ևս դուրս, միութեան կապով ցայտօր հայ է պահել»⁸⁵:

«Պսակը» իր պայքարի սլաքն առաջին հերթին ուղղում էր «Մշակում» տպագրված այն հոդվածների գեմ, որոնցում պրոպագանդվում էր կրօնական դավանանքների ազատու-

թիւնը, պաշտպանութեան տակ էր անմիւմ բողոքականների գործունեութիւնը: Իհարկէ, «Մշակը» նպատակ չուներ բարոյելու մեկ դավանանքի առավելութիւնը մյուսի հանդեպ: Թերթի համար բոլոր կրօններն էլ «հավասարապես լավ ու օգտավետ էին»: «Մշակին» կարծիքով ազգի յուրաքանչյուր անգամ կարող էր ցանկացած կրօնը պաշտել, միայն թե այն կամ այն դավանանքի առիթով թշնամութիւն և պառակտում չստացանար ազգի ներսում և պահպանվեր ազգի միատնութիւնը: Ակնատու է, որ այս հարցում «Մշակը» և «Պսակը» միենուն նպատակն են հետապնդում: Բայց այդ նպատակին հասնելու ձևերի նախընտրութեան մեջ տարանջատվում են:

«Մշակը» միտոններական գործիչներին պաշտպանելու գործում, անտարակոյս, սխալվում է և արծանանում «Պսակի» իրավացի քննադատութեանը: «Մշակը» ընկնելով ծայրահեղութեան մեջ, հայտարարում է, «այսօր ավետարանական բարոյիչներն են, որ ս. գիրքը թարգմանելով 226 լեզուներով, դրականութեան նշույնն ու զազափարս անգամ չունեցող վայրենի, կիսավայրենի ցեղերի մեջ տառեր, գրքեր, գրականութիւնն ու դպրութիւնն են ստեղծել»⁸⁶: Ապա նույն թերթը գրում է, թէ բարոյիչներն են Տանկահայաստանում աշխարհաբար լեզվի առաջին հիմնադիրները ու մշակողները: «Պսակը» հակադրվելով նման մտերին, հայտարարում է, որ հողվածի հեղինակ, հայ բողոքական գործիչ Խմիխանյանցը հավանաբար անտոյակ է եղել այն փաստին, թէ բարոյիչներից գեո 120 տարի առաջ՝ 1685 թ. հայ ժողովուրդն ունեցել է աշխարհաբար լեզվով գրված գիրք: Հայտնի է, որ ավետարանական բարոյիչները գործել են գաղութատիրական քաղաքականութեան իրականացման նպատակներից զրկված և ոչ միայն նպատակ են ազգային փորձահանութեան մշակութային կյանքի զարգացմանը, այլ ընդհակառակը, ետ են պահել այն, ներարկելով ժողովրդի մեջ ստրկամտութիւն, կույր հնազանդութեան ոգին:

«Պսակ» թերթը լայն տարածում է գտնում ինչպես ներկայիս նահանգում, այնպես էլ նահանգից դուրս: Սակայն, Շամախի քաղաքից խմբագրութեանն ուղարկված նամակում

գրված է. «Մեծ համալիրություն են վայելում Շամախում պատվական «Պսակի» համարները: Էջմիածնի սուրբ աթոռում դանական կողոպուտ և հափշտակություն կորզողների օտ պատկերների ճիշտ նկարագրություններ ըրատարակող «Պսակի» անցյալ տարվա 31, 32, 33, 34, 35 և ներկա տարվա երկու համարները բաղաբուն տանից տուն և փողոցի փողոց են պատասցենում»⁸⁷:

«Պսակ» թերթը արժանացել է նաև օտար ափերում գանձող հայտնիան ուշադրությունը: Փարիզում քնակվող հայ մշակութային գործիչ Վահրամ Թորոմյանը «Պսակ» թերթին ուղղած իր նամակում գրել է. «Անկեղծորեն կրթել, և, թե ինձ հասած թերթերուն մեջ Ձեր «Պսակ» իմ մասնավոր համակրությունն է գրած: Աւշադրությամբ կվերծանեն նրա ամեն մի էջերը, որոնցում չեն անկնիթ թեև ոչ գրագիտական բարձր խորհրդածություններ, ոչ գիտական կամ քաղաքական խորին տեսություններ, որ թեև ոչ Դանթեն կիսուսի, կամ Լամարթիեր կնվաղի, սակայն հերթ է, որ նոցա մեն մի սողերն հայրենիք կտրտեն, և հայրենյոց գանձազի ցավեր կողբան և մեր հեռաբնակ հայ գյուղացու ազգային կենաց վրա ծանոթություններ մեզ կհաղորդեն»⁸⁸:

«Պսակ» թերթը լայն տարածում գտելով Երևանի եահանգի բնակչության մեջ, ժամանակին կարողացավ տեղ հասցնել դարի լուսավոր միտքն ու զարգափարները. Այն աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական-տնտեսական կյանքի բարձրման, ազգային ու քաղաքական ազատության վերաբերյալ առաջադրած ծրագրերով, թեև հեռու էր կյանքի արմատական վերափոխման ուղիները նշելուց, այնուհանդերձ, իր առաջադիմական գազափարներով ուրույն տեղ է գրավում հայ հասարակական մտքի ու մամուլի պատմության մեջ:

Գյուլի տերերին՝ կալվածատերերին, ինչպես թերթում է գրված, «նոր ազաներին», նահանգային վարչության անդամներին, ղեկավար այլ մարմինների գործունեությունը քննադատող հոդվածների համար «Պսակը» չէր էլ բերում վարչական օրգանների թշնամանքը: Սկսվում է բամբու-

տանքի, ծաղրի, սպառնալիքի մի ամբողջ շարան թերթի ու նրա խմբագրի՝ Վասակ Պապաջանյանի դեմ: 1883 թ. մարտին, երբ բացահայտվում է Երևանի «Հայասեր-ազգասեր», գաղտնի կազմակերպության գործունեությունը, կասկածի տակ է անվում Պապաջանյանը և 1884 թ. դազարեցվում է նրա թերթի հրատարակությունը:

Հարկ է նշել, որ մինչ այսօր կենսագրական համառոտ տվյալներ անգամ չեն հրատարակվել «Պսակ» թերթի խմբագրի՝ Վասակ Պապաջանյանի, այդ երախտավոր գործիչ կյանքի անցած ուղու մասին: Այնուամենայնիվ արհիվում էրգած և անցյալի մամուլի էջերում տպագրված նյութերի հիման վրա փորձում ենք համառոտ լուսարանել Երևանի առաջին թերթի խմբագրի կյանքն ու նրա՝ իր հարազատ ժողովրդին մատուցած ծառայությունները:

Վասակ Պապաջանյանը⁸⁹ ծնվել է Երևանում, 1847 թվականին: Թիֆլիսի գասական գիմնազիան ավարտելուց հետո, նա ուսումը շարունակել է Կերմանիում: Սովորել է շեղյոյնբերգի, Բոննի, ապա Լայպցիգի համալսարաններում, լսել Կանտի, Ֆիխտեի, Յուլերստիի դասախոսությունները: Փիլիսոփայության զոկտորի աստիճան ստացած նա վերագտնում է հայրենիք և Ղարաբաղի թեմակալի փոխառորդ Արիստակես Սեղազյանի առաջնիվ օտանձնում է Շուշու թեմական դպրոցի տեսչի պատականությունները: Վասակ Պապաջանյանին առաջին հերթին մտահոգում են զարուցը ժամանակի առաջադեմ մանկավարժության պահանջների համեմատ վերակառուցելու խնդիրները: Նա արժանակիրական ակնառվոր մանկավարժների կազմած ծրագրերի օրինակով մշակում է դպրոցական նոր ծրագիր: Ըստ այդ ծրագրի հայկական դպրոցներում պետք է կարևորություն տրվեր հին լեզուների (հունարեն, լատիներեն) ուսուցմանը, բարձրացվեր ուսուցիչների աշխատավարձը և այլն: Մրագրում նախանշված խնդիրներն իրականացնելու եպատակով Պապաջանյանը դիմում է ուսումնական հոգաբարձությունը, գրելով. «Դուք միայն փող բաց թողեք (այն է տարեկան 2000 ռ.) և թույլ տվեք ինձ Տիֆլիս գնալ և ուսուցիչներ հրա-

վերև և ինձանից սկսած մերի մեկին ձեր օրտի կամեցած զպրօքը պահանջեցեք⁹⁰։ Եւ թուշտովութունը ստանում է և մեկնում Թիֆլիս։ Պայազանյանի միջնորդութեամբ Շուշի են հրավիրվում ազատաշունչ դազափարենքով ներշնչված, հայրենասեր, գործունյա ու բանիմաց ուսուցիչներ Արսեն Թոխմախյանը (հայոց լեզու և պատմություն), Զալալդրիկ Իշխանյանը (ուսաց լեզու), Գրիգոր Պայաջանցը (ընդհանուր պատմություն), Հովհաննես Լալայանցը (մաթեմատիկա և գծագրություն) և ուրիշներ։ Հրավիրելով նման ուսուցիչներին, Պայաջանյանը նպատակ ուներ իրականացնել նախնիների վաղեմի երազանք՝ զպրօքը դարձնել ժողովրդական մասնաձևերի սեփականությունը։ Անմեն ժամանակ, ամեն ազգաց մեջ հասարակական կրթություն եղել է հայելին ազգային հանձնարի և հասարակական սովորության,՝ գրում է նա. — բայց այդպիսի մի հայելի նա կարող է դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ նա չէ լինել միայն կառավարչական գեղ, այլ կդառնա ազգային սեփականություն, այսինքն, երբ նա կարող կլինի թափանցել ժողովրդի բոլոր դասակարգը, կազմելով ոչ միայն կառավարչական հոգացողություն ու հսկողություն առարկան, այլ շարժելով համակրություն և կոչելով ամեն տեսակ զոհաբերություն, կդառնա շափահաս ազգի ստորկան⁹¹։

Դաստիարակության և կրթության վերաբերյալ Պայաջանյանի նման շաչացքները դուր չեն գալիս Արիստակես Սեդրակյանին։ Նա փորձում է իր վերաբերվածները կրթված ու զարգացած երիտասարդի նկատմամբ, ավելին, սկսում է հայածիլ նրան, պատճառաբանելով, թե Պայաջանյանը չէ կատարել այնքան զրականապետ արտահայտած իր խոստումը և հաստատարակ պարտաճանաչել իր պաշտոնի վերաբերմամբ⁹²։ Նրանց հարաբերություններն ամրապնդվում են սրվում, որ Արիստակես Սեդրակյանը Պայաջանյանի դեմ 13 կետից բաղկացած մի մեղադրական բողոք է գրում և ուղարկում Հոգաբարձութանը։ Էջմիածնի Սինդոք 1878 թ. մայիսի 8-ին Վասակ Պայաջանյանի՝ տեսիլ պաշտոնից ազատելու մասին արձակում է հրաման⁹³, հանիրավի մեղադրելով նրան։ Հոգա-

բարձրությունը շտապում է կատարել էջմիածնի Սինդոքի հրամանը։ Վասակ Պայաջանյանը ազատվում է աշխատանքից։

Վասակ Պայաջանյանի տեսությունն ընդհանրապես թեմաթի տեսիլ, այնուհանդերձ Լարսարդի հայոց թեմական հոգևոր զպրօքի կյանքում նշանակալի եղավ։ Նրա օրոք գումարված ուսուցչական ժողովների շնորհիվ կարգի բերվեց զպրօքական գրագրանքը, հիմնվեց թատերական խումբ, կազմակերպվեցին ներկայացումներ, կարգի բերվեց զպրօքի տպարանը, կանոնավորվեց աշխատանքային կարգապահությունը։ Լեռն բարձր գեահատելով Վասակ Պայաջանյանի կատարած գործը, գրում է. «Ինչ որ պարտավոր է արձանատվել պատմությունը, զա այն է, որ Վասակ Պայաջանյանի մտածյա տեսչությունը, երև միակամից ամենքին գոհացնող մի ուսումնարանական դրություն շտեղծեց, բայց և հին իրականության շարունակությունը չէր։ Ընդհակառակն, զս մի բոլորովին նոր կյանքի ստացին տարին էր։ Դպրոցն սկսում է կազմակերպել նոր հիմքեր վրա⁹⁴։

Թողնելով Շուշի թեմական հոգևոր զպրօքը, Վասակ Պայաջանյանը վերադառնում է Երևան։ Նա խմբագրում է «Շաչկանյան աշխարհ» ամսագրի 1879 թ. Նրևանում լույս տեսած միակ համարը։ Այստեղ միաժամանակ Պայաջանյանը տպագրում է աշխատանքություն անտեսական ու սոցիալական թվլատ իրավիճակի մասին պատմող մի շարք հոդվածներ։ Ապա նա հրատարակաբանական իր գործունեությունն ընդլայնելու նպատակով ձեռնարկում է «Պասակ» թերթի հրատարակությունը գործը։ Խմբագրական, հրատարակախոսական աշխատանքից դատ, նա հասարակական կարգով վարում է նաև մի շարք պաշտոններ։ 1881—1883 թթ. եղել է Երևանի քաղաքային ինքնավարություն անդամ, 1883 թ.՝ քաղաքային վարչության անդամը, ապա նաև քաղաքապետի պաշտոնակատարը։ 1882—1883 թթ. Պայաջանյանը միաժամանակ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում վարել է փիլիսոփայություն և մանկավարժություն զարթնացնելը։

1885 թ. Վասակ Պայաջանյանը, ինչպես մեկ անգամ նշվել է արդեն, մեղադրվում է Երևանում գործող «Շաչկաներ-

ազգասեր» գաղտնի կազմակերպության աշխատանքներին մասնակցելու մեջ և արտոլում Կովկասի սահմաններից: Այդ առթիվ Աշոտ Աթանասյանն իր հուշերում գրում է. «Եվ Էրեֆանցիք կարծես ուրախացան, չէ որ գրանով արդարացած նրանց այն կարծիքը, որ Վ. Պապաշանյանը «դիպած է», որ նրանից միևնույն է ուլիշ չի դուրս գա, և Երևանի քաղաքային այգուց վերացավ ցիլինդրը գլխին, ևրկայն սև մորուքով այն անհանգիստ քաղաքացին, որը նյարդային շարժումներով այս ու այն կողմն էր վազվզում և որն այնքան պարզամիտ էր, որ կարծում էր, թե իր «Պատկով» նա իր հայրենի քաղաքին ու նրա քաղաքակրթությանը որևէ սգուտ է տալու»⁵⁵:

1889 թ. արտոլվարից վերադառնալուց հետո Պապաշանյանը Երևանում շտաբելով հոգեհարսզատ միջավայր, հետացավ հասարակական ասպարեզից: Նա բնակություն մըջտական վայր ընտրեց Սաղկաձորը, որտեղ էլ 1893 թ. վախճանվեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ԼԵՎՈՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ «ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԹԵՐԹ»
ԱՄՍԱԳԻՐԸ (1881—1884)

Առողջապահության և բժշկական գիտության հարցերը հայ ժողովրդին հետաքրքրել են վաղ ժամանակներից: Սակայն բնակչության բուժսպասարկման գործը և հաշվական զավատների սանիտարահիգիենիկ պայմանների բարելավման հարցերը ուշադրության են արժանացել Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո:

Անցյալի հայ գործիչների հիշողությունները վկայում են այն մասին, որ ուսուական գորքերի Երևան մտնելուց որոշ ժամանակ անց ձեռնարկվում են մի շարք միջոցներ՝ քեակչության առողջական վիճակի բարելավման ուղղությամբ: XIX դարի 50-ական թվականներին Երևանում սահմանվում են նահանգական բժշկի, քաղաքային բժշկի, քաղաքային բժշկի օգնականի պաշտոններ: 1880 թ. յուրաքանչյուր գավառում հիմնվում է շարք մահճակալանոց հիվանդանոց՝ բուժարանով և զեղատնով: Երևանում կառուցվում է նոր շենք գինեգորական հոսպիտալի համար: Հետագայում նման հոսպիտալներ բացվում են նաև Ալեքսանդրապոլում, Ջալալօղլիում, Ախտալում և այլ վայրերում: 1890 թ. Երևանում բացվում է առանձին բուժարան, ինչպես նաև 12 մահճակալանոց հիվանդանոց՝ թերապեախիական և վիրաբուժական բաժանմունքներով: 1880 թ. սեպտեմբերին քաղաքային վարչությանը կից ստեղծվում է առողջապահական հանձնաժողով, որի նախագահ ընտրվում է Դորպատի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի շրջանավարտ Անն Տիգրանյանը: Այդ հանձնաժողովին տրամադրվում է ընդամենը երկու սալլ, երեք

անխորտ և երկու բանվոր: Հանձնաժողովը մշակում է արան-
ձին կանոններ՝ շուկայի մաքրման, փողոցների բարեկարգ-
ման, բաղնիքների բարելավման, առուների ծածկման վերա-
բերյալ:

Առողջապահական հանձնաժողովի նախագահ Լևոն Տիգ-
րանյանը հաճախ հանդես է գալիս հրատարակչին գասա-
խոսություններով: Նա բնակչության բուժօգուսարկման գոր-
ծը կարգավորելու իր բոլոր պահանջները ներկայացնում է
քաղաքային դումայի քննարկմանը: Սակայն նրան հաջող-
վում է այդ պահանջների միայն չնչին մասը իրականացնել,
բանի որ սրբաբային վարչությունը ոչ թե համակրում է և
օգնում է, այլ երբեմն աշխատում է խանգարել առողջապա-
հական հանձնաժողովի գործունեությանը¹: Վերջապես զգա-
լով, որ անօգուտ է նման պայմաններում իր գործը շարունա-
կել, Տիգրանյանը հրաժարական է տալիս: Այդ առթիվ նա
գրում է. «Մնալով անօգնական վարչությունների կողման
և տեսնելով, որ առանց դրանց օգնելու ինչպե՞տե՞ս կարող
եմ առողջապահական գործը կանոնավոր կերպով երևանում
առաջ տանել, հրաժարվեցի առողջապահական հանձնաժո-
ղովի աշխատանքներից, որ ևս ուրախությամբ ընդունել էի
ձրիպպես կատարելու, ինչպես իրավասու, ինչպես երևանա
որդի»²:

Լևոն Տիգրանյանի հրաժարականից հետո քաղաքացույց
Ղորանյանը հանգես է դալիս «Պսակ» թերթում առանձին
հոդվածով: Նա փորձում է հերքել Տիգրանյանի քաղաքային
դումայի հասցեին արված մեղադրանքները: «Եթե նա (Լ. Տիգ-
րանյանը— Ս. Ն.), — գրում է նա, — ունենար համբերու-
թյուն կշռադատել միջոցների այն սակավությունը, որոնցով
վարչությունը գործ է կատարում և այն անհաջող հանգա-
մանքները, որոնցով պատած է քաղաքային կառավարու-
թյունը, շատ կարելի է հասկանալ, որ վարչությունից սրա-
նից ալելի պահանջներ կատարելով անարարություն է և նրա
անգործությունից մտնել հոտություն զգալը՝ դիակահատու-
թյան հետևանք է, որն որ բնական է զրանով պարսպողների
հոտուելիանքը»³:

Լևոն Տիգրանյանի հրաժարականից հետո քաղաքի ու
նրա բնակչության համար այնքան օգտաշատ գործունեու-
թյուն սկսած առողջապահական հանձնաժողովը կազմալուծ-
վում է: Գրեթե բոլոր հայ բժշիկները պրակտիկ գործունեու-
թյան համար շունենալով լայն հնարավորություններ, ալե-
լի շատ զրաղվում էին բժշկական-լուսավորական աշխա-
տանքներով, բժշկական գիտիչները պրոպագանդայով: Լևոն
Տիգրանյանը նույնպես նախընտրում է բժշկական-լուսավո-
րական աշխատանքը և հրատարակախոսական գործունեու-
թյունը: Նման պայմաններում առաջ է քաղվում բժշկական
պարբերականի հրատարակության հարցը: Երևանում այդ
գործի առաջին ձեռնարկողը բժիշկ Լևոն Տիգրանյանն էր: Նա
1881 թ. գիժում է Կովկասի մամուլի գործերի պետավոր վար-
չությանը Երևանում «Առողջապահական թերթ» անունով ամ-
սագրի հրատարակության իրավունք ձեռք բերելու համար:
Նույն թվականին նրան հաջողվում է ստանալ ամսագրի հրա-
տարակության թույլտվությունը⁴:

Լևոն Տիգրանյանի ձեռնարկած գործը մամուլի և առան-
ձին մտավորականների կողմից խախտումների է արժանա-
նում: «Մեկու շալաստանի» թերթը գրում է. «Հաստատ աղ-
բյուրից լսում ենք, որ մեծ պ. բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը մտա-
զիր է հրատարակելու «Առողջապահական թերթ» անունով
բժշկական օրագրի երևանում: Հասկանալի է այդպիսի թեր-
թի օգուտը, երբ աչքի առաջ ունենանք այն հակասառողջապա-
հական պայմանները, որոնց մեջ գտնվում է հայ ժողովրդյան
կյանքն, ուտի և ցանկանում ենք պարոնին կատարելա հաջո-
ղություն այդ հասարակագուտ ձեռնարկության մեջ»⁵:

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի առաջին համարը
լույս է տեսնում 1881 թ. հուլիսի մեկին: Այն հրատարակ-
վում է ամբողջ մեկ անգամ, յուրբանչյուր համարը՝ 1—2
սպաղարական մամուլ ծավալով: Առաջին համարի առաջին
էջի վրա գրված են հետևյալ խոսքերը. «Բժշկականությունը
գործադրվում է նաև վայրենի ազգերի մեջ, իսկ առողջապահու-
թիւն ապրում են միայն լուսավորյալ ազգերը»⁶:

ԱՊՐԷՆՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

ԲԵՐՐ

Մ Ի Ը Մ Ո Ն Ա Ս Ն Ա Կ Ի Ը

ԲԵՐՐ

№ 1

ՈՒՐԻՆՈ

№ 1

ՊՐԻՆՏԻՆԻՆԻ

Բնակարանը գտնվում է Նախագահական Գրասենյակի հարևանությամբ և նախագահական Գրասենյակի հարևանությամբ է գտնվում:

ՊՐԻՆՏԻՆԻՆԻ

1881

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի շապիկը

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի հրատարակման աշխատանքներին ակտիվ մասնակցում էին բժիշկներ Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Բաբայանը, Գ. Տեր-Գրիգորյանը, Ա. Շահապուրյանը, Բ. Նավասարդյանը և ուրիշներ: Ամսագիրը լույս էր տեսնում հետևյալ ծրարով: 1 Պետական կարգադրություններ ժողովրդի ստողչության վերաբերյալ: 2 Առողջապահական հողամասեր աշխարհիկ ոճով⁹, ժողովրդի ստողչապահական պայմանները, բժշկական արհեստը ժողովրդի մեջ, բժշկականությունը ժողովրդականացած: 3 Բժշկական մասնագիտություն: 4 Խառն լուրեր և հայտարարություններ:

«Առողջապահական թերթը» առաջին իսկ համարից մեծ տարածում է գտնում Երևանի նահանգի բնակչության մեջ: Առաջին տարում բաժանորդների թիվը հասնում է մոտ 480-ի: Այդ փաստը խրախուսում է խմբագրին: Նա համոզվում է, որ էին «Առողջապահական թերթը» երկրորդ տարվա ընթացքում ունենա նույնքան բաժանորդ, դա կլինի ապացույց, որ մեր ժողովուրդն այնքան հասուն է, որ հարկավոր է համարում «Առողջապահական թերթին» կարևորությունը¹⁰:

Գերմանացի գիտնական և միաժամանակ հայտնա Ռ. Շ. Կիրխովը, որ 1881 թ. սեպտեմբերին հնագիտական ժողովին մասնակցելու առիթով գտնվում էր Քիֆլիսում, ժանոթանալով «Առողջապահական թերթին», գրել է: «Եթե այդ թերթը հաջողություն ունենա մեր ժողովրդի մեջ, դա կլինի ապացույց, որ հայոց ազգում կա մի դասակարգ, որ գտնվում է պարզացման մի որոշ բարձր աստիճանի վրա»¹¹:

Ամսագրի առաջին համարն արժանանում է նաև հայ հրատարակատեսների բարձր գնահատականին: Գրիգոր Արծրունին իր շնորհավորական խոսքն է ուղղում բժիշկ Առն Տիգրանյանին, գրելով. «Մենք հավատացած ենք, որ բժիշկ Տիգրանյանի գործը կաջողվի, որովհետև նա հանձն է առել այնպիսի գործ, որին ճշմարիտ տեղյակ է: Ենթահավորում ենք բժիշկ Առն Տիգրանյանին իր սկսած զեղչեցիկ գործի համար և խորհուրդ ենք տալիս հայ հասարակությանը շատ զրվել «Առողջապահական թերթ» միաժամյա հանդեսին»¹²:

«Առողջապահական թերթ» լայն տարածում էր գտնում ինչպես նրեանում, այնպես էլ Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կիևի, Էրզրումի և այլ վայրերի հայության մեջ:

Ամսագրի առաջին-հերթ խնդիրն էր՝ պայքար կազմակերպել ժողովրդի մեջ դարևորված արժատացած անցյալի այն սովորությունների դեմ, որոնք խոչընդոտում էին առողջապահական կանոնների և բժշկական գիտելիքների տարածմանը: Դրա համար անհրաժեշտ էր կենցաղում պարտադիր դարձնել բժշկի կողմից բնակչությանը տրված խորհուրդների կատարումը: Եվ այն բանի համար, որ ժողովուրդին անտեսելի է մնացել «առողջապահություն» գիտությունը, Լ. Տիգրանյանը մեկզգրում է բժիշկներին: «Այո,— գրում է նա,— մենք հայ բժիշկներս,— մենք ենք մեղավոր ազգի առջ, որ հայերը չգիտեն պահպանել ոչ իրենց առողջությունը, ոչ իրենց հիվանդին: Մեր այս պակասությունը լրացնելու համար մի բանի հայ բժիշկների օգնությամբ ես ձեռք դարկեցի հրատարակել առողջապահական այս ամսաթերթն, որ սովորեցնենք հայերին, թե մարդ ինչպես պետք է ապրի, ինչ կանոնների պետք է իրեն եկեղծիր առողջ կամ հիվանդ ժամանակ, որ առողջ ժամանակ նրա առողջությունը սակավ խանգարվի, միշտ զվարթ լինի, իսկ հիվանդ ժամանակ կարողանա պահպանել իրեն, որ պակաս տանգի մ ոչուտ առողջանա: Այս նպատակին կհասնենք տպագրելով թերթին մեջ աշխարհիկ, հասկանալի ոճով առողջապահական գիտությունը վերաբերյալ հոդվածներ ու խորհուրդներ, որպեսզի տարածենք ժողովրդի մեջ առողջապահության գիտությունը գաղտնիքը, որ բժշկականության ամենապատշաճ մշտուրդը մեկն է: Կարգանք, սովորք, հետևենք առողջապահությանը և դուք կլինեք ավելի հարուստ, որովհետև աշխատանքից ետ չեք ընկնել, կլինեք ավելի առողջ ու զվարթ...»¹³:

«Առողջապահական թերթ» ամսագիրը լուրջ ուշադրություն է դարձնում շրջապատի ու միջավայրի սանիտարական վիճակին, վարակիչ հիվանդությունների կանխմանը, մատաղ սերնդի բուժաստարվածքը, ֆիզիկական դաս-

տիարակությանը, դպրոցական հիգիենային, մոր և մանկան առողջությանը, նորածին երեխայի խնամքին վերաբերող հարցերի վրա:

Բնակչության առողջության համար շարժական կարևոր համարելով անձնական հիգիենայի և շրջապատի սանիտարական վիճակի պահպանումը, խմբագիրն առաջին հերթին պայքար է կազմակերպում հակահիգիենիկ երևույթների դեմ: Վարակիչ հիվանդությունների փոխանցման աղբյուրներին ծանոթացնելու համար նա բացատրական լայն աշխատանք է տանում բնակչության մեջ: «Հիվանդին պետք է բժշկել, այլ նաև հիվանդության առաջն աննկա: Այս է կղև նրա գործունեության նշանաբանը: «Պետք է հիվանդության առաջն աննկա հոդվածում գրում է «Գիտությունը պահանջում է մարտությանը ու հոգացողությանը հիվանդությունների առաջն աննկա»¹⁴:

Ուշագրավն այն է, որ առողջապահության հարցերը քննարկվում էին բնակչության տնտեսական, սոցիալական հարցերին սերտորեն կապակցված: Այդ տարիներին, ինչպես յուրաքանչյուր առաջագնձ մտավորական, առավել ետևան հիգրանյանը հիվանդությունների առաջացման ու տարածման դրդապատճառները ստեղծում էր աղքատության ու արհեստի մեջ: Անդրադառնալով նյութական միջոցներից զուրկ հայ համայնության անկանոնների կյանքին, նա գրում է «Աղքատությունը և իրեն հետևանք վատ սենյակի, վատ սնունդի, շափազանցությունը աշխատության կամ զվարճության մեջ, ֆիզիկական ու բարոյական հազար ու մեկ տանջանքները թուլացնում են պանդուխտ ուսանողին և ինչպես ստում են, պարարտացնում են նրա մարմինը թորախտի թուլից ստանալու»¹⁵:

Տպագրելով Ցյուրիխի համալսարանի դոկտոր Հասրի «Կրթություն և հիվանդություն» գասախոսությունից մի հատված, որ արտահայտվում է այն մտքը, թե բաղաբարկրված ազգերի մոտ ավելի պակաս են տարածում գտնում հիվանդությունները, Տիգրանյանը «Շոգևոր կամ մարմնազուրկ և կախարհներին» ուշադրությունը հրավիրում է ժողովրդի մեջից

աղիտութիւնը և աղքատութիւնը վերացնելու հարցերի վրա. Սակայն չհանդիպելով արձագանքի, նախատում է նրանց «միշտ անսիրտ ու փողպապաշտ լինելու», «միշտ բարիքի հակառակ ընթացք բռնելու» համար: Փերթում մեջ են բերված Յուրիխի համալսարանի դոկտոր Հասրի խոսքերը. «Երբ մեկ ազգ վարում է մտավոր կյանք, աշխատասեր է, նրա առողջապահական դրոժիւնն էլ բարվոքվում է, ամբանում է նրա ֆիզիկական կազմվածքը, որովհետև անհետանում են աղշատութիւնը, աղտոտութիւնը, նուշուպն և վատ սովորութիւնները»¹⁵:

Անոն Տիգրանյանը միաժամանակ լինելով բազմաբանի բժիշկ, չէր կարող չանդադրառնելու Երևանի բնակչութիւնը խմելու մաքուր ջրով ապահովելու, հասիճները վերացնելու, ընդհանրապես բաղադրի սանիտարական միջնակր բարելավելու հարցերին: «Երևանը առողջապահական կետից» Գալանյան օրերոցաց ուսումնարանում կարգադրած իր դասախոսութիւն մեջ նա առաջարկում է խմելու մաքուր ջրուր Երևան բերել Բաշկեղից, որը գտնվում էր Երևանից ոչ հեռու: Իսկ «Զրույցներ առողջապահութիւն մասին» թարգմանական հոդվածում զարգացվում է այն միտքը, թե բաղաբացու առողջութիւն պահպանման նախապայմանը սնունդն է: Աշխատանքի ընթացքում կորցրած ուժերը աշխատավոր մարդը վերագրանում է միայն սննդաուսա նյութերի միջոցով:

Ամազգիի լեչերում բննարկման նյութն են դառնում նաև Երևանի փողոցներում թափառող աղքատներին կացարաններով ապահովելու և աշխատանքի աւելոյժընելու հարցերը: Այդ հարցերի լուծման վրա է բերնում խմբագիրը հասարակութիւնն ուշադրութիւնը, գրելով. «Յուրաքանչյուր հասարակութիւն, թե՛ բաղադր, և թե՛ դուրի, ունի իր աղքատները, որոնց մասին նա պետք է հոգա, որովհետև այդ հոգացողութիւնը նրա բարոյական պարտականութիւնն է: Բացի այդ, հասարակութիւնն օգուտը պահանջում է, որ նա հոգա իր աղքատների մասին»¹⁷: Տիգրանյանը առաջարկում է աղքատներին համար հիմնել ուսումնարաններ, ապ նրանց համապատասխան աշխատանք: Եվ նման միջոցներով նա ցանկանում

է բարեփոխում տեսնել ազգի և՛ նյութական, և՛ հոգևոր կյանքը: Նա շեղվելով բժշկական և առողջապահական հարցերից, բննադատում է բուրժուական աշխարհի նորմատաբարքերը: Փորձում է ցույց տալ, որ ժամանակի հասարակութիւն մեջ փողք ապականում է մարդկանց, մեկին հոգով է աղքատացնում, մյուսին՝ մարմնով տկար դարձնում: Իսկ ծառայելու ստացած մարպիկ երեսուսարգի իր գիտելիքները ծառայելնում է միմիայն հարստանալու դործին: Ուսումնաբարք երեսուսարգը վերադառնում է հայրենիք՝ «ճարպիկութիւնը» սուտ տանելու իր անբարոյական գործերը: «Հասարակութիւն մեջ ավելում է մեկ խելը անպիտան, որ բարոյականութիւնն զնն ապականում է հասարակութիւնը և կրթութիւնն զորք մի բանի բայց ետ մղում»¹⁸: Իսկ որոշ երեսուսարգներ էլ ուսումնառութիւն տարիններին ցուփ ու շվալա կկան վարելով, հայրենիք են վերադառնում ֆիզիկապես հյուսված, առողջութիւնը կորցրած, «Երանց ոգին հոմար է գործելու, բայց մարմինը տկար է»: Ուրեմն, ինչպես հեղինակն է կարակացնում, հանրօրուտ աշխատանքով զբաղվող ֆիզիկապես ու հոգեպես առողջ սերունդ դաստիարակելու համար անհրաժեշտ է նյութական ապահով կյանք և մտավոր ու հոգևոր բավարար կրթութիւնը: Սակայն թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսն այդ տարիններին բացակայում էին հայ իրականութիւնում:

Խմբագիրն իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում ամառադրի լեչերում կոնկրետ միջոցներ մշակել զարգացնելու սանիտարական ու առողջապահական վատ միջնակից զուրս բերելու համար: Նա նամակներով դիմում է ժամանակի ականավոր մանկավարժներին օգնութիւնը, օգտւում նրանց ապագիր և ձևապարի աշխատութիւններին: Այսպես, Երևանի թեմական գլխորդի տեսուչ Մարգիս Բեկնազարյանի «Առաջնորդ մարմնական, մտավոր և բարոյական կրթութիւն, ուսուցիչների և հասկացող ծնողների համար» անտիպ աշխատութիւնն համարուտ տեքստը ապագրված է հետևյալ ծանոթագրութիւնով. «Աշխատասիրողը հասկացել է, որ մտավոր և բարոյական կրթութիւնը կախումն ունի մարմնի առողջութիւնն և աշխատել է շոշափելի դարձնել առողջապահութիւնը միարբեր-

լայ այն կետերը միայն և այն շահով, որքան հարկավոր են նրան իր նպատակին. այդ պատճառով էլ՝ թեև բնութած նյութերը բացատրված են համառոտ, բայց բոլորովին համապատասխան են գիտությանը, ուստի և կրկնում ենք, որ մեր բնօրինակներն իմաստասիրեն և ոչ լոկ կարդան»¹⁹։ Մարգիտ Բեկնագարյանի աշխատությունը, որ տպագրված է «Մեր մարմինը ստող պահելու ընդհանուր պայմանները, կամ մի համառոտ հայացք մարմնական (ֆիզիկական) կրթության մասին» վերնագրով, բացատրում է գլխավորապես զարգացանկան ստողապահության կազմակերպման հարցերը։ Պահանջվում է զարգանում ունենալ ուսուցչական և հոգաբարձական խորհրդարան, բնօրինակ, մասնակցության և ամենակարգավոր՝ մարդարան, որ «կարելի լինի ձեռնով բնօրինակ մարմնակազմության վարժությունները շարունակելու։ Այս հեղինակը նկատում է, որ անչափ կարևոր է ֆիզիկական դաստիարակության լավագույն ձևով կազմակերպումը մասնազ օճերի՝ ապագա բազմաքանիների «մտքի ստողություն» և «մարմնի ստողություն» համար։ Հողվածում նշված է նաև այն մասին, որ մանուկների համար հրատարակվող դասագրքերը պետք է լինեն զլուրմունքով ոչ միայն բովանդակությամբ, այլ նաև արտաքին ձևավորմամբ։ «Զոր օրինակ, տիպը, նկարը և բույր գծերը այնքան պարզ, այնքան պայծառ ու մեծ լինեն, որ առանց զժպարության՝ աչքից մի կանգունաչափ հեռու նրան ժամանակը ճիշտ տեսնվին նրա յուրաքանչյուր մասերը»²⁰։

Մասող օճերի ֆիզիկական դաստիարակության գործում կարևորությունը տրվում է հատկապես մարմնամարզությանը։ Երևրերի «Տնային բժշկական մարմնամարզություն» գրքի լույս ընծայման ասովի տպագրված հողվածում, բարձր գնահատելով մարմնամարզության գեներ ու նշանակությունը, լեան Տիգրանյանը գրում է. «Մարմնամարզությունով ստողազգություն են շատ հիվանդություններ և հարկավոր է ամեն մարդի, ով որ կանենում է միշտ զվարթ լինել, կանոնավոր մարտություն ունենալ, կարողանալ բնօրինակը շատ հիվանդությունները»։

Ամսագրում կարևոր տեղ է տրվում աշխատանքային գաստիարակության հարցերին։ Գյուլպան զարգանում, որ անասրբին վիճակում էին դասասեյակները, գույրը, պարտադիր էր համարվում հյուսիսի աշխատանքի ուսուցումը։ Ամսագրի կարծիքով աշխատանքներն իմանալով հյուսիսային, նախ կվերանորոգեն զարգանքի գույրը, ապա հետագայում, օգտակար կլինեն աշխատանքի վալրում, տանը և սլուրը։ Մյուս կողմից ֆիզիկական աշխատանքը կամրապնդի նրանց մարմինը։ Այդ իսկ պատճառով ամսագրի խմբագրությունը զիմելով ուսուցիչներին, գրում է. «Որևիս պատվի զյուլպան ուսուցիչներ, կթի ցանկանում եք մողզվողի բարբությունը, որը կայանում է մասող սերնդի լավ դաստիարակումը և որը ձեղ է հանձնված, աշխատանքի ուրմն թարմ պահել և սպրտանքի նոցա ֆիզիկական ուժերը, որպեսզի ձեր ցանած սերունդը արմատ բանի կարողանան»²¹։

Ֆիզիկական և աշխատանքային դաստիարակության հարցերը հայ մանկավարժների կողմից բնակարկվել են և նախող արտերներին։ Նրանց ստեղծած մանկավարժական ամրող սրտանք, հատկապես նախատուր կրողյանի հայուցները համակված են արևմտամկրուպական ու ուսական մանկավարժության սուսչաղիմ գաղափարներով։ Առաջադեմ մանկավարժության սկզբունքների կիրառումը նկատելի է նաև սևողղապահական թերթի՝ ամսագրում։ Այստեղ խմբագրիչը կրկնելով իր ժամանակի պայմաններից ու հանգամանքներից, հետագնդում է մի այլ կարևոր նպատակ ևս։ Ազատասիրական գաղափարներով սողզված խմբագրիչը չէր կարող շտատ հողել օտար լծի սակ ստուսպող հարազատ մողզվողի բախտը։ Ուստի, սղգային ազատազրական պալբարի ժավալման արտերներին նրա հետահար նպատակն էր՝ մասող սերնդից պատրաստել ֆիզիկական կոփված և ազգի ազատագրություն գործին նվիրված հայրենասեր քաղաքացիներ։

Նկատելով, որ զարգանում ուսումնական ծրագրերի մեղ մողված լեան սողղապահության վերարելույլ և ոչ մի գասրեթոց, նա թևունարանների գլխավոր թերությունները²² հողվածում սուսչ է բաշուն սողղապահական սարքա-

կան կանոնների ուսուցման անհրաժեշտության խնդրերը ևնդրի իրականացման համար նա դիմում է ժողովներին, գրելով. «Հայրեր ու մայրեր, պահանջեցեք դաս առլ ուսումնարաններում առողջապահություն, եթե սիրում եք ձեր զավակներին»²³, իր այդ պահանջը Տիգրանյանը ներկայացնում է 1882 թ. կալցացած ուսուցչական ժողովի կարգադրելի հանձնատնօղովին: Լենո Տիգրանյանն առաջինը գրում և հրատարակում է «Մարդակազմություն» գիրքը, որը տարիներ շարունակ որպես դասագիրք օգտագործվում է հայկական դըպրոցներում:

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի կողմից պակաս ուշադրության չեն արժանանում նաև մոր և մանկան առողջության պահպանման հարցերը: Երևանում, ուր այդ տարիներին մեծ շափերի էին հասնում երեխաների մահացության դեպքերը և ձեռք չէին առնվում յուրե միջոցներ, անշափ կարևոր էր դառնում ժողովների շրջանում բժշկական և հիգիենիկ գիտելիքների տարածման գործի կազմակերպումը: Լենո Տիգրանյանի «Առողջապահական թերթ» ամսագրի առաջինն էր, որ մատչելի ձևերով, պարզ ու հասկանալի լեզվով օգտակար խորհուրդներ էր տալիս մայրերին՝ երեխաների առողջության պահպանման հարցերի վերաբերյալ հոգվածներ են սպազորում Լենո Տիգրանյանը, Արտուս Հոգվածներին, վահան Արծրունիին:

Ամսագրի հիմնական նպատակն էր՝ ժողովրդի կենցաղում արմատավորել բժշկական այն միջոցները, որ գործադրվում էին վաղուց արդեն քաղաքակրթ ըրկրներում այս կամ այն տարաբարիտիկ հիվանդություններն ու նրանց տարածումը կանխելու համար: Ժողովրդի լայն խավերի, հատկապես գյուղացիության մեջ որևէ հիվանդության դեմ պատվաստում կատարելիս բժիշկները հաճախ հանդիպում էին դիմադրության: Ամսագրի խնդիրն էր՝ կազմակերպել պայքար նման նախապաշարունակների դեմ: Հիվանդությունների արտահանման պատճառներ, ինչպես նաև գանձազան հիվանդությունների բուժման վերաբերյալ հոգվածներ են ար-

տասարվում նաև ուսական («ՄԱղիցիեիսկի վեստնիկ», «Ռուսկի նարոդնի ուշիտել», «Վեստնիկ կրասնոյո կրեստա»), արևմտաեվրոպական («La medecine populaire») և այլ ամսագրերից:

Անցած դարի 80-ական թվականներին Երևանի բնակչության մեծ մասը գեղու շրջուներ քնահատել բժշկի աշխատանքը: «Ժողովուրդը չգիտեր, թե ինչ կարելի է և ինչ պետք է պահանջել բժշկից: Նա մի կողմից չէր կատարում բժշկի խորհուրդները, մյուս կողմից էլ՝ նրանից պահանջում էր աստվածային դրուսթյուն: Այդ առիթով ամսագրերը գրում էր. «Պարզ դասակարգի մարդկանց հետ իրավունքով են բան բռնում, բայց բժշկի վերաբերմամբ մեր հայերը իրավունք չեն ձանաչում»²⁴: Բնակչության լայն խավերի մեջ բժշկի դերը բարձրացնելու նպատակով քննության են առնվում բժշկի և հասարակության միջև եղած փոխհարաբերության հարցերը:

Առողջապահական կանոնների մաստայականացման, բժշկական գիտելիքների տարածման գործում է Տիգրանյանը մեծ դեր է հատկացնում կանանց ու աղբիկներին: Հորդորում է կրտսից՝ դիմադրազորվել առողջապահական գործին, որով և մեծ օգուտ բերած կլինեն աղբիկ ու հասարակությանը: Նրանց խրախուսելու համար նա վկայաբերում է արևմտաեվրոպական երկրների կանանց անձնուրաց ու հերոսական արարքներին, ինչպես և վայր անցյալում կուսանաց վանքերում հայ աղբիկների՝ հիվանդների նկատմամբ ցուցաբերած խնամատար վերաբերմունքի մասին վկայող ապացույցներ: «Առողջապահական թերթ» ամսագրի էջերում առաջարկվում է Երևանում նույնպես ստեղծել դիմադրա բույրերի բնկերություն, որի նմանք վաղուց արդեն գործում է քաղաքակրթ երկրների յուրաքանչյուր զավատում: «Ակաճողոված օրիորդներ, այլի ու անզավակ կանայք կան մեր հասարակության մեջ,— զըրված է ամսագրում,— բայց չկա դիմադրա բույրերի բնկերություն: Ահա մի լայն ստապրեղ ապահովված կանանց մամար, որտեղ կարող են ազգային ու միևնույն մասնանկ արդարական զործունեությամբ զբաղվել»²⁵: Խմբագրի օգնությամբ, խրախուսում է այն կանանց, որտեք աշխատակցում են

ամսագրին: «Տիգին Նունե Միլյանը և օրիորդ Փառանձևն Միլյանը օգնում են «Առողջապահական թերթին».— գրում է նա,— խմբագրության ներկայացնելով առողջապահական հոգովածների թարգմանություններ, որոնք հետզհետե տպագրվելու են: Յանկայի է, որ մյուս տիկնայք և օրիորդք նմանապես օգնեն: պցելով իրենց լուսման օգուտ հայ գրականության»²⁶:

Առողջապահական բնագավառի աշխատողներին, հատկապես բժշկներին օգնած ինչուև ներառակով ևևն Տիգյանյանին իր հնգղետում սխտանատիկարար տպագրում էր լույս տեսած բժշկական գրքերի վերաբերյալ համառոտ ծանոթագրություններ: Իսկ իր կազմած «Բժշկական բույսերի բուսաբանը» որպես հնգղետի հավելված ուղարկում էր այն բանանորդներին, որոնք մասնագիտությամբ բժշկներ ու բնագետներ էին:

Ինչպես նկատվեց, ամսագրում տպագրված հոգովածների մեծ մասը պատկանում էր ևևն Տիգրանյանի գրչին: Մինչդեռ, էր նոր էր սկսել հրատարակվել ամսագիրը, խմբագիրը մեծ հույսեր էր կապում հայ բժշկների ու հայ ուսանողների հետ, կարծելով, թե նրանք իրենց հոգովածներով կաշակցեն ամսագրի աշխատանքներին: Սակայն երկու տարվա ընթացքում բժշկների ուղարկած թղթակցությունների թիվը հանրագումարի բերելով, խմբագիրը նկատում է, որ նրանք գրել են քնդամենը 15 հոգոված (Ա. Հովհաննիսյանը՝ 8, Ա. Բարսյանը՝ 4, Ա. Շահադեգյանը՝ 1, Ա. Միրիմանյանը՝ 1): Այս հանգամանքը չի վհատեցնում խմբագրին: Նա շարունակում է խիզախորեն առաջ տանել իր ձեռնարկած գործը: Նրա գործի հաջողությանը նպաստում է նաև այն, որ նա կարողանում է ամսագրի գոյությունը պահպանել առանց պարտքի, մի բան, որ շատ քիչ հրատարակիչ-խմբագիրներ է հաջողում այդ տարիներին հայ իրականությունում: Ամսագիրը նույնիսկ դրամական եկամուտ է ունենում (առաջին տարում՝ 17 ոսրլի, երկրորդ տարում՝ 48 ոսրլի, բնգամենը՝ 65 ոսրլի): «Առողջապահական թերթ» ամսագիրը մեծ տարածում է գտնում բնակչության մեջ: Ընթերցողներն անհամբեր սպա-

տում էին ամսագրի յուրաքանչյուր համարին: Այդ մասին են վկայում խմբագրությանն ուղարկված հետևյալ նամակում գրված խոսքերը. «Այն օրից, էրր սկսվել է հրատարակվել «Առողջապահական թերթ» միամյա հանդեսը, ամեն մի կարդացող ու լսող մարդը սկսել է ճանաչել կյանքի ապրելու կանոնները-հետևում է առողջապահական կետերին ու մեղցններին: Նահանգետական կոչա ու կոպիտ-անտաշ ապրելու ձևը կարծես նա օրիցոր մտածանում է: Նոր հարաբերակցություններ ահիտուրի ահից վարագույրի տակ նստած կարգում է և սալերին բացատրում: Նոր օրիորդը իրեն ազատամիտ համարելով, տան մեջ համարձակ կարգավով, առողջապահական խորհուրդներ է տալիս ծնողներին ու մյուսներին, պատալ տասի ու պապի փնթփնթոցը բանի տեղ չի գնում:

Մինչև հիմա շատերը չէին հասկանում այն կյանքի վերաբերություններ, ինչ որ այժմ հասկանում են բերբերով «Առողջապահական թերթը», ծծում են նրա հյութը»²⁷:

Երևան քաղաքի ու նրա բնակչության սանիտարահիգիենիկ պայմանների բարելավման, առողջապահական վիճակի ապահովման գործում այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող ամսագրին չի վիճակվում երկար շարունակել իր գոյությունը: 1885 թ. հունվարի 18-էն Երևանի օստիկանական վարչությունը հրաման է արձակում ևևն Տիգրանյանին արտրկու մասին՝ «Հաշտեր-աղգստեր» խմբի աշխատանքներին մասնակցելու համար: Թերտերարար զազարում է ամսագրի հրատարակությունը: Ամսագրի վերջին համարը լույս է տեսնում 1884 թ. դեկտեմբերին:

«Արտաքինից ամսագիրը «անշտ» բժշկագիտական էր.— գրում է Ք. Հակոբյանը.— բայց բոտ էլոթյան «Պեսակ» թերթի նման «Առողջապահական թերթն» էլ յուրօրինակ ձևով մերկացնում էր ցարական ինքնակալության նեխված կարգերը»²⁸:

Ինչպես նկատվեց, «Առողջապահական թերթ» ամսագրի նպատակը սոսկ բժշկական գիտելիքների տարածումը չէր: Այնուեղ առողջապահական հարցերը քննարկվում էին բնակչության ստորյա հուզող հարցերի հետ միասին: Ուստի, ամ-

սագրի ուսումնասիրութիւնը կարեւորութիւն է ներկայացնում ինչպէս բժշկութեան պատմութեան, այնպէս էլ հայ հասարակական մտքի հետ կապված խնդիրները յուսարանելու տեսակետից:

«Առողջապահական թերթ» ամսագրի խմբագրի՝ Անն Տիգրանյանի կյանքի և գործունեության մասին հավաստի տեղեկութիւններ կան նրա իսկ ձեռքով գրված «Իմ հիշատակարանը» ձեռագիր աշխատութիւնում²⁹, ինչպէս նաև ՀՊՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի ֆոնդերում, մասնաւոր էջերում ու անցյալի գործիչների հիշողութիւններում (ձեռագիր):

Անն Տիգրանյանը ժամանակի սովորաբար այն մտափորականներէից էր, որ իր կյանքի մեծ մասը անց էր կացրել հրեան բազմութեւ, Հարազատ ժողովրդին նվիրարեւելով իր գիտելիքները, հասարակական-կազմակերպչական շնորհքը ու կարողութիւնները:

Անն Տիգրանյանը ծնվել է 1842 թ. ղեկտեմբերի 10-ին, Երևանում³⁰, նրա պապը՝ Տեր-Հովհաննէսը եղել է ջուզպեցի: Հայրը՝ Հակոբջանը 1827 թ. ուսական գործերի հետ մասնակցել է գնեւթալ Պատկերիչ հրամանատարութեամբ Երվանդը պարսիկներէից ազատագրելու համար մղված մտորակերին: Նա մահացել է 1852 թ., երբ Աննը եղել է ընդամենը տաս տարեկան: Մայրը՝ Կատարինեն լիեւրով ժամանակի կրթված կանանցից, իր վրա է վերցնում որդու խնամքի և դաստիարակութեան գործը: Դրանձանաւուցիւնը սովորելով մորից, պատանի կեանք ընդունվում է Երևանի նահանգական դպրոցը: Սակայն այտույն շահագործելով աշակերտների նկատմամբ ուսուցիչների անհոգի և անիրազմացի վերաբերմունքը (ծեծ, ծաղր և այլն), թողնում է զպրոցը: Մայրը նրան տեղափոխում է Քիֆլիս, ուր նա ընկնում է հորեղբոր՝ բժիշկ Լարտիլուն Հովհաննիսյանի տանը: Այստեղ կեանք մեծում է վեց տարի, մինչև 1859 թ.: Մտա երեք ամիս նախ սովորում է Քիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, վեց ամիս՝ գինեագիւղում: Այնուհետև մեկուկես տարի սովորում է Գարրելի Խատիսյանի պանսիոնում: Այստեղ էլ նա բավարար

գիտելիքներ չի կարողանում ձեռք բերել: «Կար մի գիրք,— գրում է նա,— «Դրոզ գետեւ», ձեռքս էի առնում, ոչինչ չէի հասկանում և վերջապէս զեն էի ձգում, սովորելու ձեռք չափ չէին սովորեցրել, բառարանի մասին հասկացողութիւն չուներիս»:

1858 թ. Պետերբուրգից Քիֆլիս է գալիս Աննի քեռին՝ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանը: Նա իր նշույթական միջոցներով ուսանողներ էր պահում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Գորպատում, դպրոցներ ուներ Վանում, էրզրումում: Նա բարեկամական սերունդ կապերի միջ էր գտնվում հայ մտափորականութեան և բարձրաստիճան հասարակութեան հետ: Առանձնապէս մտերիմ էր Կարապետ Եղյանի հետ: Սանասարյանը Աննին իր հետ տանում է Պետերբուրգ և ընդունել տալիս Կարապետ Եղյանի պանսիոնը: Այստեղ կեանքը զբաղվում է ընթերցանութեամբ, սովորում լեզուներ: Եղյանի հանձնարարութեամբ նա զբաղվում է նաև թարգմանութեամբ: Եղյանից ստացած իր տպագրութեան մասին Անն Տիգրանյանը գրում է. «Եղյանը շատ վարպետ մտոր էր կրթութեան գործում: Նա ինձ հետ վարվում էր մեղմ, ընկերաբար, որպէս սիրող մեծ վարպետ, ամեն օր էլ կեկարելու կայով զնում էինք գրասուքի, և այդ միջոցին ինձ ամեն նախ ցույց էր տալիս, բացատրում էր (սովորատական ձևով), աշխատում էր հարուցանել իմ մեջ հետաքրքրութիւն գիտութեան վերաբերմամբ և սովորեցնել աշխատասիրութիւն»³¹:

Անն Տիգրանյանի հետ Եղյանի պանսիոնում սովորում էին նաև Աննի հորեղբոր՝ Հարտիւնուն Հովհաննիսյանի որդին՝ Արզաբը (Քիֆլիսից), եղբայրներ Մերուժան և Արշակ Խալաթյանները (Մոսկվայից), Մկրտիչ և Կարապետ Էղբիսանյանները (Ատտախանից), Միքայել Բուրշալյանը (Մողղգոկից) և ուրիշներ: Պանսիոնը ուներ երեւոյ վերակացու, նրանցից բացի աշակերտներին հսկում էին Եղյանի մայրը, բույրը, եղբայրը: Եղյանը դասավանդում էր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն: Պահպանողական հայացքներէլ արե

եղյանը աշխատում էր իր սաներին հետո պահել հեղափոխական զազափարների ազդեցությունից, զազափարներ, որ այդ տարիներին արդեն տարածում էին գտել երբտասարդության մեջ: Պանսիոնում տիրող խիստ ուժեղի դեմ առաջին բմբուստանում է կոն Տիգրանյանը: Նա 1853 թ. հրաձեռն է տալիս պանսիոնին և Դորպատի զիմնադրախի լատիներեն լեզվի դասախոս Ֆրենկելին հասցեկազմում Ստեփանոս նազարյանի նամակով մեկնում Դորպատ: Այստեղ ընդամենը երկու շաբաթ մնալուց հետո, Սանասարյանի պահանջով վերադառնում է Պետերբուրգ: Ապա 1854 թ. նորից մեկնում է Դորպատ: Այստեղ կարճ ժամանակում նա սովորում է գերմաներեն և բնագրով կարդում դասականներին: Մեկուկես տարի հետո կոնը հաջողությամբ բնութաբյուսներ է հանձնում և ընդունվում Դորպատի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետ: Կոն Տիգրանյանը լինելով հետաքրքրասեր ու անհանգիստ բնավորության տեր երիտասարդ, չի սահմանափակվում միայն համալսարանական նեղ կյանքով: Նա ժամանակի առաջադեմ գործիչների հետ ժանտիանակո նպատակով ընդերկվում է Դորպատում գործող «Եվանդագիցոց կորպորացիա» կոչվող ուսանողական բնկերության մեջ: Կորպորացիան ուներ իր առանձին օրենքներ ու կանոնները: Կորպորացիայի յուրաքանչյուր անդամից պահանջվում էր՝ չկատարել անպահվել քայլ, ամեն ղեկգրում և ամեն տեղ, հասարակական վայրում, թե՛ տանը հարգել մեծին, լինել ասպետ հատկապես կանանց շրջապատում: Կոնը հանդիպ ցուցաբերեմ անբազաբավորի վերաբերմունքի, վիրավորական արարքի զեպրում ուսանողը հեռացվում էր կորպորացիայից: Հեռացվածը իրավունք չուներ մնալու նույն վայրում և ուսումը կարող էր շարունակել այլ բաղադր: Կորպորացիան նման ուսանողին դատում էր և հարցը լուծում ուսանողական զատարանում: Հեռացվածին ոչ մի բնույթի չէր ընդունում, նրա հետ ոչ մի օրիորդ չէր ամուսնանում: Բարոյական բարձր կարգապահության, ինչպես և կենցաղում ու բնկերական շրջապատում կարգ ու կանոնի պահպանումը պարտադիր էր համարվում յուրաքանչյուր անդամի համար: Կոն Տիգրանյանի բարոյական կերպարը ձևավորվում է հենց այդ տարիներին:

1875 թ. բժշկի դիպլոմ ստացած Կոն Տիգրանյանը հրաձեռն է տալիս Դորպատի և վերադառնում հայրենիք: Հետագայում որպես երախտագիտության տուրք նա հոգիվածալար է գրում Դորպատի համալսարանի ու նրա հայ ուսանողների մասին և տպագրում «Լուսա» ամսագրում⁵⁵: Այդ հոգիվածալարը պարունակում է ուշադրով տեղեկություններ Դորպատի համալսարանում 1830—1892 թթ. սովորած գրեթե բոլոր հայ երիտասարդների (Խ. Աբովյան, Ս. Նազարյան, Խ. Ավագյան, Գ. Աբինյան, Գ. Խատիյան, Գ. Աղափիրյան, Զ. Փափաջյան, Գ. Միրմանյան, Պ. Միրմանյան, Ք. Պատկանյան, Բ. Պատկանյան, Գ. Բարխուդարյան, Մ. Փրիտոնյան, Զ. Տեր-Միրայելյան, Գ. Դոդոբյան, Ա. Խոտինյան, Վ. Ասկարյան, Փ. Նազարյան, Մ. Ամատունի և ուրիշներ) կյանքի և գործունեության մասին:

Դորպատից վերադառնալուց հետո Կոն Տիգրանյանը աշխատանքի է անցնում Պետերբուրգի քաղաքային ոստիկանատանը որպես բժշկական լինովնիկ: 1878 թ. սուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նա Պետերբուրգից մեկնում է Էրզրում և որպես զինվորական բժիշկ մասնակցում պատերազմին: Իր հոգատար վերաբերմունքով և կազմակերպական շնորհքով մեծ համբավ է ձեռք բերում և զբաղվում առաջին սակրավոր զուսարտակի հրամանատար իշխան Քրոմանովի ուշադրությունը: Վերջինի հրամանով Տիգրանյանը դառնում է սակրավոր զուսարտակի բժիշկը:

1879 թ. հունիսին Տիգրանյանը թողնում է զինվորական ծառայությունը և հաստատվում Երևանում, ստանձնելով քաղաքային բժշկի պաշտոնը: Երևանի անհրապուրդ էր ինչպես արտաքին տեսքով, այնպես էլ ներքին կյանքով: Երկվանից ստացած առաջին տպավորության մասին նա գրում է, «Նրը եկա Երևան կրթված հայ մարդկանց թիվը շատ

փոր էր, դրանք էլ միացել էին վաճառականների հետ և ընդունել էին նրանց վարքն ու բարքը: Նրանք կարտ էին խաղում, բաղերում բեֆ էին անում, օսովական արամտութուններ էին անում և հանարներ, այն էլ զզվելի հանաբները³⁴: Գեղարկետական գրքեր սակավ էին յույս տեսնում Երևանում: Բժիշկ Տիգրանյանն առաջինն իր առանձնաանշակում բացում է գրագրան-ընթերցարան: Նա անվճար գրքեր է բաժանում բնակչությանը: Այդ հիանալի նախաձեռնությունը նորոթյուն էր Երևանի բնակչության համար: Տիգրանյանի գրագրան-ընթերցարանը զբաղատների է արժանանում ժամանակի մամուլի և մտավորականության կողմից: Ռաֆայել Պատկանյանը, որ այդ ժամանակ զբաղվում էր Երևանում, այցելում է Տիգրանյանին և հիանում նրա գրագրանոցի: Իր ստացած տպավորությունների մասին նա գրում է. «Ընթերցողների թիվը այնքան մեծ է, որ մեծարանություն չէ, երբ ասում են, որ այ. Տիգրանյանցի գրագրանը հասարակական մանկական գրագրանի դեր է կատարում»³⁵, Ռ. Պատկանյանը բարձր է գնահատում նրան նաև որպես բժշկի, գրելով. «Գերմարդկային համբերությունով Տարցեում ու ակնաչ էր դնում հիվանդների ցավերու մանրամասնությունը, երկարորեն խրատներ էր տալիս, թե ինչպես պետք է դարմանվի ցավը, խոցը, վերքը, պալարը և այլն: ...Նորա համար անտարբեր էր՝ ազգի մարդը հայ է, ռուս է, թուրք է, պարսիկ է, սիրուն կին է — նա ամենին բաղաբավարժությամբ, ժանրազեն, առանց գողտչության հուսադրում և բժշկում էր: Զարմացած մնացի: Ծատ բժիշկներ տեսել էի, բայց նրա նման չուր արվեստին սրբահար, չուր գիտությանը կույր հավատող, բժշկական գիտության պարզամիտ անբոխ արումը կշիտ բովոց (ուրեմն և հիվանդի սրտումն հավատ ներշնչող) բժիշկ գրեթե տեսած չէի»³⁶:

Երկու տարվա ընթացքում նա կարողանում է իր շուրջ համախմբել բազարի մտավորականներ Ռուրեն Զալալյանի, Սիմեոն Աֆանասյանի, Հակոբ Մատակյանի, Յաննես Տեր-

Պարսյանի, Վահի Նդիազարյանի, բժիշկ Անանկի և մյուսների՝ ուշադրությունը: Մտավոր կյանքի որոշ աշխուժացում է ապրում Երևանը: «Մենք մեր հասարակական գործերը արեպեն տարանք, — գրում է Լ. Տիգրանյանը, — որ Քիֆիլիսի ինտելիգենցիան մեծ մասամբ հարցերի մասին խոսում և ասում էր. «Իսկ երևանցիք ինչպես են գործում»³⁷:

Առն Տիգրանյանն առաջինը Երևանում յույս է բնծարում բժշկական մասնագիտական գրքեր: Նրա կազմած «Անատոմիական բառարանը» հրատարակվում է 1879 թ., «Մարցակազմություն հայոց ուսումնարանների համար» գրասգիրքը՝ 1881 թ., «Բնաարան բժշկական բույսերի (լատիներենից հայերեն և ռուսերեն)»՝ 1883 թ.: Առն Տիգրանյանի հրատարակած գրքերի մասին ժամանակին զբաղատների խոսքեր են ավելի մամուլի էջերում: Այսպես, «Մշակը» գրել է. «Մարցակազմություն հայոց ուսումնարանների համար» գրասգիրքը մեր կարծիքով լիակատար է, նաև եկարագրված է նրա մեջ ամենահասկանալի կերպով մարտերի մի քանի հարկավոր գործարանների միկրոսկոպիական կազմվածքը»³⁸:

1881 թ. Առն Տիգրանյանը կարճ ժամանակով կառավարության հանձնարարությամբ մեկնում է Պարսկաստան՝ մանտախտի համաճարակի զեմ պաշար կազմակերպելու համար: Այստեղ գործն ավարտելուց հետո, նա առանց պաշտոնական օրգանների թույլտվության, ինչպես ինքն է գրում, «ինքնազուխ», Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերով հանապարհվում է ղեպի Վան: Այստեղ մեկ ամիս մնալուց հետո. Բալաղետով և Իզդիրի վրայով վերադառնում է Երևան: Հասկանալի է այս շանապարհորդության նպատակը, որի մասին նա բացահայտորեն չի նշում: Տիգրանյանը տեսակցում է հյուպատոս Կ. Կամսարականին, երկար զրույց ունենում Խրիմյան Հայրիկի հետ: Իր այդ ուղևորությունից ստացած տպավորությունների մասին նա առանձին հոգվածով հանդես է գալիս «Մշակ» թերթում: Հոդվածաշարը, որ տպագրված է «Ճանապարհորդական տպավորություններ

Պարսկաստանում»³⁹ և «Ճանապարհորդական սպափորություններ Տանկահայաստանում»⁴⁰ վերնագրերով, ընթերցողին ներկայացնում է ինչպես հայ, այնպես էլ Քուրբ և բորդ աշխատավոր ժողովուրդների կյանքի, կենցաղի տխուր պատկերը։ Քուրբիայում ամենուրեք նա լուսմ է հայ գյուղացիների զանգառան այն մասին, որ «նրանց կյանքը և կայքը յուրաքանչյուր րոպե մտանգի է ենթարկված, որովհետև բարդերը 100—200 ձիավորով, զինված մարտիների հրացաններով հարձակվում են գյուղի վրա, կողպտում նրանց»⁴¹։ Նրանք սպանում, ոչնչացնում են հայերին և այդ գյուղիկ հանցանքի համար արշալույս պատժում։ «Տանկական կառավարությունը ամենաօրստեմատիկ կերպով աշխատում էր աղքատացնել և րեալիզը անել հայերին, և որ այդ նպատակին նա ձգտում էր հասնել բրգերի միջոցով»⁴²։ Ավելի մոտ ծանոթանալով հայ աշխատավոր գյուղացիության կյանքին ու կենցաղին, Տիգրանյանը միաժամանակ նկատում է, «եսեղճ ժողովրդի ամենաարստեմատիկ հարստահարիչները հայ աղա վաճառականներն են»։ Նա գրում է, «Հայ վաշխատուն գյուղացու արշալույսը ժողովում է և թողնում այնքան, որ գյուղացին սովից չմեռնի»⁴³։

Պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» թերթը գտնում է, որ Տիգրանյանի այս հոդվածաշարում նկատվում է ոչ այլ ինչ, եթե ոչ պարսկահայ և տանկահայ կյանքում վերափոխություն տեսնելու ցանկություն։ Ըստ այդ թերթի, Տիգրանյանի հոդվածաշարը կարգացող ամեն մի անձնագրություն կարող է ենթադրել, թե Պարսկաստանը մի զոխիք է, որտեղ «անխախտ կերպով խեղճ մարդկային սևոր զոհ է դնացել ստրկության, հարստահարության, օրինաց բռնաժորության և ուրիշ շատ բարոյական ճնշումների»⁴⁴։ Թերթը Տիգրանյանին մեղադրում է սեփական տերերի ու օտար բռնակալների զեմ պաղատարական պայքարի կոչ տեսնելու մեջ։ «...ուղղակի ասել և իրավունք էլ ունինք բացարձակ ասելու,— գրում է թերթը,— որ սա իր ներքին ձգտումների տեր մարդ է, որ սա ոչ թե կեամ է Աուրպատական իր բժշկա-

կան հետազոտություններով մի որևէ օգուտ բերելու տեղացի հասարակության, այլ նա իր հետ մի նոր էպիդեմիա էր բերել ամբողջ Աուրպատական վարակելու համար»⁴⁵։ Հասարակար «էպիդեմիա» ասելով, թերթը հասկանում էր այն պատաշունչ դադափաբները, որոնցով համակված հասարակական լայն գործունեություն էին ծավալում Տիգրանյանն ու նրա համախոհները։ Որ կես Տիգրանյանը եղել է կրեանում գործող «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության ակտիվ ազգամեներք մեկը, քաջ հայտնի է եղել «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագրին Ահա թե ինչու նա գրում է. «Տիգրանյանը ձգտում էր պարսկահայերի մեջ գրգռել մոլեռանդ խռովություններ, անկարգություններ, բռնարարություն և ուրիշ շատ տխուր անցքեր»⁴⁶։

Տիգրանյանն իր հոդվածաշարում անդրադառնում է նաև Պարսկաստանի թագաժառանգի հարեմում տիրող այլալուրջակ բարբերին, չի կոծկում, չի ծածկում այնտեղ կատարվող տեղ ու անհարգի արարքները։ Մինչդեռ, «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագրությունն այս ամենը թվում է զերպարտություն։ Թերթը գրում է. «Թավրիզի հայերը պ. Տիգրանյանի՝ թագաժառանգի և նրա հարեմի վերաբերությամբ գրած զրպարտություններն ամեն չանքով աշխատում են իրանց մեջ որքան կարելի է գաղտնի պահել, ի նկատի առնելով, որ դրա հետևանքը կարող է շատ գեշ լինել, իհարկե, բողաքագիտական հեռախոսությունը այսպես է ստիպում վարվել, այլ ոչ թե պ. հայասեր, ազգասեր, մամուլում նոր հանցես կեղ համայաքանական բժշկի նման»⁴⁷։

Կես Տիգրանյանը «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության բացահայտումից հետո որպես նրա ղեկավարներից մեկը, 1885 թ. երեք տարով արտոլում է Գորպատու Աբուրից վերադառնալուց հետո նա զբաղվում է գրական-հրապարակախոսական գործունեությամբ։ Նա թարգմանում է (րևազրից) և «Մուրճ» ամսագրում տպագրում է Կյոթեի «Ծառատ»⁴⁸, «Հերման և Գորոթեա»⁴⁹ անմահ գործերը։ Նա թարգմանել է նաև Գոզլի «Մեկեղորդ», Ֆրեդրիխ «Մանկական պարտեզ»

(տեսական մաս) աշխատությունը⁵⁰ և այլ գործեր: Առանձին ուշադրություն արժանի են նաև նրա Հրատարակահիտական Հողվածները՝ Խղագրված «Մշակում», «Պատկում», «Լուսնաշուս» և այլ պարբերականներում:

Առն Տիգրանյանը ժամանակի այն կուլտուրորներ-ներից էր, որն իր կյանքը նվիրարեց Նարայատ մողովրդի առողջության պահպանման և հայրենի երկրի հաշարակական-բաղաբական կյանքի զարգացման գործին:

Առն Տիգրանյանը մահացավ 1906 թ., ապագա սիրունգներին թողնելով իր կյանքի ու գործունեության հարուստ և օգտակար փորձը, որն արժանի է գիտական ուսումնասիրության:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

«ԼԻՐԱԿԱՆԻ ԼԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» (1883—1885) ԵՎ

«ԼԻՐԱԿԱՆՍՎԻԵ ՕՖՏԱՎԵՆՆԻՅԱ» (1900—1917)

ՊԱՐԵՆՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Անցած դարավերջին «Պատկ» և «Առողջապահական թերթ» պարբերականների հետ միաժամանակ նրանում 1883 թ. լույս է տեսնում նաև «Նրևանի հայտարարություններ» կիսամյակական երկշաբաթաթերթը՝ էմին Տեր-Կրի-գորյանի խմբագրությամբ: Թերթի նպատակն է եղել ընթերցանության սեր առաջ բերել բողոքի ազդարնակչության մեղու մեծամասնության մեջ: «Թերթիս նպատակը չէ եղել, — գրում է խմբագիրը, — նոր նոր մտքեր արժարծել, նոր ծրարեր ու պրոգրամներ կազմել, այս կամ այն մասին նոր հարցեր դարձնել մերայինների մեջ ոչ զոցա համար աններ ավելի բնդարձակ և իմաստային պարբերական հրատարակություններ. այլ գլխավորապես նորա նպատակն է եղել ընթերցասիրություն մտցնել մեր հասարակ դասակարգի մեջ, այն դասակարգի մեջ, կրկնում ենք, որի ամեն մի անդամը հազիվ թե, իր երախայության ժամանակ Սաղմոսը ավարտելուց հետո մի արև է դիրք կամ հրատարակության կարդացած լիներ»:

«Նրևանի հայտարարություններ» թերթը բազկացած էր երկու էջից: Հրատարակվում էր շաբաթը երեք անգամ: Այստեղ հիմնականում տպագրվում էին կենցաղային թեմաների շուրջ գրված գրույցներ, ծիծաղաշարժ պատմություններ: Հողվածների մեծ մասը պատկանում էր խմբագրի

զրկին: նա հանգես էր գալիս «Գող», «Բոլաճի», «Բամբաջ», «Նազարալի» և այլ ծածկահուններով: Փորքածավալ դրույցներին, պատկերներին միջոցով թերթը փորձում էր վեր հանել Արևանի կյանքում տեղ գտած արատավոր երևույթները, քննադատության ենթարկել բազմաթիվ դեկավոր կազմակերպությունների թույլ տված սխալները, տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչներին կամայականությունները, նրանց արգահատելի արարքները:

«Երևանի նպատարություններ» րերի գլխադիրը

Հմին Տեր-Գրիգորյանի թերթը լույս էր տեսնում հետևյալ ծրագրով. 1 Քաղաքային և նահանգային նորություններ: 2 Անեկդոտներ, հարցեր ու ծիծաղաշարժ դրույցներ: 3 Առևտրական լուրեր, տեղական շուկան: 4 Հայտարարություններ՝ երբ լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն):

Թերթում տպագրված փոքրածավալ պատկերներն արատառատ կարծես շոշափում էին ոչ էական հարցեր: Սակայն խոր ընթերցողը, երբ բմբռնում էր դրանց իմաստն ու նշանակությունը, նկատում էր, որ թերթին նպատակ է ունեցել ծաղր ու ծանակի ենթարկել կաշառակեր գատավորներին:

րին, տգետ հոգևորականներին: Այսպես, պատկերներից մեկում հարց ու պատասխանի միջոցով մերկացվում է դատավժիթի կաշառակերությունը: Անազնիվ ճանապարհով հարստացած մեկը դատի ժամանակ պատասխանում է. «Ո՛ր, ո՞չ պ. դատավոր, ես այնպես վատագործ չեմ, ստահակ չեմ, ինչպես պ. պրոկուրոր...»²: Կամ մեկ այլ դրույցում ստաված է. «Պ. Մ-ի բակից գողացան պարանի վրա եղած սպիտակեղևներ: Պոլիցիան հաշտացրեց չլռենկ մեղավորներին»:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթում ծաղրվել են ձևապաշտ բազբների կանայք, նրանց օտարամոլությունը, մեապաշտությունը: Այդ առթիվ խմբագիրը գրել է. «Երանի թև մեր հայերի մեջ այնքան սեր ու միաբանություն չիկեն, որքան սեր ու միաբանություն կա մոզախ ու կանանց հասարակության մեջ»³:

Մանր-մունր կենցաղային թեմաներով զբոված հոգվածներից դատ, թերթը տպագրում է նաև ժամանակի կյանքում տիրող հասարակական տեղը երևույթները մերկացնող փոքրածավալ նյութեր: Դրանցից մեկում գրված է. «Մեղքը մեաած է: Արդարությունը այրված: Ազնվությունը գորս եկած աշխարհից: Անկեղծությունը թաքնված է: Առաքելությունը աշխարհն աշխարհ՝ մուրանում է: Բարեբարությունը փրված է բանտում: Ճշմարտությունը արցարության փյառակների տակ է թաղված: Վաճառականների հավատարմությունը բանկրոտացել է: Խիզճը խելիքից դուրս է եկել»⁴ և այլն:

Թերթի լույս ընծայման երկրորդ տարվա հունիս ամսից խմբագրությունը քննադատական հոդվածները գետեղում է «Բամբասանք» խորագրի տակ: Ելույթիցը ստորագրված են «ներկաբար» կեղծանունով: «Բամբասանք» բաժինը մտուռախոսական հնարան էր, որ հմտորեն օգտագործվել էր խմբագրի կողմից կյանքի արատավոր երևույթները բամբասանքի ձևով ներկայացնելու համար, քանի որ, ինչպես խմբագիրն էր գրում, բամբասողը որքան էլ ցածր, անյանի

ձայնով է խոսում, բայց սկանջ չի մնում, որ նրան լսի, նրա ամեն մի խոսքը կաշմակից էլ արագ է թշուում: Խոյն, բայցից էլ շուտ է անարժույթ: «Բամբասանք» բամբում սոցազրված նյութերի հետապնդած նպատակների մասին պրված է. «Բամբասանք» ինչպես մի փորձիկ բար, ձգում էնք անշարժ լնի մեզ և մենք մեր նպատակին հասած պիտի լինենք, եթե կարողացավ նա հոտած ջրի անշարժությունը բիլ վրդովի: Այս բամբում ծաղր ու ծանակի են ենթարկվել երևանի նահանգի ընտելություն մեզ պահպանվող վաս բարերը, հետամնացությունն ու ազիտությունը: Այսպես, «Շախն կինը կարծում է գիր անելով, իրա հիվանդը կատող չանա, կամ մարդը իրան կսիրի»: Կամ «Շայ պատվը կարծում է, որ բծիչը առողջին հիվանդացնում, հիվանդին սպանում էս և այլն: «Բամբասանքում» շոշափվել են նաև սոցիալական թիմաները: Այսպես, «Շայ վաճառականը կարծում է, որ աշխարհ միշտ դեակ է և ինքը գանակ»: Մի շարք նյութեր էլ հետապնդել են դաստիարակչական նպատակները: Այսպես, «Դավիթ Անհագրին հարցնեցին մի օր, թե ինչպե՞ս է նա իմաստությունը ձեռք բերել. նա պատասխանել է. և երբեք չեմ ամաչել հարցնել այն, ինչ որ չեմ իմացել»:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթը միաժամանակ իր վերաբերմունքն է արտահայտել ժամանակի մամուլի օրգանների նկատմամբ, համարձակ արտաստել իր կարծիքը այս կամ այն պարբերականի մասին: Կարևորն այն է, որ թերթը ճիշտ է բնորոշում յուրաքանչյուր օրգանի ուղղությունն ու դավանած հայացքները: «Մեղու շայաստանի» թերթի մասին գրում է. «...Շերի սերը, իտերի ատկությունը շահեց, 1000 բամբանորդների ձայնի լսեց, հոտն առավ ու ինքը երբեք չուսավ, այդպիսով այսօր 28 տարին մտավ և ինտոլանեց, որ կարծես 250 բամբանորդից պակի լուծի, բայց էլի գլուխը բարչ գնում է, ու իր հին գունան մեր ականջին փչում, նույնահանգ և շատ անգամ նույնամանկ ֆեիթեոտներով ու...երկզիմի խոսքերով իր գաղափարն առաջ տանում...»:

Այն հանգամանքը, որ բուրժուական հասարակարգում ծարղիկ հոգեպես անակնառում են, որ ամեն ինչում իշխողը փոքր է, միանգամայն իրավացիորեն քննադատվում է թերթում: «...հիմի ի՞նչ պատ, ի՞նչ բարեկենդան, մարդիկ նյութական որդիներ են դարձել, միանգամայն անտարբեր են գեպի ամեն ինչ: և միայն փող և փող են պտում»:

1884 թ. քաղաքային վարչությունը պատրաստվում էր նոր քաղաքապետի և իրավասունների ընտրություններին: Նույն թվականի հունիսին երևանի քաղաքային խորհրդարանում քաղաքապետի է ընտրվում Վասիլ Կեղամյանը: Ընտրությունների արդյունքների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տպագրվում թերթում: Թերթի միջոցով օգնություն է ցույց տրվում քաղաքային վարչությանը այս կամ այն հարցը լուծելու գործում: Քաղաքային խորհրդարանում որոշում է կայացվում երևանում կրթիկների հիվանդանոց բացելու մասին: Թերթը դիմելով հայ վաճառականներին, հորդորում է նրանց՝ մասնակցել հիվանդանոցի կազմակերպման աշխատանքներին իրենց եվիրատություններով:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթում պատշաճաբանում են և խրատաբանում հասարակական կյանքում տեղ գտած նոր երևույթները: Այսպես, թերթը ողջունում է երևանում հայ կանանց նորաստեղծ ընկերության երևան գալը: Ընկերության աշխատանքների մասին թերթում հաճախ հանգիստ էր դախի Կանանց բարեգործական ընկերության նախագահ Սրբուհի խոչարքաշյանը: Նա բարձր էր գնահատում կնոջ դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում: «Ի՞նչպես սեռը,— գրում է նա,— թողած նահապետական ամոթխածությունը, արհամարհած ազգանքի վայրախոսությունը, խմրված մի սեղ, ժողով է կազմակերպում ու խորհում իր սուզի աղչիկ զավակների կրթության ու ապագայում պիտանացու մայրեր պատրաստելու վերա»¹⁰: Հողվածում նշված է նաև այն մասին, որ ընկերությունը որոշ զմբարությունների է հանդիպում դրամական միջոցներ ժողովելու հարցում, հաճախ արհամարհական նկատողություններ է ստանում՝ հասարակության կողմից: Ուստի թերթը դիմում է երևանի

բնակչությանը, խնդրելով «պահպանել այս օգտակար հիմնարկությունը և շրջակայքը, որ մտադր հասակի մեջ մեզնիք», Ապա պահանջվում է քաղաքացիներից «համահիշ ընկերության» ժողովներին, ծանոթանալ նրա կից ու մտից հաշիվներին, վճարել տարեկան 5-ական ուրիշ տուրք»:

Ներանի հայտարարությունները թերթի էջերում լուրեր են տպագրվում քատերական մի շարք ներկայացումների մասին (Մուրացյանի «Թուզան» և այլն): Այսպես, բարձր գնահատելով Սաֆրաջյանի ըրչիկ թատերախմբի դերասանուհի Ալմանի խաղը «Լյուսի-Գիզի» պիեսում, թերթը գրում է. «Տիկին Ալման իր դերում (Լյուսի) գերազանցելու նրա խաղը շատ բնական էր. պարզ երևում էր, որ նա իր խաղը չէր նմանեցնում այս ինչ, կամ այն ինչ հայտնի դերասանուհու, այլ սեփական մտքի արտահայտություն էր»¹¹: Օգտագործելով առիթը, թերթը նախադասի խոսք է ասում նրանի մտավորականության այն ներկայացուցիչների հասցեին, որոնք չէին համախոսում թատրոն: Այնուհետև թերթը անգրագանում է ներկայացումների ժամանակ դահլիճում եղած կարգապահության, բնի լուսավորության և կազմակերպչական այլ հարցերի քննարկմանը, հարցեր, որոնցով, ըստ թերթի, պետք է զբաղվեր նաև յուրաքանչյուր քաղաքացի:

Թերթի խմբագիր Հմիկ Տեր-Գրիգորյանին պակաս չէր հետաքրքրում նաև մամուլի և հրատարակատեսության հանդեպ մտավորականության ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը: Այսպես, 1884 թ., երբ վտանգի տակ է գրվում «Մշակ» թերթի գոյության հարցը և Գր. Արծրունին մտադրվում է փակել այն, «ներանի հայտարարություններ» թերթը դիմելով հայ մտավորականությանը, գրում է. «Նրանք, որոնք այդ Ժանք պայմաններում աննրբելի էին համարում «Մշակի» խմբագրի լուրջությունը, այսօր, երբ խնդրի լուծումն իրենց է թողնված՝ ինչու՞ այժմ խորին լուրջում են պահպանում, ինչու՞ մայն չեն հանում»¹²: Հաջորդ համարում հիմնավորվում է «Մշակի» գոյության անհրաժեշտությունը: «Մշակը» համարվում է նոր, թերթը օրգան, որը «չառտերին համակերպի և օգտակար է»:

Միաժամանակ նշվում է, որ «օգտակարը կպայանքից զուր» բերելու և առաջ դիմել կարողանալու համար անհերքելի է գանազան ուղղությունների գոյության փաստը: «Նեղիբը,— գրված է այնուհետ,— իր նախնական միությունից զուր գալ և աներկյուղ և վստահ միայն այն ժամանակն է սկսում առաջ շարժվել, երբ նա ենթակա է եղել գանազան հայացքների, խորհուրդների, կարծիքների, քննությունների և հերքումներին»¹³: «Մշակը» «Հյուսիսսփայլից» հետո համարվում է այն երկրորդ օրգանը հայ իրականությունում, որ «ստանց երկրն» չկրել, մեկատ առ ճակատ կուլել է տղիտուլյան դեմ, չի բաշվել ասելու նշանաբանությունը, չի խնայել հօգուտ հայ հասարակության նորագործիչների վնասակարությունը մտրակել»¹⁴: Գր. Արծրունու մասին թերթը գրում է. «Նազարյանից հետո հասարակության շահերի դուրս կանգնած ղեկավարներից ոչ մեկը չի ունեցել այն կտրուկ լեզուն, վառ եռանդը, խոսքի ուժը, ժողովրդականի շափ դուրսբերունելի ոճը, իսկական խմբագրին վախյ մտավոր պատրաստությունը, որպիսին ունեցել է «Մշակի» խմբագիրը՝ պ. Գր. Արծրունին»¹⁵: Ժամանակին այս խոսքերը հնչել են անշահախնդիր, անկողմնապահ ղերբերից, գուցե մի փոքր էլ շափազանցված, բայց այդ էլ ի հեռուկա այն շարալեզու հակաուսկորդների, որոնցով շրջապատված է եղել թերթունին:

Հայ հասարակական խավերի, հատկապես մտավորականության անտարբեր վերաբերմունքի արդյունք է համարվում «Վարժարան» ամսագրի փակումը: «Ընչ կնշանակի,— գրում է թերթը.— «Վարժարանի» պես ամսագիր ունենալու ուսուցիչ բաժանորդներ—50, իսկ մնացելու դասակարգերից 115»¹⁶: Եվ մեջ է բերվում Ռ. Պատկանյանի հետևյալ բառատուրքը.

Ախ, ինչպես կուզեմ, որ հայի երկրին
ձեմարան, զգրոց, գրաստան ունենար,
Ունենար թատրոն և շատ լրագիր...
(Եվ նա ինչ փոքի տունը չի տար)¹⁷:

«Ներանի հայտարարություններ» թերթը անդրադարձել է նաև հայոց դպրոցների փակման հարցին: 1885 թ. մարտի

17-ի համարում ցարական իշխանության կարգադրությանը հաջոց դպրոցների փակման վերաբերյալ տղազրկած հոգ-վածում նշված է այն մասին, որ Երևանի նահանգապետը հրավիրել է հատուկ խորհրդակցություն՝ հայոց ուսումնա-րանները փակումից փրկելու համար որևէ միջոց մշակելու նպատակով: Խորհրդակցությունում անպայմկվել է հոգևոր և ժրական դպրոցները ժողովրդական ուսումնարանների վե-րածելու և շարունակ դրանց գոյությունը պահպանելու հարցը: Սակայն մասնակիցները համաձայնության չեն եկել, համոզ-ված լինելով, որ քաղաքի հայերը չեն կարող տարեկան մոտ 10000 ուսույթի հատկացնել այդ ուսումնարանների պահպան-ման համար: Նույն համարում տպագրվել է հաղորդում այն մասին, որ Երևան քաղաքի բոլոր հայոց դպրոցները, բացա-ռությամբ մի բանիսի, փակված են:

Հայկական դպրոցների փակմանը հետևեցին ազգային մշակույթի գործիչների հուլածանքը, մայրենի լեզվով գրե-րի ու թերթերի արգելումը: Յարիզմի վարած այս քաղաքա-կանությունից ելնելով, Մամուլի գործերի գլխավոր վարչու-թյունը 1885 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրաման է արձակում «Երևանի հայտարարություններ» թերթի փակման մասին¹⁸: Այդ հրամանի համառայն էմին Տեր-Վրիգորյանը Երևանի քաղաքային ոստիկանական վարչությանը գրավոր հաղոր-դում է հետևյալը. «Ես՝ ներքոստորագրող կողմից կանոն-դաստիարակ էմին Տեր-Վրիգորյանս սույն ստորագրությունը պախիս եմ Երևանի քաղաքային ոստիկանական վարչությանն այն մասին, որ նորին հեղադրությունը 1885 թ. դեկտեմբե-րի 20-ի № 4320 գրավոր կարգադրությունն ինձ հայտարար-ված է, որի համար ստորագրում եմ»¹⁹:

1885 թ. մայտի 17-ի համարի լույս ընծայումից հետո դադարում է Երևանի հայտարարությունները թերթի գոյու-թյունը: Ինչպես նկատում ենք, թերթը փակվում է ոչ թե խըմ-բագրի նյութական միջոցներից դուրս լինելու պատճառով, այլ կառավարության հատուկ որոշումով:

«Երևանի հայտարարություններ» թերթի փակումից հե-տո, մոտ տասն տարի անց, 1896 թ. ապրիլի 30-ին էմին Տեր-

Վրիգորյանն ատենձին գրությամբ դիմում է Մամուլի գործե-րի գլխավոր վարչությանը՝ խնդրելով թույլ տալ իրեն Երևա-նում հրատարակելու «Երևանյան թերթիկ» ուսերեն և հայե-րեն նոր պարբերական: Խնդրագրի հետ նա ուղարկում է նաև սպառա թերթի ծրագիրը: Բայց նրա խնդրանքը մերժվում է Վովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետի պարտա-կանությունները կատարող իշխան Անիխայվարու 1895 թ. սեպտեմբերին ուղարկված № 681 գրությամբ: Այնուպ գրե-ված էր. «Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ նկատի ունենալով անբարեհույս տեղեկությունները ք. Երևանում բնակվող պաշ-տանաթող նահանգային քարտուղար էմին Տեր-Վրիգորյանի անձնավորության մասին, ես հարմար եմ գտնում հետաձգել Երևանում նրա խմբագրությանը «Երևանյան թերթիկ» վե-րնագրով սուսաց և հայոց լեզուներով թերթի հրատարա-կումը»²⁰:

«Երիվանսկի օրվայինից» թերթը գլխագիրը

1900 թ. հոկտեմբերի 24-ին բժշկ Լևոն Տիգրանյանին հաղորդվում է ձևոր բերել այդ թերթի հրատարակության իրա-վունքը, սակայն միայն ուսաց լեզվով: Ստանալով թույլու-րությունը, նա միջնորդագիր է ուղարկում Մամուլի գործերի գլխավոր վարչություն և հայտնում, որ էմին Տեր-Վրիգորյա-նին խտանում է և նրան է հանձնում թերթի խմբագրի պար-տականությունները: 1900 թ. № 1431 վկայականով էմին Տեր-Վրիգորյանը հաստատվում է «Երիվանսկի օրվայինի-յա» թերթի խմբագրի պաշտոնում: Թերթը լույս է տեսնում 1900 թ. դեկտեմբերի 8-ին, ասուերեն, շաբաթը մեկ, կրթում էլ քրկու անգամ: Յուրաքանչյուր համար բաղկացած էր էր-

կու էջից: Քերթը տպագրվում էր էմին Տեր-Գրիգորյանի ապարանում: 1907 թ. խմբագրին՝ էմին Տեր-Գրիգորյանին հաջողվում է ստանալ քերթում հայերեն հոդվածներ տպագրելու իրավունքը²¹:

Քերթի համար հաստատվում է հետևյալ ծրագիրը:

1. Հոդվածներ նրան քաղաքի ամենուրեք կյանքի մասին:
2. Որվա կարևոր նորություններ:
3. Ներկայացումներ և համերգների մասին համառոտ գրախոսություններ:
4. Համառոտ ֆելիտոններ:
5. Հասարակական կյանքի վերաբերյալ արտասույտ-թյուններ տարբեր քերթերից:
6. Հայտարարություններ:
7. Քերթին կից հավելվածի ձևով Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության հաղորդումների հրատարակումներ²²:

Նման ծրագիր էմին Տեր-Գրիգորյանին հնարավորություն է տալիս մանր-մունր յուրերից ու հայտարարություններից բացի, իր քերթում տպագրել նաև հոդվածներ՝ քաղաքի բարեկարգմանը վերաբերող ու քաղաքի քնակչությանը հուզող կենսական հարցերի մասին: «Այսօրվանից,— գրում է նա,— մենք իրավունք ենք մեզ համարում ձայն տալ սերիականսկին օրյայլներից» քերթիկում: Եվ մեր առաջին ձայնն է. «Ջո՛ւր, ջո՛ւր տվեք մեզ»²³: Այդ տարիներին Երևանում գործում էր ընդամենը երկու աղբյուր: Կոյուղի լինելու պատճառով կեղտոտ ջրերն անցնում էին գետնի տակ և աղտոտում խմելու ջրերը: Քերթի 1908 թ. համարներից սկսած տպագրվում է «Քննելու ջուր տվեք մեզ» ընդհանուր խորագիրը կողմակաջարկ, որտեղ համարձակ քննադատվում են տեղական իշխանությունները, որոնք շարունակ խոսել են ջրանցքի կառուցման մասին, բայց գործնական ոչ մի բան չեն կատարել: Ամենից շատ նա մեղադրում է քաղաքային վարչությանը (ուպրավալին), ապա և քաղաքային դումային: «Եթե ընդունենք ուպրավան թույլ է,— գրում է նա,— առուշադի

է, դուման անշուշտ, պետք է լինի ուժեղ, հեռաեսև և ուշադիր: Իսկ ի՞նչ է անում դուման»²⁴: Քերթը մեղադրում է դումայի իրավասուններին, որոնք էրբ ստանում են կոնցեսիոներների համաձայնությունը ջրանցքի կառուցման վերաբերյալ, դումայի նիստում ինն բվն են տալիս», փոխանակ կողմ բվեարկելու: Այսպես, բնծենը Միրզոևը 7—8 տարի ստաց համաձայնվել էր կոնցեսիայով կառուցել ջրանցք Երևանում, սակայն քաղաքապետին ու իրավասունները չեն հաստատում նրա ներկայացրած պայմանագիրը, և այդպես գործը հետաձգվում է ու ձգձգվում: Քերթը տպագրում է մի խումբ քաղաքացիների՝ քաղաքագլխին ուղղված դիմում-նամակը, որտեղ գրված է. «Դուք, պ. քաղաքապետ, ի՞նչ էր անում հիմա այդ հարցի շուտափույթ լուծման համար, կամ միևնչե՛ր կարելի կլինի հուշակ, որ մեր քաղաքը իր ուղած գեթ հե՛շտ փոքրիկ ջուրը կունենա: Այպա մեղադրվում է քաղաքապետին այն բանի համար, որ նա «չլի նայում գործի վրա իբրև մի անհրաժեշտության, չի հրափրում Միրզոևին գտնել մասնավոր խոսակցության շի հարցի առթիվ և չի աշխատում կարելույն չափ նպաստել գործին և տալ նրան ցանկալի լուծումն, այլ նա՛՛ այս դեպքում ավելի շատ դատավորի, վճիռ արձակողի դեր է կատարում, բան թի հոգատարի ու այդպիսով առաջանում են նոր խռչնդոտներ»²⁵:

Խորամուտյ լինելով հարցի մեջ, քերթը գտնում է, որ ջրանցքի ձգձգման պատճառներից մեկն էլ մի խումբ իրավասունների (Համբարձում Եղիազարյան, Բարսեղ Եղիազարյան, Գր. Ամիրջան և ուրիշներ) թշնամական վերաբերմանը է ինծիներ Միրզոևի նկատմամբ:

Որոշ ժամանակ անց քերթում տպագրվում է հայտարարություն այն մասին, որ Ղրթուրյաղի ջրանցքը կառուցելու համար կազմվել է մի ընկերություն և որը նպատակ ունի ձեռք բերել ինծիներ Միրզոևի՝ մեծ ջրանցքի կառուցման կոնցեսիայի իրավունքը: Եռտոմ նահանգային ներկայացուցչության կողմից հաստատվում է ընկերության կազմը (12 մարդ): Այդ ընկերության շնորհիվ էլ վերջապես սկսվում և ավարտվում է Ղրթուրյաղի ջրանցքի կառուցումը²⁶: Քերթի

1912 թ. հունվարյան համարում տպագրվում է «Տեր ջրանց-
քը և նոր տարի» հոդվածը, որտեղ խմբագրությունն իր շնոր-
հավորանքներն ուղղելով քաղաքացիներին, գրում է. «Այսօր
ա՜հա, միայն այսօր իրավունք ենք համարում մեզ ասելու մեր
քաղաքացիներին լիառատ սրտով և ուշ շարունակյալ ձևով,
շնորհավոր նոր տարին Այսօրվանից բարաբի համար սկսվում
է մի նոր դարաշրջան, նոր դարաշրջան՝

Վարազդուխ՝ ասողչապահական տեսակետից

Վարազդուխ՝ կուլտուրական տեսակետից

Վարազդուխ՝ ինքնաճանաչության տեսակետից:

«Էրիվանսկին օրյավլենիյա» թերթին իր էջերում հիշ-
ատակում է քնկերությունն անխաճանդոցներին անունները (Վ. Աֆ-
րիկյան, Ա. Քամամշյան, Բ. Նիդաղաբյան, Ա. Ազիզյան և
ուրիշները):

Ավարտելով իր պայտարի ջրանցքի կառուցման համար,
էմին Տեր-Գրիգորյանն այսպես է գրում. «Արգելքներն ի վեր-
ջո խորտակվեցին և դրանց փլատակների տակ բնկանք մենք
ճշմարտություններն ու բողոքը սրա-նրա երեսին առելով»²⁷,
Հայանի է, որ ջրանցքի կառուցման ձգձգման գործում քա-
ղաքապետին մեղադրելու համար էմին Տեր-Գրիգորյանը դա-
տի է աղվել:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը որպես խմբագիր վհատվել չգի-
տեր: Նա նույն ոգով շարունակում է բարձրացնել Երևան քա-
ղաքի բարեկարգման հետ կապված մյուս բոլոր հարցերը:
«Անհրաժեշտ ձևափոխություն» հոդվածում ասալարկվում է
Երևանում կառուցել էլեկտրակայան, կոյուղի, հեռախոս-
ալի ցանց և այլն: Նա անգամ հաշվումներով ցույց է տալիս,
թե որքան գումար է հարկավոր այդ կառուցումներն իրակա-
նացնելու համար: Եվ հիմն նրա բոլոր ծրագրերը իրականու-
թյուն դառնալին, ապա, ինչպես ինքն է գրում. «Փաղաքը
այնպիսի առաջգիմություն կունենա, մի այնպիսի կլիմա-
յական և առողջապահական ներդաշնակություն կստանա,
որին կնախանձեն շատ ու շատ կուլտուրականապես զարգա-
ցած ու առաջգիմած քաղաքները և մեր քաղաքը օրինակե-
լի կդառնա շատ շատերի համար»²⁸:

Թերթում բարձրացվում է նաև Երևանում կուլտուր- կեր-
թական օջախների ստեղծման, բարեկրթական հիմնարկե-
րի կազմակերպման հարցը: Եվ ցանկալի է համարվում, որ
այդ ձևափոխությունները չընկնեն մասնավոր մարդկանց
ձեռքը, քանի որ դրանք կգործեն ի վնաս քաղաքի ու քաղա-
քացիներին: «Ինչպես այսօր, նույնպես և միշտ մեր ամենիս
նշանաբանը պետք է լինի—քաղաքը քաղաքացիներին համար:
Երբանիկ է այն քաղաքը, երբ նրա ղեկավարներն էլ այդ
միակ նշանաբանով կառաջնորդվեն»²⁹:

Եվ դիմելով քաղաքի ունեւոր խալի ներկայացուցիչնե-
րին, գրում է. «Մենք կարծում ենք, որ նրանք, իսկական հա-
սարակության անդամները, իսկական բարեկրթները շնոր-
հակալությունը պիտի բնորոշեն մամուլի առաջարկությունը,
մամուլի հիշեցումը և օր առաջ արձագանք պիտի տան հրա-
վերին իրենց պատրաստակամությամբ, իրենց հոգու գե-
ղեցկությունով: Բող շնորհակալ, որ անհատների մեծագործու-
թյուններն ազդերի, ժողովուրդների, հասարակությանց պար-
ժանքն են, իսկ նրանց անտարբերությունը՝ քայքայումը,
ոչնչացումը:

Ազգերը կենդանի կման հալիտյան իրենց անհատների
ընթեռանդունությամբ, գիտակցությամբ և զոհարկությամբ»³⁰:

Թերթը առաջարկում է մեկ միլիոնի լավ փոխառություն
վերցնել քաղաքում կոյուղի անցկացնելու, էլեկտրակայան կա-
ռուցելու և հեռախոսային ցանց ստեղծելու համար: Անգամ
նշվում է այն մասին, թե որ փողոցներով կոյուղու խողովակ-
եկը հարմար է անցկացնել և դիմում է ներկայացվում դումա-
լին՝ կոյուղու կառուցման նախաձեռիք կազմելու համար: Հա-
զրդելով այն մասին, թե դումայի պատերից մտնում ձախող-
վել է էլեկտրակայանի կառուցման հարցի քննարկումը, թերթը
հորդորում է քաղաքացիներին՝ չընկնել, այլ կրկին ու կրկին
նույն հարցը դնել դումայի քննարկմանը:

1910—1911 թթ. էմին Տեր-Գրիգորյանը լինելով քա-
ղաքային դումայի անգամ իր պարտքն է համարում
նորից բարձրացնել էլեկտրակայանի կառուցման հար-
ցը: Երևանում էլեկտրակայանի աշխատանքները կազ-

մակերպելու համար թերթը առաջարկում է ստեղծել մի առանձին ընկերություն: Խմբագիրը մերժում է ինձեներ կիրակոսյանի հետ 20 տարվա պայմանագիր կնքելու մտաբն թաղաքապետի կարծիքը, քանի որ նման զեպքում կարող էր չլուծվել հարցը:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը համարձակորեն իր թերթի էջերում բարձրացնում է այն հարցերը, թե ինչպե՞ս է ապրում Լեռանցյին, ովքե՞ր են թալանում ու կողոպտում նրա օրվա արդար վատանքը և այլն: «Անեկ օր,—գրում է նա,—կարդում ենք Ռուսաստանի դանակալան դրամաշորթների ու ավազակների մասին: Նրանում մենք էլ ունենք մեկ դրամաշորթները: Միայն օրինավոր հողի վրա զբաժ. մեկզանում կատարվածները ոչ պակաս վատ են, ոչ պակաս զզվելի»³¹: Ապա նշում է, թե ովքեր են նրանք՝ «Գրանք փոթորաթիները, դանթարիները, խաբը հավաքողները, ալաղիներն են, որ թաղաքային վարչության հետ պայմանագրված, օրը ցերեկով հաղարավոր խեղճների աշխարհ ծծծում, շարդում, թալանում են, իսկ ողորմելի ու անպաշտպան գյուղացիներին շատ անգամ դատարկ տուն են կտ դարձնում»³²: Ապա ավելացվում է, որ այդ բոլոր անարգարությունները կատարվում են դումայի ու վարչության դիմում, նրանց իմացություն: Էմին Տեր-Գրիգորյանի թերթում ապագրված թաղաքային դումայի և թաղաքային վարչության դեմ ուղղված հոդվածները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ցարական բյուրոկրատական ապարատին հասցեացրված քննադատական հորդածներ: Այդ առթիվ Թ. Հակոբյանը գրում է. «Հշատի են «Էրիվանսկիե օրչավեկեխյա» թերթի խմբագրի և թաղաքային ինքնավարության օրգանների ու դրանց ներկայացուցիչների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնություններն ու պայքարը, որոնք արտաքնապես լուկ կոմունալ հարցերին վերաբերող վեճեր էին, բայց քստ կոմիտան թերթիկի կողմից պրոպագանդա էր՝ ուղղված թաղաքային բյուրոտական դումայի և նրա վարչության դեմ»³³, Պետք է ավելացնել, որ այդ

վեճերը միայն կոմունալ շինարարության հարցերին չէին վերաբերում: Դումայի և խմբագրի միջև տարաձայնություններ էին լինում նաև ազգային մշակույթի դեմահատման, անցյալի կուլտուրայի հարցերի բարձրացման վերաբերյալ: Այսպես, Թաղաքային դուման մերժում է հայաց գրերի գյուտի և արագրության տունկատարությունը մասնակցելու համար նրանք թաղաքից պատվիրակ ուղարկելու մասին դումայի անգամ Ս. Տեր-Մարտիրոսյանի ստաշարը, հետևյալ պատճառարանով: «Նկատի ունենալով, որ նախապատրաստվող տունկատարությունը ունի պատմական ու հասարակական կարևոր նշանակություն միայն հայերի համար, ուստի թաղաքային դուման որոշում է Տեր-Մարտիրոսյանի առաջարկը չմտցնել դումայի քննարկմանը»³⁴: Դրա համար Տեր-Մարտիրոսյանը բողոքում է, հայտնելով. «Թե Բարձրից տունկատարության մասնակցելու համար ուղարկված են կրեք ներկայացուցիչ, մինչդեռ նրանից է ոչ մեկը: Թերթը արձագանքելով նրա բողոքին, սուպարում է այն և իր քննադատական խոսքն ասում թաղաքային դումայի հասցեին:

Եվ ընդհանրապես այն հարցերը, որոնք ընթացք չէին ստանում դումայի նիստերում, թերթը փորձում էր լուծել իր էջերի միջոցով: Թերթը առաջարկում է նրանում քստեղծել արհեստավորական վարչություններ (ուպրավաներ), որոնք կկարգավորին արհեստավորների վարձատրման գործը և արհեստավորի աշխատանքի կազմակերպման վերաբերյալ այլ հարցեր: Առաջարկվում է կանանց ևս ներգրավել արհեստավորների շարքը, կառուցել առանձին արհեստանոցի շենք կանանց համար և սովորեցնել նրանց կար ու ձև, բուլհակություն, կարպիտ-խալի գործել և այլ արհեստներ: Ապա նշվում է այն մասին, որ թաղաքի մի շարք ունեւոր անձինք (Երվանդ Աթրիկյան և ուրիշներ) արդեն դրամական միջոցներ են տրամադրել նման արհեստանոցի շենքի կառուցման օգտին: Գործին հաջող ընթացք տալու համար թերթը հուսադրում է, ողևորում, խրախուսում է նրանց, գրելով. «Մենք չենք կարծում, որ պ. Ե. Աթ-

րիկյանք կ'ըստարպի իր օննցած տրամադրութիւնից զեթ այսպիսի մի կենսունակ, հասարակագոյտ գործի համար նվիրաբերութիւնից, ինչպես և միծանոյս ենք, որ հոգաբարձութիւնն էլ իր կողմից ի արհուտը նրա արածին, կկնքե ճշմարտացի ճակատին «Աղա՛ստայան—Ս. Աֆրիկյան արհեստանոց» վերնազիրք»³⁶:

Քերթն իր էջերում բարձրացնում է նաև որբ ու աղքատ երեխաների համար սպասարան-արհեստանոց կառուցելու հարցը: Ուրախութեամբ արձանագրում է այն փաստը, որ Կ. Ս. Միքղոյանը նման ձևանախելութիւնը կազմակերպելու տղզութեամբ արդեն գործնական միջոցների է դիմել:

«Էրիվանսկի ե օրշապիւնիյա» պարբերականի էջերում աչքաթող շնե արվում նաև կրթութեան և լուսավորութեան հարցերը: Շողվածներ են սպազրվում Երևանի թեմական դպրոցի, Գայանեյան ուսումնարանի մասին: Բարձր գրահանախելով Երևանի թեմական դպրոցի զեբը մատաղ սերնդի գաստարակութեան գործում, թերթը գրում է. «Գանվելով Երևանեյան նահանգի կենտրոնում, Արարատեյան դաշտի սրտում, շրջապատված հարյուր հազարավոր աշխատավոր հայութեամբ, սա է միակ կանթեզը, որի պլպլը-լաղղոզ ճառագայթները պիտի տարածվեն հայ շինականի ամենախուզ խրճիթները լուսավորելու»³⁶:

«Էրիվանսկի ե օրշապիւնիյա» թերթում իրենց արժանի գնահատականներն են տալիս արվեստի և կուլտուրայի նշանավոր գործիչները Ալլուխ, ինկելով Ա. Տիգրանեյանի «Անուշ» օպերայի առաջին պիստուղներից մեկը, թերթը գրում է. «Պ. Տիգրանեյանին մենք պետք է շնորհավորենք իր փտահ գործով. մի խիստ գովարին գործ, որ մեր կովկասի մեջ հայ օպերայի առաջնութիւնն է կազմում: Երաժշտագետը կգանի անշուշտ իրեն հետևողներ, Իժմալար առաջին օրինակն է: Նա գցեց իր առաջին հատիկը մի բարդավան հողի վրա և այդ հատիկը կծի, կգորանա անշուշտ»³⁷:

Էինելով օրվա նորութիւնների լրարերը, «Էրիվանսկի ե օրշապիւնիյա» թերթը չի խուսափել նաև հասարակական-բարագական անցուղարձերը նկարագրելուց: Այն արձագանքել է 1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի, ինչպես նաև 1917 թ. փետրվարեյան բուրժուագեմոնարատական հեղափոխութեան անցքերին: Միաժամանակ արտահայտել է և իր վերաբերմունքը այդ պատմական խոշոր իրադարձութիւնների նկատմամբ: «Մանիֆեստացիան Երեւանում» հողվածում հանգամանորեն նկարագրում է այն ցույցը, որ կազմակերպվել է Երևանում Համաշխարհային պատերազմի անհրկու լուրը ստացվելուց հետո:

Ռուսական և արեմտահայրպական երկրներում լույս տեսնող թերթերից սխտեմատրիկաբար, գրեթե յուրաքանչյուր համարում տպագրվում էին լուրեր պատերազմի բնթացքի և կարևոր իրադարձութիւնների մասին: Այդ լուրերի մեծ մասը տպագրվում էր առանձին: Թերթը դատապարտում էր պատերազմի հրձիգներին, հատկապես գերմանական կայսրութեանը և հույս հայտնում, թե պատերազմը շուտով կավարտվի:

1914—1917 թթ. համարները ողողված են սպամահատին նվիրատվութիւնների կազմակերպելու հորդորներով: Թղթակցութիւններից մեկում բնորոշված է, որ պատերազմում ամենից շատ սուտուր պրոլետարիատն է: «Այնտեղ, պատերազմի դաշտում,—գրված է հողվածում,—մեծ շափերով գոհեր տվողն էլ այդ գասակարգն է, այստեղ նորաթիկներում, ամենից շատ հարվածներ կտոզ և զրկվողն էլ նա է»³⁸:

1915 թ. թուրք ջարդարաների կազմակերպած հայկական գոտորածների հետևանքով քաղաք լցվում է հայ ցաղթականներով, թերթը դիմում է Երևանի բնակչութեանը, խնդրելով ինչով կարելի է օգնել գաղթականութեանը: «Մարդիկ՛ կոտորվում են իրրե ճանձեր,—գրված է այնտեղ—Հաց լիա բաղցածների բաժանելու, լիա ուժ ու միջոց նրանց բժշկական օգնութիւն հասցնելու»: Ապա շարունակում է. «Ժամանակն է վերջապես, որ երևանցիին էլ սթափի, թո-

Քափի իր վրայից անդժոխյան ու ժլատության ուստանք և կարելույն չափ առատ նվերներով ու անկեղծ աշխատակցութեամբ զա օգնութեան մի այսպիսի աշխարհավեր ազնեան... Առաջ եկեր և զուր, քաղաքացիները Ահա այս վարկչաներն, բանի ոչ չէ, ամեն որ՝ թե՛ կին, և թե՛ տղամարդ, թե՛ օրփորդ, և թե՛ նրիտասարդ, թե՛ մեծ, և թե՛ փոքր, թե՛ ինտելիգենտ, և թե՛ բանվոր դասակարգ—մի խոսքով ամեն մի կարող անձն և մեր ունեւորի չափ աշխատեցէր թե՛ կեանքի իր իր անձնութեան բաժանումը³⁹։

Հայ ժողովրդի կյանքի օրհասական այդ օրերին եզնութեան ձեռք են մեկնում վրաց և այլ ժողովուրդների աշխատավորները։ Քերթը տպագրում է վրաց բանվորների նամակը՝ ուղարկված Մուխոմիրից Հեռեկայ վերնագրով. «Վրաց բանվորների բնօժայտներով ճայ գաղթականների օգտին»։ Նամակում նշված էր, որ «Պայքարը հայոց քերթի խմբագրությունը Մուխոմիրի մի խումբ վրացի բանվորներ՝ հօգուտ հայ գաղթականների ուղարկել են 27 ոտրիլի նրանք միանգամայն դատապարտում են աղջանական կուսակցություններին, որոնք ազգամիջյան կոնֆլիկտ են հրահրում երկու բարեկամ ժողովուրդների միջև։ «Դեմոկրատիայի ճշմարիտ բարեկամներս,— գրում են նրանք,— բանվորներս Մուխոմիրից, միանգամայն դատապարտում ենք չովինիստների քաղաքականությունը և ձեռք ենք մեկնում անտուն հայ ժողովրդին, հայտնում ենք նրան մեր խոր ցավակցությունը և համակրանքը։ Մենք հավատում ենք, որ հայ ժողովուրդը ենթարկվելով պատական զանափորձություն, վերջի վերջը երես կթերի ինքնակոչ պաշտպաններից, սեփական ունեւորով հանդես կգա իր դեմոկրատական ձգտումների իրականացման համար»⁴⁰։

Քերթը հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական օրինակներով ցույց է տալիս, որ հայն իր զբախտությունն օրերին օգնուցել ու տարել է։ Ուստի, հույս է հայտնվում, որ այս անգամ էլ նա անպայման կկարողանա

ընդդեմնալ թշնամու սև ուժերին, բանի որ նրա մեջ ազատ ապրելու, ազատ շնչելու հոգին չի մեռել։

1917 թ. փետրվարին, երբ տեղի ունեցավ բուրժուական սոցիալական հեղափոխությունը, տապալվեց միապետությունը, թերթն անդրադարձավ պատմական այդ իրադարձությանը⁴¹։

Փետրվարյան բուրժուական սոցիալական հեղափոխությունից հետո թերթը երկար չդրստանց։ 1917 թ. հուլիսի 22-ին լույս տեսավ թերթի վերջին համարը։

Շերիվանսկին օրվալենիայա թերթը համեմատարար երկար կյանք ունեցավ, շուրջ 17 տարի։ Այդ ընթացքում պաշտոնական լուրերից դատ, թերթը տպագրեց երևան քաղաքի համար կարեոր նշանակություն ունեցող հարցերի շուրջ զրված հոդվածներ։ Քերթում ստաշին անցավ բարձրագույնի ներևում ջրմուտ, կոչուտ, էրկադրականություն անցկացման և այլ հարցեր։ Այդ հարցերի իրականացման ուղղությամբ բավական ջանքեր զործարեց խմբագիրն անձամբ։ Մեծ է խմբագրի՝ էմին Տեր-Պրիգորյանի ավանդը երևան քաղաքի կառուցապատման, բնակիչների կենցաղային պայմանների բարելավման գործում։ Ուստի և հարկ է անդրադառնալ այդ երախտավոր երևանցու կյանքի և գործունեության լուսարանմանը։

Շերևանի հայտարարություններն և «Շերիվանսկին օրվալենիայա» թերթի խմբագիր-հրատարակիչ էմին Տեր-Պրիգորյանը հայտնի է որպես ոչ միայն խմբագիր, այլև դերասան, դրամատուրգ, հասարակական ակտիվ գործիչ, սրբան առաջավոր հայացքների տեր ազնիվ քաղաքացի էմին Տեր-Պրիգորյանը⁴² ծնվել է 1855 թ. հունվարին, երևանում։ Սկզբնական կրթությունն ստացել է Աստրախանի Հայոց Աղաբաբյան ուսումնարանում։ Ապա հոր՝ Հովակիմ Տեր-Պրիգորյանի⁴³ միջնորդությամբ պատանի էմինը բնօրնվում է Մոսկվայի կադրյան ճեմարանը, որը զեռչավարտած, բնաանիքի հետ տեղափոխվում է էյմիաթին։ Այստեղ նա բնօրնվում է Գեորգյան ճեմարան։ Ճեմարանն ավարտելուց հետո նա բնօրնվում է Սասնաղում է երևանում։

16-ամյա պատանի էր, էրը նշանակվում է նա՛նահազարն վարչության բարտուղար: Աշխատանքային կյանքի առաջին խնկ օրերից նա զննող հայացքով ուսումնասիրում է իր շրջապատը, բնկերների նիտանկացը և հանգում այն նորակացության, որ նրանց կյանքը անկատարակ է անցնում, որ նրանք ապրում են հոգևոր ազրատ կյանքով, անհաղորդ բարձր ու վե՛հ գաղափարներին: Նրանց հետաքրքրում է միայն, թե «ինչպես այս կամ այն իրենց սեկերտարին, դիրտորդվողիտեկին շողբորթիեն, կեղծեն, զլուխ խոնարհեն և շահեական պատրաստակամությամբ կատարեն նրանց ամեն մի տեղի, թե անտեղի պահանջները, որպեսզի հաջողացնեն մի կերպ, մի կամ երկու սուրբով իրենց ու՛ճիկներն ավելացնել տան, կամ մի որևէ ամենաշնչին իրավունք, նույնիսկ պաշտոն ձեռք ձգել կարողանան»⁴⁵: Նման միջոցալարը չէր կարող բավարարել էմինին: Նա իր խառնըրձածքով և էությունը չէր նմանվում իր շրջապատի մարդկանց: Էմին Տեր-Գրիգորյանին հանգիստ չէր տալիս շրջապատի մարդկանց հոգևոր կյանքը բարեփոխելու, նրանց միտքն ու սիրտը կրթելու, դաստիարակելու հարցերը: Ինչ կարող էր հարստացնել երևանցուն, նրա հոգին ու միտքը Այո-հարցն էր նրան ամենից շատ հետաքրքրում: Նա գրտամալ աղ ճարցի պատասխանը նրա կարծիքով այն լավագույնն առաջարկը, որը կարող էր կրթիլ երևանցուն, գաթատրոնն էր: Ուստի, նրան զիշեր, թե ցերեկ հանգիստ չէր տալիս երևանում թատրոն հիմնելու միտքը: «Իմ զլխում,— գրում է նա,— շարունակ պտտում էր այն միտքը, թե ինչպես կարողանամ մի խումբ կազմակերպել և սկսել թատրոնական գործը»: Այդ տարիներին երևանի հոգևոր թեմական դպրոցում գործում էր թատերական ինքնագործ խումբ, որի անդամներն էին ուսուցիչներ Նահապետ Աթմասյանը, Արտաշակ Քարայանը, Արտաշես Հակոբյանը: Խումբը բեմադրում էր զլավալորապետ պատմական թեմաներով պիեսներ («Մուդան», «Շուշանիկ», «Արշակ Երկրորդ» և այլն): Այդ խմբի ներկայացումներին որպես հանգիստանս մի քանի անգամ մասնակցում է նաև էմինը: Մոսկվայում Շուսիկու, Սաղոմեյու

և մյուս նշանավոր դերասանների խաղին ծանոթ էմին Տեր-Գրիգորյանին չէին կարող բավարարել ինքնագործ խմբի ներկայացումները: Նրա միակ լավագույն ցանկությունն էր՝ մտնել աղ խմբի մեջ և աշխատել իր սիրած առարկայում: 1873 թ. խմբի լավագույն անդամ, կազարյան ձևմարանի շրջանավարտ Արտաշես Հակոբյանի միջոցով նրան հայտնվում է քնդու՛րի խմբի անդամների շարքը: Այս խմբի ուժերով էլ Երեւանում առաջին անգամ բեմադրվում է էմին Տեր-Գրիգորյանի «Խելոյի թուզը» պիեսը⁴⁶: Խելոյի դերը կատարում էր ինքը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանը: Պիեսը լավ ընդունվություն է գտնում Երևանում: «Այսպես սկսվեց,— գրում է նա,— երևանում թատերասիրական իմ առաջին գործունեությունը: Այնուհետև ես դարձա մի անհրաժեշտ անդամ: Ինչ ասել կուզեմ, որ խաղում էի և որքանակապես զերեքը»⁴⁶: Այդ նույն տարիներին էմին Տեր-Գրիգորյանը միամասնական որպեսուսուցիչի աշխատում էր Երևանի Գալանյան օրիորդաց դպրոցում, որի առևտուր էր Հովսեփ Մելլյանը: Կայրցյում թատերական բեմ ստեղծելու վերաբերյալ ստանալով Մելլյանի համաձայնությունը, նա թատերական պարագաները թեմական դպրոցից տեղափոխում է Գալանյան դպրոց: Առաջին ներկայացումը («Արշակ Երկրորդ») անցնում է շափազանց հաջող: Ստացված եկամուտները բավարարում են էմին Տեր-Գրիգորյանին և նա աստիճանաբար սկսում է իրականացնել դպրոցին կից բեմ կառուցելու իր մտադրությունը: Թրամական որոշ գումար ձեռք բերելու նպատակով նա իր ծառայություններ է առաջարկում Երևանի առաջին տպարանի տնօրեն Ջ. Գևորգյանին, որն իր տպարանը կառավարելու համար օգնական էր փնտրում: Էմին Տեր-Գրիգորյանը գտնում է Ջ. Գևորգյանի գործընկերը⁴⁷, Նույս ունեակով, որ «գա կլինի այն միակ երևանապետական գործը, որ հնարավորություն է միջոց կաա օգտակար լինելու թատրոնին»: Եվ իրոք, նրա նախագծի համաձայն Գալանյան դպրոցում կառուցվում է թատերական բեմ՝ իր օժանդակ սենյակներով: Այդ առիթով Հովսեփ Մելլյանը «Մեղու Հայաստանի» թերթին ուղարկած թղթակցություն մեջ գրում է. «պ. Տեր-

Գրիգորյանի և նոցա ընկեր բարեմիտ երիտասարդներին ազգօգուտ գործունեությունը ի լուր մեր ազգային ընթերցողայն նորս ոչ միայն իրենց աչնիվ գզացողությանը վճարեցին դարոցին պարզ հաշվետեսությանը ծախքից զուրս բուր իրենց վաստակած կոպեկներն, այլև բորբոքեցին մեր սուր մեջ մի սեր, հիմնել և շինել բավականաչափ ծախքով դարոցին արձակ դահլիճի գլխում մի հարմարավոր բեմ իրեն վերաբերյալ սենյակներով, ուր ամեն անձնագոհությանը պատաստ են խմորվին հիշակ երիտասարդները, իրենց յստանան համաձայն, շարունակելու դարոցին օգտի համար նույնպիսի ներկայացումները»⁵⁸:

1850 թ. Գայանյան օրերոցաց գրողերի թատերական խմբի ղեկավարն ու ռեժիսորն է դառնում էմիկ Տեր-Գրիգորյանը: Ներկայացումները սովում են բարեկրթական և օգտատակներով և դերասաններից ոչ մեկը չի վարձատրվում: Էմիկ Տեր-Գրիգորյանը բեմադրում է կենցաղային ֆեմաներով զբաված իր պիեսները, որոնցից ուշագրություն արժանի են «Դամոկլյան սուր», «Բարեկրթի դիմակի տակ» և այլ գրամաները:

Էմիկ Տեր-Գրիգորյանն իր «Բարեկրթի դիմակի տակ» պիեսը գրել է 1891 թ.: Սակայն ցարական գրաքննությունը թույլատրել է այն սուպարել ու բեմադրել 1894 թ. 1893 թ. պիեսը արգելվել է օրոշը տեղեկեցրող բնավորության պատճառով⁵⁹: Գրաքննության կոմիտեի պահանջով պիեսը որոշ փոփոխությունների ենթարկելուց հետո հեղինակին հաջողվում է վերջապես բեմադրել այն: Առաջին անգամ բեմադրվում է Քիֆլիսում, 1895 թ.: Ներկայացումը ավարտվելուց հետո, Գաբրիել Սուեդովյանը, որ ներկա էր, անձամբ ողջունում է հեղինակին և հաջողությունների ցանկանում նրան: Էմիկ Տեր-Գրիգորյանի այս պիեսը բարձր է գնահատվել նաև ժամույկ էջերում, «Պատրոն» հանդեսում այն համարել է «մեր թատերական գրականության և հայկական թատրոնի պատմության զարգացման մեջ լուրջ տեղ զբաղած պիես», որը պատկերում է «զավառ մաշող ցեցերին, որոնց թիվը, մասնավոր երբրագործությանը

ապրող ժողովրդի մեջ, միշտ ստվար է եղել»⁶⁰: Գերենիկ Գեմիրճյանը բարձր գնահատելով պիեսը, գրել է. «Բարեկրթի դիմակի տակ» գրաման, որը ներկայացնում է գյուղացիության ազադակող բողոքը կալվածատերերի դեմ, միաժամանակ լավ բնորոշում է և՛ հեղինակին, և՛ նրա աշխարհայացքը, ուղղությունը, պատկերացնում է նրա հասարակական էությունը զավառի խուլ անկյուններից մեկում, ճրհանում: Դա ժողովրդին մոտ կանգնած մարդու, կուլտուրայի համար պայքարողի և իր ժամանակակից համար համարակի բազմաթիվ տիպի է, որոնցից շատ անավելներն են դիմացել և առավել սակավները հազթել»⁶¹:

Պատմաբան Լեոն (Ա. Բարսեղյանյան) անգրագանալով էմիկ Տեր-Գրիգորյանի պիեսներին, առավել ուշագրության արժանի է համարում նրա այդ երկու պիեսները: Նա գրում է. «Կան երկուսը, որոնք բավական են, ուր պ. Էմիկ Տեր-Գրիգորյանը մնա մեր թատերագրության մեջ. «Դամոկլյան սուր» և «Բարեկրթի դիմակի տակ»⁶²: Իսկ Ալեքսանդր Աբելյանը էմիկ Տեր-Գրիգորյանի 80-ամյակի առթիվ հղած իր ողջունի նամակում գրում է. «Դուք առաջինն եք եղել, որ Ձեր պիեսների միջոցով ազել եք հայ գյուղացու շարքաշ կյանքի և «բարեկրթության դիմակի» տակ թարքված նրան հարստահարող բազբաբացի բուրժուաների կեղտոտ արարքների նկարագիրը»⁶³:

Ինչպես հայտնի է, էմիկ Տեր-Գրիգորյանի «Դամոկլյան սուր» պիեսը դերասաններ Արմեն Արմենյանը և Գուրյան Արմենյանը բեմադրել են 4ա՝ իբրեւմ: Եղիպտոսի հայ ամամուլը զբավատանքի բարձր խոսք է տակ պիեսի մասին⁶⁴:

Էմիկ Տեր-Գրիգորյանն իր իսկ վիպաությանը եղել է Գայանյան ուսումնարանի թատերական խմբի և՛ ռեժիսորը, և՛ ղեկավարողը, և՛ հանդերձապաշ, և՛ ներկայացման կարգապահն ու ստանավաճառը:

1892 թ. Գայանյան ուսումնարանին կից զորոզ թատերական խումբը նախորդ խմբակների նման անցնում է պատմության գիրկը: Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ էմիկ Տեր-Գրիգորյանը չի հրաժարվում թատերական մտական

խումբ ստեղծելու մտքից: Իսկ մի քանի անգամ մասնակցում է ա. Ն. Տիրգրանյանի ստեղծած խմբի ներկայացումներին: Իսկ 1906—1907 թթ. լինելով բաղաբային ակումբի ավագնե-րի խորհրդի անդամ, անմիջականորեն ղեկավարում է բա-ղաբային ակումբի (Ջանիբոլաչյանի շենքում) թատրոնի դաշխիճի և շարժական բեմի կառուցման աշխատանքները: Այստեղ առաջին ներկայացման ժամանակ, ինչպես էմին Տեր-Գրիգորյանն է գրում. «Վարագույնները բարձրացվում են ցնձազին սվագրաներով»:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը խմբագիր-հրատարակիչ, գրա-մատուրգ և երևանում թատրոնի հիմնադիրներից մեկը լի-նելուց բացի, եղել է նաև պետական պաշտոնյա անձ, հասարակական-կազմակերպչական լայն աշխատանք է կատարել իր ժնեղավայրում՝ Երևանում: Իսկ սկզբում եղել է նա՛հանգա-լին վարչառնության բարտուղար, 1890 թվականին՝ բաղաբային վարչության անդամի պաշտոնի թեկնածու և հետո երևանի բաղաբային դրամայի անդամ, ինչպես նաև բաղաբային ա-կումբի սվագրների խորհրդի անդամ և այլն: Օգտագործելով պետական ծառայությունները, նա համարձակորեն բարձրաց-րել է Երևան բաղաբայի ու նրա բնակչության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր: Այդ հարցերի շուրջ (չըր-մուղ-կուլուրու, հեռախոսային ցանցի, էլեկտրականային կա-ռուցում, փողոցների բարեկարգում և այլն) պետական-պաշ-տանական անձանց հետ ունեցած վեճերը նրան կանգնեցրել են անգամ գատի ստալ: Քաղաքագլուխ Իվան Մեկիր-Աղա-վայանը «Երկվանսկին օբյալինեյիա» թերթում իր հասցեկին ապագրված քննադատական խոսքերի համար բողոք է ներ-կայացրել Երևանի նահանգի գառարանի իրավաբանին⁵⁵: Էմին Տեր-Գրիգորյանը հրավիրվել է գառարան: Օրենքի հա-ժամայն սկզբում պետք է հաշտություն կնքվեր երկուսի մի-ջև, սակայն բանի որ այդ հաշտությունը չի կնքվում, գործը նորից է ներկայացվում գառարան: Էմին Տեր-Գրիգորյանը չի լսում, նա համարձակորեն շարունակում է մեղադրել «բա-ղաբայիսին» քրանցքի կառուցումը ձգձգելու համար՝ «Եթե կռոյնիսկ նստելու լինենք բանաժող, այնուամենայնիվ մենք

կգոռանք նրա լուսամուտներից, որ մեզ խմելու ջուր էր հար-կավոր և որ այդ ունենալու հնարավորությունից զրկեց մեզ մեր բաղաբայիսի «խորհի համադմուքը».....»⁵⁶:

1911 թ. մայիսի 24-ին նահանգային գառարանում լուս-վում է էմին Տեր-Գրիգորյանի դեմ բաղաբայիսի կողմից հարուցված դատական գործը: Էմին Տեր-Գրիգորյանն արգա-րացվում է⁵⁷: Այս վճիռը չի բավարարում բաղաբայիսին նա գործը ներկայացնում է Քիֆլիսի գառարանին: 1916 թ. էմին Տեր-Գրիգորյանի դեմ հարուցված գործը նորից է լուս-վում Քիֆլիսի գառարանի պալատում, որտեղ և էմին Տեր-Գրիգորյանը վերջնականապես արգարացվում է⁵⁸:

Իր ամբողջ գործունեության ընթացքում էմին Տեր-Գրի-գորյանը հաղթահարել է շատ ու շատ դժվարություններ, խո-չընդոտներ: Գիտակցելով իր ձեռնարկած գործի կարևորու-թյունը հարագատ քաղաքի ու նրա բնակչության համար, նա գրել է. «Պայքարել եմ Երևանի դեմ Երևանի համար»: Եվ այդ բոլորը նա արել է առանց վարձատրության: «Եմ բոլոր ձեռնարկումները և նորամտությունները կատարել եմ բա-ռի» բուն իմաստով առանց մի որևէ վարձի կամ կողմնակի օժանդակության, շատ հաճախ դո՛ւ բերելով իմ առանց այն էլ վատ առողջությունս, իսկ վարձը եղել է միմիայն քաղա-քին՝ հասարակության գիտակցությունը, շարունակական զը-նահատությունը և անապաման սրտակցումը»⁵⁹:

Էմին Տեր-Գրիգորյանը լինելով համեստ բնավորության տեր անձնավորություն, ամեն անգամ մերժել է իր հորեկյա-նը կազմակերպելու վերաբերյալ ընկերների առաջարկը: Առա-ջին անգամ, 1899 թ. 9. Չմշկյանը հանգուս է եկել «Տարազում» և բարձրացրել էմին Տեր-Գրիգորյանի թատերական գործու-նեության 25-ամյա հորեկյանը նշելու հարցը: Ահա թե ինչ է գրում նա. «... պետք է, արժանի է և անհրաժեշտ է հիշել ու տոնել մի այնպիսի անձնավորության քսան և հինգամյա գործունեությունը, որ բոլոր իր պատանեկան և երիտասար-դական օրերը անիրել է հայ թատերական բեմի ստալագի-մության, ևնթարկվելով հալար ու մեկ թև բարոյական, և՛ նյութական զրկանքներին»⁶⁰: 1899 թ. մի խումբ ընկերներ

հանձնաժողով են կազմում և նրա հորելյանը անցկացնելու համար Խուլլալովիցուն խնդրում նահանգապետ կոմս Տիգլեն-ատուզենից, Սակայն վերջինս մերժում է նրանց խնդրանքը, պատճառաբանելով, թե հորելյանը նշելը առժամանակ աննպատակահամարն է»⁶¹։

1911 թ. նորից «Կոստն», «Նոր ձայն» և այլ թերթերի խմբագրությունների կողմից առաջարկվում է նշել էմին Տեր-Գրիգորյանի հասարակական ու բնմական գործունեության 40-ամյակը։ Այս անգամ արգեն ինքը՝ էմին Տեր-Գրիգորյանը շտապում է հանդես գալ և հայտարարել, որ կտրականապես հրաժարվում է իր հորելյանը նշելուց, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում, «Իր հասարակական-բնմական- գրական գործունեությունը իր արվելի քան համեստ շարիերով չի կարող դուրս գալ կուլտուրական մարդու գործունեության սահմաններից, ուրիմն և չի կարող լինել հորելյանական հանդեսների առարկա»⁶²։

Թեև էմին Տեր-Գրիգորյանի հորելյանը չի նշվում, սակայն նրա մասին հոդվածներ են տպագրվում թերթերում, ամսագրերում։ «Հուշարար» ամսագրի խմբագիր Արամ Վրույրը բարձր գնահատելով նրա կատարած գործը, գրում է. «Նա անսպասելի եռանդով, անձնվիր գործչի մի այնպիսի տիպ է, որոնք գալստում մեկ մեկ լուսատու շահեր են և զորապատճառ գեղեցիկ ձևանարությունների, որպիսիների կարիքը դժայի է նաև Թիֆլիսի նման կենտրոններում»⁶³։

Եվ իրոք, իր ամբողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում էմին Տեր-Գրիգորյանը երազել է նրան բազմաթիվ բարեկարգման մասին։ Եվ եղել են մարդիկ, որոնք նրա երազանքները համարել են ֆանտազիա, անիրագործելի։ Բայց նա համառորեն պայքարել է և սպասել այն օրվան, երբ վերջպահ հայ ժողովուրդը էլ կկարողանա ասրել ամարդավայել, անցնել բազարակիրքի ազգերի շարքը։ Խանդավառված նման հույսերով, նա համոզված էր, որ եթե ինքը անձամբ արժանի չլինի դուշու վերջանակ հասանք այդ օրվան, ապա, ինչպես ինքն է գրում. «Կրացական այդ ամբողջ սրտով, անհուն բերկրությամբ ամեն մի հայ, համայն հայությունը»։ Եվ

յանցած որոշ ժամանակ նա ինքը բացականչեց այդ վերջպահը։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը հաղթանակից հետո, շարունակելով ապրել ու գործել Սովետական Հայաստանում և լինելով ակնառես նրան բազմաթիվ հետ կապված իր բոլոր ցանկությունների իրականացմանը, ոգևորվելով արդեն է. «Ենչ իմ հակառակորդները 1909 թ. ֆանտազիա էին համարում, այսօր այդ ամենը բարեբախտաբար հորհրդային իրավակարգում, որը չէր բավականանում միայն ցանկություններով, իրականացած են յոս ավելի մեծ մասշտաբներով»⁶⁴։

Սովետական կառավարությունը բարձր գնահատեց էմին Տեր-Գրիգորյանի ծառայությունները նրան բազմաթիվ համար և նշանակեց նրան թոշակ։ Նա դարձավ Սովետական Հայաստանի անգրանիկ թոշակառու։ Այդ առթիվ նա գրել է. «Ենչ հայտնեցին, որ նարոկեն ընդունել է ինձ իրև իր անգրանիկ թոշակառու և որոշել է տալ ինձ առաջին ամսվանց ամսական 25 ոսկու սկզու հաշվով։ Բացի այդ ուշադիր վերաբերմունցից, իմ առաջ քայմեցին մեր պետական բոլոր թատրոնների, մինչև իսկ վերջերում նաև օպերայի դեմերը՝ նրա սկսած օրից»⁶⁵։

էմին Տեր-Գրիգորյանի գործունեության արժանի մատուցելու համար 1935 թ. սովետական պետական ու հասարակական օրգանների կողմից տեղից նրա ծննդյան 80-ամյակը։ Այդ առթիվ երախտագրություն խոսքեր ասվեցին մշտավորականության կողմից, հոգվածներ տպագրվեցին հանրապետական մամուլում («Խորհրդային Հայաստան», «Կոմունիստ», «Գրական թերթ» և այլն)։ Դերենիկ Դեմիրճյանը գրեցև գալով «Գրական թերթում», արժանին է հատուցում երախտավոր երևանցուն։ «էմինը այն բացառիկ մարդկանցից էր. — գրում է նա, — որ պետք է կրի մղեր հասարակական ցեղերի դեմ ... էմին Տեր-Գրիգորյանը այն աշխրակնեղ անձնավորություններից էր, որոնց հնում կուռում էին զավառական գործիչը։ Նա գիտակցաբար և կամավորապես մուսցել է գավառում։ Նա սիրել է գավառը, նրանք որպես մեղավար, որպես գործունեության վայր»⁶⁶, Ապա Դեմիրճ-

յանն իր խոսքն ավարտում է այսպես. «Ընկ. Տեր-Գրիգորյանը հանդիսացել է համարձակ քաղաքացու, կուլտուրայի դերի, թատերական գործի տիպն իր ձևն զավայրում՝ նրանում և պայքարել է «Նրևանի դեմ Նրևանի համար», զանազով այն քաղաքը դեմ կուլտուրական ճանապարհի վրա: Նա իր գործունեությունը կատարել է անշահախնդիր, ձրի, հաճախ միասնելով իրեն, համառ հետապնդելով՝ «լավագույն նրևանին» հասնելու: Այդ լավագույն նրևանը ուրիշ ոչ մի ուժ չէր կարող իրականացնել, բացի նորճրգային իշխանությունից, զա իրականացավ ներկա օրերում, բայց ներկա սերունդը և պատմությունը չեն կամենում մոռանալ մի անձնավորություն, որն իր կամքով և գործով, իր շահով և մի մարդու համար մեծ շահով հարթել է ներկա նրևանի կուլտուրականության և դրականության ուղին: Հարգանք այդ անձնավորությանն իր 80-ամյակի օրը»⁹⁷:

Հորելյանի տոնակատարությունից շօրս տարի անց, 1939 թ. էմին Տեր-Գրիգորյանը կնքում է իր մահկանացուն: Նա իր ապրած ազնիվ կյանքով ու կատարած բարի գործով արժանի տեղ ունի հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Գ Լ ՈՒ Թ Ե Զ ՈՐ ՈՐ Թ Կ

«ՖԱԿՏԻ» ԲՈՒՇԵՎԻԿԱՆ ԹԵՐԹԸ (1907)

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոններում սկսված բանվորական շարժման ալիքը լայն տարածում էր գտնում նաև Անդրկովկասում: Այստեղ անջատ-անջատ ապրիալային կուլմներից հետո, ըսկրավում են բանվորական հեղափոխական շարժումները: Գրանց ուղղություն տվողն ու զենավարդը մարքսիզմի գաղափարներն յուրացրած այն բանվոր-հեղափոխականներն էին, որոնք հեղափոխական իրենց առաջին մկրտությունն ստացել էին Պետերբուրգի «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միության» մեջ և առասկան սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներում: Նրանց անմիջական նախածնունդյանը Քիճիխում և Բարձում կազմակերպվում են մարքսիստական, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները 1898 թ. Քիճիխում հիմնվեց հայ բանվորների առաջին մարքսիստական խումբը, որի կազմի մեջ մտան բանվորներ Հալկ Փիլոսյանը, Մելիք Մելիքյանը (Մեղուշկա), Ասատուր Կախոյանը (Բանվոր եղևու), սոցիալ-դեմոկրատ Մեղուջ Զարաջյանը (Մ. Տ. Արկունեյ) և ուրիշներ: Խումբը պրոպագանդիստական լայն աշխատանք էր ծավալում բանվորական շրջաններում: Իրենց աշխատանքներն էլ ալելի ընդարձակելու նպատակներով խմբի ակտիվ անդամները (Հ. Փիլոսյան, Գ. Կոպիկյան և Ա. Կախոյան) 1900 թ. ձեռնամուխ եղան «Բանվոր»՝ ձեռագիր թերթի լույս տեսնելու: Թերթը հիմնականում պրոպագանդում էր միասնական բաղաբական կուսակցություն ստեղծելու և ցարիզմի

զիմ քաղաքական պայքար մղելու զազափարբ: Այդ շրջանում, ինչպես հայտնի է, մարքսիստական նոր տիպի կուսակցության ստեղծման համար վճռական պայքար էր մղում լեհինյան «Իսկրա» թերթը: Մեծ էր թերթի դերը Անդրկովկասում հեղափոխական շարժման կամավերելման գործում: «Իսկրա-ի» գաղափարական ազդեցության տակ Անդրկովկասում բանվորների ու պրոլետարիատի հեղափոխական կուլմթերը օտանում էին քաղաքական բնույթ: 1901 թ. ապրիլի 22-ին Քիֆլիսում կամավերելման քաղաքական ցույցը «Իսկրային կողմից գնահատվում է որպես «ամբողջ Կովկասի համար պատմականորեն նշանակալից իրադարձություն»»: Քաղաքական ցույցեր էին տեղի ունենում նաև Բաքվում ու Բաթումիում: Ինչպես Քիֆլիսում, այնպես էլ Բաքվում, Բաթումիում ու Երևանում լայն աշխատանք էր տարվում իսկրայական սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների ստեղծելու ուղղությամբ: Կազմակերպվում են լեհինյան-իսկրայական կոմիտեաներ 1901 թ. ամռանը Բաքվում, 1901 թ. նոյեմբերին՝ Քիֆլիսում, 1902 թ. հունվարին՝ Բաթումիում: Այդ կոմիտեաների ազակցությամբ 1901 թ. վերջին Երևանում ստեղծվում է սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակը (բջիջը): Խմբակում բնագրվված էին առաներկու հոգի, որոնց մի մասը երկաթուղու և Շուստովի գործարանի բանվորներ էին: Խմբի անդամներից էին՝ Շ. Ալ-ժավան, Լ. Տեր-Նովսիկյանը, Ա. Չանտուրիան, Մ. Մաղազյանիչին, Մ. Կլոպոլյանը, Բուրջուժանն և ուրիշներ: Երևանի խմբի համար Ավստրիայից ստացվում էին «Իսկրայի» համարները: Շուտով Բաքվում լույս է տեսնում «Բրձուլա» իսկրայական անլեզու թերթը: Հրամայաբար զգացվում է հայերեն լեհինյան, իսկրայական թերթ մտեղծելու պահանջը: 1902 թ. Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Քիֆլիսի կոմիտեի նախաձեռնությամբ և Ստ. Շահումյանի, Բ. Կնունյանցի, Ա. Չուրաբյանի, Ա. Խումարյանի, Մ. Մելիքյանցի ակտիվ մասնակցությամբ ձևավորվում է «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը», որի առաջին խընդիրն է լինում մարքսիստական տպագիր անլեզու թերթի բուստեղծումը: «Միությունը» Քիֆլիսում հիմնադրում է զազոտի

տպարան, ուր 1902 թ. հոկտեմբերին շարվում է «Պրոլետարիատ» հայերեն լեհինյան, իսկրայական թերթի առաջին համարը: Թերթը հիմնականում պայքար էր մղում բանվոր կուսակցության քաղաքական դիտակցությունը բարձրացնելու, հեղափոխական պայքարում պրոլետարիատի ղեկավար դերը պայհովելու, ցարիզմի տապալումը իրականացնելու, ինտելեկտուալիզմի գաղափարները տարածելու համար: Շուտով կրպայրական ազդերի միասնական պայքարը անառ է բերում մեկ բնգհանուր և համայնբարձակ կենտրոն ունենալու հարցը: 1903 թ. մարտին անլեզու կերպով հրատարակվում է ՌՄԳԿ Կովկասյան կազմակերպությունները 1 համագումարը, որը և հիմք է դնում ՌՄԳԿ Կովկասյան միությանը: Համագումարում լուծվում է նաև Կովկասյան միության օրգանի ստեղծման հարցը: Համագումարի որոշումը վրայապահ «Բրձուլա» և հայկական «Պրոլետարիատ» թերթերը միավորվում են: Լույս է տեսնում «Պրոլետարիատի կոիքը» թերթը, որը զոչառնում է 1903 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներեից մինչև 1905 թ. հոկտեմբերը (հայերեն լույս է տեսնում բնգամներ 9 համար): Թերթը հեղափոխական գաղափարները տարածելու, դասակարգային պայքարի կարևորությունն ու անխտափելիությունը բնգծելուց բացի, մեծ աշխատանք էր տանում նաև հայ ազգայնական կուսակցությունների (գաշնակցություն, հնչակյան) նացիոնալիստական ձգտումները մերկազնելու ուղղությամբ: Ազգայնական կուսակցությունները, հատկապես գաշնակցությունը, ձգտում էին աշխատավորայնանք շեղել համառուստանյան հեղափոխական շարժումներից և նրա ուշադրությունը բեհնի միայն ազգային հարցի վրա:

Հայաստանում քաղաքական-քաղաքական լայն աշխատանք էր տանում ՌՄԳԿ Երևանի կազմակերպությունը:

1905 թ. մայիսին Երևանում Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ գումարված ՌՄԳԿ Երևանի բուշնիկյան կազմակերպության մոտղը Երևանում է ՌՄԳԿ Երևանի բուշնիկյան կազմակերպության քաղաքային կոմիտե: Կոմիտեի կազմում մտնում են Գ. Սուկուլյանին, Ա. Մալխասյանը, Կ. Ալավերդյու, Մ. Միրաբյանը (Շանթ), Վ. Բարձանակին,

Ա. Մազյանք, Վ. Նիկոազգիլին (Նիկոս), Լ. Տեր-Հովսեփյանք, Լ. Յազուրյանք և ուրիշներ⁴։

Հայտնի է, որ հեղափոխության վայրէջքի պայմաններում, ժամանակավոր դազարի տարիներին բուլղերիկները փոխեցին իրենց զումայական սակոխկան։ Նրանք որոշեցին մասնակցել Երկրորդ պետական զումային, օգտագործել նրա ամբողջը՝ հեղափոխական ագիտացիա մղելու, ինքնակալությունն ու հակահեղափոխական բուժուազիային մերկացնելու համար։ Նախընտրական կամպանիայի ժամանակ Երևանի կազմակերպությունը նույնպես որոշում ընդունեց Պետական զումային իր ներկայացուցչի մասնակցությունն ապահովելու և Գուման կուսակցությունը բազարական ծրագրի պրոպագանդան նպատակով օգտագործելու մասին։

Երևանի կազմակերպությունից Երկրորդ պետական զումայի բնտրություններին որպես ներկայացուցիչ առաջադրվում է Գ. Ն. Սոկոլովսկու թեկնածությունը։ Սակայն պատմիչական ընտրության համար հրավիրված լիազորների ժողովի նախօրյակին նա՛նգրական իշխանությունները Սոկոլովսկու անունը հանել են տալիս ցուցակներից, նրա թեկնածությունը ձախողելով։ Տրված բացատրագրի համաձայն Սոկոլովսկին հանված էր ցուցակներից բնկարան վարձով «ստեղծական» զումային խելությունը հաստատող պայմանագիր չունենալու համար։ «Այսպես կորուզույցին կերպով,— գրում է Սոկոլովսկին,— ավարտվեց մեր մասնակցությունը Երկրորդ պետական զումայի ընտրական հանձնաժողովին»⁵։

Գ. Ն. Սոկոլովսկին թեև անձամբ չմասնակցեց Երկրորդ պետական զումայի բնտրություններին, սակայն լայն աշխատանք ծավալեց բուլղերիկյան ֆրակցիայի զումայական ասիստիկայի պրոպագանդան ուղղությամբ։

Նախընտրական կամպանիայի ժամանակ Երևանի կազմակերպության աշխատանքներն ինչ-որ չափով շեղակայացնելու անհրաժեշտությունն առաջացավ։ Հրամայարար զգացվեց թերթ ունենալու պահանջը։ «Հարցը միայն այն էր,— գրում է Սոկոլովսկին,— թե ի՛նչ լեզվով հրատարակել»⁶։

Հայաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահպանվում է Երևանի նահանգապետի գրությունը Երևանում «Ֆակտի» անունով ուսերեն թերթ հրատարակելու թույլտվության մասին։ Գրության մեջ նշված է, որ Երևանի նահանգային բարտուգար Վ. Բ. Բոգատիրյովին թույլ է տրվում Երևան բազարում հրատարակել «Ֆակտի» ուսերեն թերթը շաբաթը վեց անգամ, հետևյալ ծրագրով. 1 Առաջնորդող հոդվածներ բոլոր հարցերի շուրջ; 2 Գիտական հոդվածներ; 3 Կառավարական հրամաններ; 4 Խորհրդի և կյանք; 5 Խումակներ; 6 Մամուլի տեսություն; 7 Ֆիլիսոփա; 8 Գասական բամբակ և այլն⁷։ Կրպցուցիչ գրության մեջ հայտնվում է, որ «Ֆակտի» թերթը լույս կտեսնի շաբաթը մեկ անգամ⁸։

«Ֆակտի» թերթի գլխագիրը

1907 թ. փետրվարի 2-ին լույս է տեսնում «Ֆակտի» թերթը՝ ուսերեն։ Այն, ինչպես հիշատակում է Սոկոլովսկին, իր գլխությունը պետք է պահպաներ կազմակերպության միջոցներով, որոնք կազմում էին ընդամենը 120 ուրլի անդամաձևով։ Ի ղեկ, այդ գումարը կազմում էր թերթի ծախսերի միայն 50 տոկոսը⁹։ Ուստի, կազմակերպվում է հատուկ հանգանակություն, հավաքվում է մոտ 200 ուրլի գումար, որով էլ լույս է տեսնում թերթի առաջին համարը¹⁰։

«Ֆակտին» հատուկ թարգմանիչների օգնությամբ ընթերցվում էր բանվորների համար գործարաններում, հիմնարկ-մեծարկություններում և այլուր։ Թերթի պաշտոնական խմբագիր-հրատարակիչն էր Վ. Բ. Բոգատիրյովը, իսկ փաստական խմբագիրն ու զարգացարական ուղղություն մտղըր Գ. Ն. Սոկոլովսկին էր, որն առաջնորդողներն ու հոդվածների տակ ստորագրում էր «Յուրի Մուրտով»։ Թերթին աշխատակցում

էին Գևորգ Ղարաջանը (Արժանեզ), Արշավիր Մելիքյանը՝ Ա. Զինեկեցին, Կ. Ալավերդյուր և ուրիշներ: «Ճակտին» հիմնականում բուլշևիկյան թերթ էր, թեև աշխատակիցների մեջ կային նաև մեմեռնեկներ: Թերթի շնորհիվ բարձր էր պահվում երևանի բուլշևիկյան կազմակերպության հեղինակությունը՝ աշխատավորության լայն շրջաններում, «...մեր «Ճակտին»-ըրում է Սոցիոլոգիին, — իր առջև խնդիր էր դրել՝ ժամանակին արձայանելու երկրի և մեր նահանգի բնթացիկ կյանքի մասնետներին, իսկ բնթացիկ կյանքի այն ժամանակի հասցեյան էր սպառնումներով, թե երկրորդ պետական դումային կհաջողվի՝ մարիլիպացնել երկրի անարիժ ուժերը՝ ցարիզմի հետ վերջնական գոտեմարտի բռնվելու համար, քանի որ 1905 թ. հեղափոխության ճնշումը դիմում ու փահապալում էր որպես կառավարության պլուրոսոյան հաղթանակ... Մակայն պետք է ընդունել, որ այն ժամանակվա չեղավ թերթը փաստորեն զրկված էր, աչսպես կուլված, ներկուսակցական տարածայնություններն ամենայն մանրամասնությամբ լուսարանելու հնարավորություններին, տարածարևություններ, որոնք (Լենդոնի) համադրումարեն նախասպարախտովելու շրջանում բացարիկ սրովյամբ ծառայած էին կուսակցության լուսարանչուր անդամի առևև»¹¹:

«Ճակտին» թերթի առաջին համարը լույս է տեսել 1907 թ. փետրվարի 2-ին, երկրորդ համարը՝ փետրվարի 18-ին, իսկ երրորդը՝ մարտի 4-ին: Խմբագիրը ձգտել է այն դարձնել ամենօրյա լրագիր, բայց այդ նրան չի հաջողվել: «Ճակտին» ուներ հետևյալ բաժինները. 1 Կյանքի և մամուլի հարցեր: 2 Մասնաշարժություն: 3 Կողմախի շուրջ: 4 Փաստեր: 5 Կենսագրական: 6 Արտասահմանում: 7 Տեղական բաժին: 8 Ֆելիտոն:

«Ճակտին» թերթը համոզված, որ 1905 թ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության պարտությունը ժամանակավոր դադար էր, որ նրան հաջողվում է հեղափոխության վերջնական հաղթանակը, գրում է. «Երկու տարվա հեղափոխությունը լանցավ ապարդյուն: Այն տեղի ունեցավ ոչ այնքան երպատավոր իրադարձություններում, որքան ժողովրդական

լայն մասսաների գիտակցության ու հոգեբանության վերափոխման պայմաններում»¹²:

«Ճակտին» թերթն այն համոզմունք էր արտահայտում, որ դասակարգային պայքարում հաղթողն այնուհանդեպ ժողովրդական լայն մասսաներն են լինելու: Ժողովուրդը բազմաթիվ անգամ արթնանում է և նրան աչլես ոչ մի ուժ չկարող էր կանգնեցնել: Նա անպայման կհասնի իր նպատակին: Հայտնի է, որ 1906 թ. ամռանը ցարական կառավարությունը ցրում է Առաջին պետական դուման և հայտարարում երկրորդ պետական դումա հրավիրելու վերաբերյալ իր որոշումը: Բուլշևիկյան կուսակցությունը պատրաստվում է մասնակցելու Գումային, օգտագործելով այն որպես տրիբուն աշխատավոր մասսաների քաղաքական ինքնադեմոկրատիան բարձրացնելու, բուրժուական ֆրակցիաների հակահեղափոխական էությունը մերկացնելու համար: Վ. Ի. Լենինը իր «Երկրորդ պետական դումայի բացումը» հոդվածում գրում է. «Մոցիալ-դեմոկրատիան, որպես առաջվոր դասակարգի կուսակցություն, այժմ ափելի, քան երբեք, պետք է ստանձնի ստորջը հասակով մեկ ուղղվելու, ինքնուրույն, վճռական ու համարձակ խոսելու նախաձեռնությունը: Հանուն պրոլետարատի սոցիալիստական և զուտ դասակարգային խնդիրների, նա պետք է իրեն ցույց տա որպես ամբողջ դեմոկրատիայի ավանդար»¹³: «Ճակտին» թերթը լենինյա այդ նույն սկզբունքներից, կազմակերպում է համարձակորեն տեղի զեկավար մարմիններին ըննադատող, բուրժուական դեմոկրատիզմը մերկացնող Լույսը: «Տեղական բաժին» խորհրդի տակ սպառզրկել են հողմածել, որոնցում ըննարկվել է Երևանի նահանգից երկրորդ պետական դումայի բնտրությունների համար առաջադրված պատվիրակության թեկնածուների հարցը: Միանգամայն իրավացիորեն թերթը բողոք է հայտնում երկրորդ պետական դումայի պատասխանությունների թեկնածու առաջադրված Մասնեզ աղա Եախտախախտու դեմ: Վերջինս առաջադրվել էր աղբրեջանական ընակչության կողմից: «Ճակտին» իր բողոքի մեջ այն միտքն է հայտնում, թե պրոլետարիատն իր քաղաքական մակարդակով այնքան բարձր է, որ

կարող է ժողովրդի շահերը պաշտպանող թեկնածուներ առաջադրել իր միջոցը: Չենք ցանկանում բեկերին ու խաներին, — ընտրողների անուշից գրում է թերթը, — որոնք մեզ կողպատում են ու մեր կաշին են քերթում»¹⁴:

Թերթը միանգամայն իրավացիորեն, պարզորոշ գրում է, որ դումայական ընտրությունների նախօրյակին յուրաքանչյուր կուսակցություն ցույց տվեց իր իսկական զեմքը, և որ բանվոր զասակարգի իսկական շահերը պաշտպանող միակ կուսակցությունը սոցիալ-դեմոկրատականն է:

«Ֆակտի» թերթը նրևանի բոլշևիկները օգտագործում էին կուսակցության դումայական սակտիներն պարզաբանելու նրպատակներով: Դումայի առաջին քալերը՝ Տոլվածում՝ այն միտքն է առաջ բաշվում, որ Դուման պետք է օգտագործվի որպես լավագույն տրիբուն կառավարության հակաժողովրդական էությունը մերկացնելու համար:

«Փաստեր» ընդհանուր խորագրի տակ տպագրվում էին լուրեր նրկորոշ պետական դումայի ընտրությունների վերաբերյալ: Կենտրոնական հարց դարձնելով ընտրությունները, թերթը միաժամանակ բացահայտում էր մանրրոտմական զեմոկրատիայի իսկական զեմքը: Մանոթացնելով 1907 թ. փետրվարի 6-ին Մոսկվայում կայացած քաղաքային դումայի ընտրությունների ժամանակ բանվորների ու կազետների միջև ծագած վեճին, թերթը փորձում է ներկայացնել կազետների նրկերեսանի քաղաքականության միասակար էությունը: Զայտնի է, որ կազետների հասցին բնակարանական խոսք է ասել Վ. Ի. Լենինը, գրելով. «Առաջին դուման բավականաչափ ցույց տվեց, որ կազետը չի պայքարում սեհարյուրակային վրտանգի զեմ, այլ աներեականյից ստոր ճառք է ասում միապետի՝ սեհարյուրակայինների ակնհայտ առաջնորդի, անմեղություն և անպատասխանատվության մասին»¹⁵:

«Ֆակտի» թերթն անդրադառնալով կազետների և սեհարյուրակայինների փոխհարաբերություններին, գրում է. «Կազմակերպված պրոլետարիատը վաղուց արդեն գիտի ժողովրդական ազատության բուրժուական պաշտպանների ճշմարիտ գիեր: Այժմ ներկայանում է առիթը բացահայտելու ձեր հակա-

ռակ երեսն այնպես պարզ, որ կոտենեն ձեզ և վերջին կույրերը, կհասնական ձեզ և բոլոր դուրահայտ ու նրկչուտ հոգիները, որոնք հրապարմած սեհարյուրակային վտանգի մասին ստիմած ձեր երեսպաշտ ու կեցծ կուլեղով ձայն տվեցին ձեզ... Դուք պայքարում էիք ոչ թե սեներ, այլ կարմիր պրոլետարիատը զեմ»¹⁶: Մերկացնելով կազետների կազմալուծող քաղաքականությունը, թերթը գտնում է, որ կազետներն այլևս հիմք չունեն պնդելու, թե իրենք արտահայտում են ժողովրդի ձեղտունները: Նրանք իրենց նախնետրական տակտիկայով արդեն սպառնացեցին, որ կպանր խղել են զեմոկրատիայից:

«Ֆակտի» թերթը իր էջերում բարձրացնում է նաև այն միտքը, որ Դուման չի կարող բավարարել ժողովրդի պահանջները, քանի զեմ իշխանությունը աղտուրվան թշնամիների ձեռքին է և բանի զեմ Դումանում մեծամասնությունը կազմում են կազետները, սեհարյուրակայինները, որոնք պաշտպանում են ինքնակալական միապետությունը: Թերթը կոչ է անում՝ քվեարկել սոցիալ-դեմոկրատների թեկնածուների օգտին, որպեսզի Դումայում մեծամասնությունը կազմեն սոցիալ-դեմոկրատները: Այն ժամանակ միայն Դուման զիպի իրեն կրգրավի ժողովրդական լայն մասսաների համակարները և կրլինի ոչ միայն համաժողովրդական արիերն, այլ նաև կազմակերպող կենտրոն»¹⁷: Դուման նախապատասխանա աշխատանքներ վարող մի միջոց էր, ժողովրդական լայն մասսաներին մեծ մարտի ուղեշնչող հրապարակային ամբիոն: Հայտնի է, որ անդրադառնալով այդ հարցին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Մենք կրկին նոր ուժեր կհավաքենք, նոր, էլ ավելի ահեց, վճաական ելույթի համար, երբ ձայն Դումայի բուրժուայի բորբորվելով կվերածվի համառուսաստանյան հրեհի: Պետք է բոլոր ուժերը հավաքել և կենտրոնացնել զայիք վճաական նախաամարտի համար»¹⁸: «Առդումն հաղթանակն է, — կարգում ենք «Ֆակտի» թերթում, — իսկ ներկայում այդ հաղթանակի ապահովման նպատակին ուղղված բոլոր ուժերի լարումը: Մենք գտնվում ենք հեղափոխության մեծագույն գործողության՝ ստեղծարար գործողության նախօրյակին»¹⁹:

Ուշագրավն այն է, որ ցարական կառավարության ետ-մակերպած խիստ հետապնդումների պայմաններում Քերթի կարողանում էր ընթերցող լայն հասարակախոսությանը ծանոթացնել բուշինկների դումայական տակտիկային:

«Ճակտի» թերթը միաժամանակ հանդես էր գալիս ժողովրդական լայն մասսաների հեղափոխական ակտիվությունը բարձրացնելու, նրանց հեղափոխական ուժերը կարմակերպելու անմիջական կոչերով: Թերթի բազարական թեմաներով զբաղված հողվածները ներթմված են լավատեսությանը: «Ահանատես» ստորագրությամբ հողվածը նվիրված է Գուրիայում տեղի ունեցած հեղափոխական էություններին: Գուրիայում Գուլիցինի օրոք կիրառված ռեպրեսիաներն ավելի էին բորբոքում ժողովրդի գալուստը: Հողվածում ցարական բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչները համարվում են XX դարի լինգվո-խաներ, որոնք թալանում են ու կողոպտում ժողովրդին: «XX դարի լինգվո-խաներն ամբողջ Գուրիան կրակի և սրի մատնեցին,— դրում է թերթը,— կողոպտվում և ուշնշագվում է քնակչություն ամբողջ բարիքը»²⁰: Գուրիացիները համատրեն դիմադրում էին, հավատարմով, որ ճշմարտությունը վերջ է վերջո կհաղթանակի: Նրանք ուշիուշով հետևում էին հեղափոխական գնալների ընթացքին, չորացնելով պաշտոն ապագային հասնելու իրենց հույսն և նախարար: Ցարական պատիժը ջոկատները որքան ուժեղացնում էին իրենց հալածանքները, այնքան ժողովրդի մեջ ավելի էր ամրապնդվում պայքարը մինչև վերջ հասցնելու ձգտումը: «Նրանք,— դրում է թերթը,— լավ գիտանե, որ բյուրոկրատիան իր գործողություններով իր զեն մտդիտացիա է մղում և ավելի մտտեցնում իր անկման պահը»²¹:

«Ճակտի» թերթում տեղ են գրավում Ֆելիքտոս խորագրով տակտիկազբված թերթախոսիչի հողվածները, որոնք պատկանում են խմբագրի՝ Գ. Սուլցովսկու գրչին և ստորագրված են «Յուրի Մոլոտով»: Այդ հողվածները վերաբերում են բազարական հարցերին: Գրանցից մեկը, որ նվիրված է Գուրիայում ծագած հեղափոխական շարժումներին, ամբողջովին ներթմված է ժողովրդասիրության, եղբարսիրության, ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով: Գուրիայում ժողովուրդը բմբոստացել

է, կյանքն այնտեղ զամանորեն այլակերպել է մարդու կերպանքը: Գուրիայում աշխատավորներն իրենց սեփական կաշուի վրա զգացել են ցարական զինքի ուժն ու բռնակալ ինքնակալության լծի ծանրությունը: Նվ այդ իսկ պատճառով, ինչպես հեղինակն է նկատում, ամբողջ Գուրիայում շշուկ անցում էր լուր ցարական իշխանության հանդեպ եղած բարեհամբույր փերաբեմունքի մասին, ընդհակառակը, ամենուր շարունակյալ և ատելության խոսքեր կլսեի՝ ուղղված ռուսական կայսրության հասցեին: Ցարական բյուրոկրատիայի հանդեպ ատելության բամանկ արդեն լցվել է և համարանկ կարելի է առել, թե ինչ-որ բան կլինի, ինչ-որ բան կլինի...»: Մեկ այլ հողվածում հեղինակը (Յուրի Մոլոտով) բացահայտ քննադատում է 1861 թ. փետրվարի 19-ի գյուղացիական ռեֆորմը, ռեֆորմ, որը գյուղացիներին լավեց ոչ հող, ոչ ազատություն: Այն համարվում է բուրժուական ռեֆորմ, որը գյուղացիներին զրկեց անտեսասպես ավելի ծանր գրեթե մեծ, բան հրանջ անփորձից առաջ էին: Այս մանրամասն հաշվարկների հիման վրա հեղինակը ցույց է տալիս, որ ռեֆորմից հետո գյուղացիները միայն իրենց անձի ազատագրման համար պետք է վճարեին 219 միլիոն ռուբլի²²:

«Ճակտի» թերթը 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմը համարում է մի սկոնայրմիս բյուրոկրատիայի շահավաճ քրազքերի և նորաստեղծի ռեակցիոն պահանջների միջև:

«Ճակտի» միաժամանակ անդրադառնում է նաև նրանի նահանգից զուրա, Ռուսաստանի բազմաքններում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումներին: Այսպես, «Լոմի լոկաուտը» հողվածում նշվում է այն մասին, թե երբևէ ինչպիսի ծանր հետևանքներ են ունենում լոկաուտներին: Լոմի լոկաուտի պատճառով Պոդլանում փակվում է հինգ դրոթարան:

«Ճակտի» թերթը քննադատաբար է անդրադառնում գիրմական բանվորական շարժման վաղ շրջանի դրոթի: Վիլնյայում Վիշայինգի (1808—1871) «Մարդկությունը ինչպիսին նա կա և ինչպիսին նա պետք է լինի» ծրագրային իշխատությանը: Հողվածագիրը (Կ. Ալավերդով) քննադատում է աշխատության հեղինակին այն բանի համար, որ նա բուրժուային նը-

կատի չի ունեցել գասակարգային պայքարը՝ որպես հիմնական միջոց հասարակության վերափոխման: «Վեյտլինգը.— գրված է հողվածում.— շատ բան չի ենթադրում այն ամենից, ինչ Մարքսի շնորհիվ բնկած է սոցիալիզմի հիմքում»²³: Վիչեչևյան Վեյտլինգը բնզուռում էր կոմունիստական հասարակարգի ստեղծման հեղափոխական ճանապարհը, սակայն հեղափոխությունը գիտում էր որպես տարերային պրոցես, որտեղ գլխավոր դերը հատկացնում էր սպառազանակարգային տարրերին: Եվ երբ վեյտլինգականությունը գիտական կոմունիզմի ծագման կապակցությամբ սկսում է ետ պահել բանվորական շարժման դարգացումը, արժանանում է Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի խիստ բնեղատուլյանը²⁴:

«Ֆակտի» թերթը շարունակում է բարձրացնել ամերիկայի հարցը, կոստավորությունից պահանջելով ազատել քաղաքական բանտարկյալներին, ոտուական առաջին հեղափոխության ժամանակ բանտարկված ազատագրական պայքարի մարտիկներին:

Վերջ բերված փաստերը և մեջբերումները վկայում են այն մասին, որ «Ֆակտի» թերթն առաջինը լեզույ ձևով ներանդի բնթերցող լայն հասարակչության մեջ ինքնակալություն և հեղափոխական գաղափարներ, պայքար ծավալել ինքնակալության ստացված համար: Թերթը մորիլիզացնելով աշխատավորության ուժերը դասակարգային պայքարի շուրջ, պրոպագանդել է այն գաղափարը, որ միայն բանվոր դասակարգն ու զյուզափությունը դաշնակցած կարող են հեղափոխությունը հասցնել հաղթական ավարտի, ստեղծելով ազատ, անկաշկանդ ժողովրդական իշխանություն:

Տեղական կոստավորությունն իսկույն նկատում է թերթի հեղափոխական բնույթն և խմբագրին տալով խիստ զգուշացում, կարգադրություն է անում թերթի փակման մասին:

«Ֆակտի» թերթի խմբագիր Գ. Ն. Սոկոլովսկին ընկել է 1879 թ., Քիֆլիսում, դատական առյուծի ծառայողի բնտանիքում: 1880 թ. ծնողների հետ անկախություն է ներսև: Այստեղ ավարտում է տեղի արական գիմնազիան և մեկնում Մոսկվա, բնզուռվում Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆա-

կուլետար: Ուսանողական տարիներին նա ակտիվորեն մասնակցում է մարքսիստական խմբակների աշխատանքներին և ուսանողական շարժումներին: Մի քանի վարչական տուժորից հետո նա 1902 թ. փետրվարին կալանքի տակ է առնվում: Իսկ 1903 թ. դեկտեմբերին Վ. Գ. Կորոլենկոյի 50-ամյակին նվիրված երեկոյին կարգաչացած ղեկուցման համար 1904 թ. մայիսին արտաքսվում է Երևան: Այստեղ Գ. Ն. Սոկոլովսկին ամբողջովին նվիրվում է կուսակցական աշխատանքին, ժալվում հեղափոխական գործունեություն: Նրա ջանքերով Երևանում ստեղծվում են բանվորների ու սովորողների կուսակցական առաջին բրիգիերը: Երևանի Շուստովի և Սարաչի սպիրտ-ինչակի գործարանի գործադույի մասին նահանգային ժանդարմական վարչության 1905 թ. ապրիլի 23-ին ուսուցանության ղեկարգումների հատուկ բաժնին ուղարկված հաղորդման մեջ ասված է. «Մեր ունեցած դադարի տեղեկություններ համաձայն այս գործադույի կազմակերպչին է նախկին ուսանող Գեորգի Նիկոլայեիչ Սոկոլովսկին, որի արտաքսումը Երևանից չափազանց ջանկալի է, որովհետև նա նաև գլխավոր դեր է սովորող մարդկանց շրջանում հավաքություններ կազմակերպելու ուղղությամբ»²⁵:

1906 թ. Գ. Ն. Սոկոլովսկին մտնում է ՌՄԳԿ Մոսկվայի կոմիտեին կից զինվորական կազմակերպության կազմի մեջ:

1907 թ. ապրիլին ՌՄԳԿ Երևանի կազմակերպության կազմից Գ. Սոկոլովսկին առաջարկում է ՌՄԳԿ V համաժողովարի պատգամավորության թեկնածու: Ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 19-ը Գ. Ն. Սոկոլովսկին մասնակցում է Լոնդոնում գումարված կուսակցության V համաժողովարի աշխատանքներին:

Համաժողովարից վերադառնալուց հետո նա համայնում է ՌՄԳԿ Երևանի կազմակերպության քաղաքային կոմիտեի կազմը:

Մինչև 1910 թ. Սոկոլովսկին կարողանում է հաջողությամբ զուգորդել աշխատանքը լեզույ և անլեզու օրգաններում: Իսկ 1910 թ. նա տեղափոխվում է Մոսկվա, հետևում է

թաղաքական գործունեությունից և զոչքս մնում կուսակցության շարքերից²⁶։

1917 թ. փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունից հետո նա աշխատում է Մոսկվայի միլիցիայում։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Սովետական իր ուժերն ու եռանդը նվիրաբերում է սոցիալիստական տնտեսության տարբեր բնագավառների համար կազմեր պատրաստելու գործին, գրավում մանկավարժական գործունեությունը։

Կինեյով կրթված մարքսիստ և սովետական իշխանության շերտ պաշտպան, Գ. Ն. Սովետական դրամ է մի շարք հրապարակախոսական գործեր՝ նվիրված Ռուսաստանի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի թաղաքական կյանքին, Մարքսի Գորկու, Կորոլենկոյի և ուրա ալ գրողների ստեղծագործություններին։

Իր կյանքի վերջին տարիներին Սովետական դասախոսում է Մոսկվայի բարձրագույն և միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում, գրում աշխատություններ սինգարդյունաբերության մասին։

Գ. Ն. Սովետական վախճանվում է 1939 թ., Մոսկվայում։

Գ Լ Ո Ւ Ք Թ Լ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՍՈՒԼԸ ԱՏՈՒԴՊԻՆՅԱՆ ՌԱԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

(«Հրագրան», 1908—1909)

Ռուսական առաջին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության պարտությունից հետո, 1907 թ. հունիսի 3-ի պետական հեղաշրջումով ցարական կառավարությունը դաժան դասատան տեսավ հեղափոխական բանվորների և գյուղացիների հետ։ Բնութագրելով այդ ժամանակաշրջանը, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Յարիզմի կողմից հալածանքներ յայպիսի սանձաբևակություն Ռուսաստանում դեռ երբեք չէր եղել։ Այդ հինգ տարվա րնթացքում կարիզանները ռուսական պատմության երեք հարյուրամյակների ոսկորդն են յսփել։ Աքսորավայրերը, տաժանավայրերը և բանտերը լեփուցու են քաղաքական գործիչներով, ինչպես նրբեր, և հազվաժաների նկատմամբ երբեք այնպիսի խռշտանգումներ ու տանջանքներ չեն գործադրվել, ինչպես Նիկոլայ 11-ի ժամանակ»¹։

Ստոլիպինյան ուսակցիան ծանր ազդեց նաև Անդրկովկասի աշխատավորության վրա։ Կովկասի փոխարքայի 1907 թ. հունիսի 4-ին երևանի նահանգապետին ուղարկած հատուկ գրությունը պահանջում էր խստորեն պահպանել կառավարության սահմանած սեփմբ և արգելել միտինգներն ու ցույցերը։

Ռեակցիայի տարիներին ծանրացավ հատկապես Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների դրությունը։ Նրանց աշխատանքային օրը երկարաձգվեց մինչև 12—18 ժամ։ Տեսու-

ական ճնշման, ազգային հայրամածների, սոցիալական և բաղադրական իրավազրկության պայմաններում աշխատավոր զանգվածները շուտապես կհանգան:

Երևանում, Էջմիածնում, Նոր Բայազետում, Զանգեզուրում և այլուր շարունակվեցին գյուղացիական հուլիսները: Զանգեզուրում գյուղացիները կոյթներ էին ունենում պահանջելով կալվածատերերից իսկ հողը և հանձնել իրենց: Գյուղական վայրերում պրոպագանդիստական լայն աշխատանք էին կատարում Հայաստանում զործող բոլշևիկները:

Ինակցիայի ժանր տարիներին կուսակցական ընդհանրական կազմակերպություններ և խմբակներ կային Երևանում, Կարսում, Ալավերդում, Լախիսում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում, Իզդիրում և այլուր: Գյուղում սրվում էր դասակարգային պայքարը: Կարևոր և հրատապ հարցերից մեկն էր դարձել ագրարային հարցը: Այն իր վրա էր բեռնել բազմաթիվ կուսակցություններին, հասարակական հասանելի և ուղղությունների ուշադրությունը: Կ. Ի. Լենինը և նրա պիսակիցները պրոպագանդում էին հողի ազգայնացման ծրագիրը, որը կարող էր իրականացվել ցարիզմի և կապիտալիզմի առաջամտք, աշխատավոր մասսաների հեղափոխական պայքարի հաղթանակով միայն: Մեխչեռն, բուրժուական և մանրբուրժուական գաղափարախոսները տուրք տալով նարոզիկական, ուտոպիստական հայացքներին, փորձում էին անդկացնել գյուղական համայնքի գաղափարը և գյուղական համայնքը դիտել որպես գյուղացիության փակության միջոց:

Հայ իրականությունում ևս լիբերալ-բուրժուական և ազգայնական կուսակցությունների ներկայացուցիչները կոուպիացիան դիտել են որպես կապիտալիստական շահագործումից ազատարկելու միջոց: Կոուպիացիայի տեսաբաններն առանց մասնավոր սեփականության վերացման և տիրող կարգերի հեղաշրջման ցանկացել են արժատական փոփոխություն մտացրնել աշխատավոր զանգվածների կենսավիճակում: Հայտնի է, որ նման ուտոպիստական հայացքները դեմ ինչպիսի պայքար են մղել հայ բոլշևիկ գործիչները (Ստ. Շահումյան, Ս. Սպանդարյան և ուրիշներ): Ս. Սպանդարյանն իր «Մեր դիրք

գյուղում» հոդվածում գրել է. «Գյուղացին պիտի հասկանա, որ առանց բաղադրական ազատության, առանց ժողովրդի լիակատար իշխանության, նա չի տեսնի իր փափագած «հողը», երև համար պիտի պարզվի բաղադրական կարգերի և նրա տնտեսական դրության անխախտելի կապակցությունը, նա պիտի համոզվի, որ դրությունը չի փոխվի անձնավորության փոխվելով, այլ պետք է ամբողջ սխառեմը հեղաշրջել ներքևից մինչև վերև»:

Երևանում համախմբված առաջադիմական հայացքներ ունեցող մտավորականներից ոմանք ևս հրապարակեցին կուպիացիաներով և գյուղի փրկության հիմնական միջոցը համարեցին տնտեսական աչք միությունները: Կոուպիացիաների պաշտպանությամբ Երևանում հանդես եկավ նաև «Հրազ-

«Հրազդան» թերթի գլխավորը

դան» թերթը, որի հիմնադիրն էր մասնագիտությամբ գյուղատնտես Պողոս Կանգուրալյանը: Նա ալավատել էր Մոսկվայի Պեդագոգիկո անվան գյուղատնտեսական ակադեմիան: 1901-1905 թթ. աշխատել էր որպես Երևանի նահանգային ուսումնադրաններին կից գյուղատնտեսական բաժանմունքի գյուղատնտես: Ի դեպ հայտնի է, որ այդ ակադեմիայի ուսանողները կրել են լիբերալ-նարոզիկների տնտեսագիտական հայացքների ազդեցությունը:

«Հրազդան» գրական, հասարակական, տնտեսական եւրոպա թերթը լույս է տեսել 1908 թ.: Առաջին երկու համարները խմբագրել է Պողոս Կանգուրալյանը, իսկ հաջորդ մնացած համարները՝ Ա. Տեր-Հակոբյանը, որը նույնպես պաշտպանել

է նախորդ խմբագրի հայացքները: Քերթի հոգիածները մեծ մասը ստորագրված են ծածկանուններով (Ճահրատ, Նա, Մուսին, Ը., Սուրիկ, Ա., Եւսմար, Սալահ և այլն): Քերթը ունեցել է հետևյալ բաժինները. խմբագրության կողմից, Երևանի կյանքից, գաղափարական կյանքից, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան, բանասիրական և այլն: «Հրազդանը» անորոշ դարձել է ժամանակի հուզող գրեթե բոլոր հարցերին: Այժմով ղեկավարված են գյուղացիության սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակին, Նպաստին հարցին, դպրոցին, գրականությանը, թուրքահայ և պարսկահայ կյանքին, Ռուսաստանում ու արևմտասկզբուսական երկրներում կատարված իրադարձություններին նվիրված հոդվածներ:

Գաղափարի ընթերցողները մեծ հույսեր են կապել այդ թերթի հետ: Ողջունելով թերթի լույս ընծայումը, նրանցից Վ. Ա. Բրիկյանը նոր Բայազետից գրում է. «Վարուց, շատ վաղուց է, որ հայ աշխատավոր մասսան համակված մեկ զարգով, տարված մեկ ցավով, սպասում էր գաղափարի ցավերն արտահայտող թերթի, որտեղ ներազդողություն ունենալու ավելի լայն շափով բաց անելու իր անհուն ցավերով լի սիրտը, երեսն հասնելու իր փառած ու հոտած կյանքը, և այդ թերթը դու ես լինելու մեզ համար «Հրազդան» արտերը»: Եւ հոտով էր, որ թերթը անդորարար կրննադատելու գյուղացու «արյունը շատող», նրա սկեսական վերջին «լուրը ծծող», «գալթարը ձևաբեր» վաշխառուին, «աշխատավորի արտասուրի գեղով ապահովություն ձևող զոռը» կաշառակերներին»:

«Գաղափարական կյանքից», «Կյանքը գաղափարներում», «Ինչ է հայրենիքը անել», «Զոռարները» և այլ խորագրերով տպագրված հոդվածներում ցույց են տրված խեղճ ու անօգնական գյուղացու շարքաչ ստորյան, նրա սոցիալական ու տնտեսական ճնշված իրավիճակը: «Զոռարները» վերնազգով հոգիածում (հեղինակ՝ Եւսմար) գրված է. «Մեր այդ դավ իրականության մեջ, ամեն մի բայիսփոխում հանդես է գալիս խեղճ գյուղացիությունն իր բազմատեսակ ցավերով, որը փոխանակ օրավոր պակասելու, ավելի մեծ ծավալ է ստանում շեռքից

այն զոռարանների», որոնց բունցները Գամուկյան սրի նման կարված են գյուղացիությանը գլխին և թույլ չեն տալիս, որ ես մի գրական բայլ անի իր տնտեսական վիճակը բարելավելու համար»: Քերթը միաժամանակ նկատում է, որ գյուղացիությունն այսպես որոշ շափով համարձակ է դարձել, որ սուսական առաջին հեղափոխության դասերը նրան սովորեցրել են կովի, ինչպես թերթում է նշված. «Երեկվա խաղաղ գյուղացին հանգամանքների բերումով խափի, արորի-գուլմանի հետ միասին, գործածել սովորեց և զինքը»: Հետևադես, եղբայրացիում է թերթը, եւ կարող է գիմագրել և ոչ թե զգուրի խնարհել» հարստահարիչների առաջ: Իսկ զիմագրելու համար, ինչպես թերթն է գտնում, գյուղացիները պետք է միաժամանակ «Թող փորձեն նրանք,— գրում է թերթը,— խմբվել իրար հետ և փոխանակ լացի ու դանգաստի, այդ միացյալ ուժով գիմագրեն գյուղերում գիշարելու ոճնակների նման թափառող և գյուղացու արյունը բրունդով ապրող սրիկաներին, թող մի քանի անգամ անխնայ և աներկյուղ կերպով գիմագրեն նրանց և կտնտենեն, որ այդ ավազակների հոտն սնցամ կերպով իրանց գյուղերից ու սահմաններից»⁹:

Քերթը աշխատավոր գյուղացու կյանքի արմատական վերափոխման հույսեր է ակնկալում համայնական աշխատանքի կազմակերպումից, գրելով. «... ինչ է մտնում անել, մտնում է միայն առաջ մղել համայնական աշխատանքի սկզբունքը, կյանքի մեջ կիրառություն մտցնել և ալգպիսով հասած կլինենք մեր համայնականության սահմանին, որից հետո մտնում է մի փորձիկ բայլ միայն, որը սպասում է քնդհանուր հասարակագրի վերջնական փոփոխվելուն»¹⁰: Քերթում աշխատանքի համայնական կազմակերպման ձևերից մեկն է համարում կոպպերացիան, որը հաջողությամբ կիրառվում էր արևմտասկզբուսական երկրներում: «Աշխատավոր գասը երկրագնդի բոլոր անկյուններում,— գրում է թերթը,— իր անողոր շահագործման ասպարեղում կեղերվում է երկու կողմից և որպես արտադրող, և որպես սպառող Ահա հենց այդ կեղերման և շահագործման դեմ պայքարելու և աշխատավորական այդ մեծ պատուհասը վերացնելու համար քաղաքակիրթ երկրներում

աշխատավորութունն արդեն կիրառության մեջ է մտցրել մի առևելի բան գործնական միջոց, որը նրան ապատում է թե որպես արտադրողի, թե որպես սպառողի... Այդ միջոցը աշխատակցական սկզբունքի կիրառությունն է, որը եվրոպական լեզվով կոոպերացիա է կոչվում»¹¹: Միաժամանակ պետք է նշել, որ թերթը չի մխտում գյուղում տիրող սոցիալական հաստատությունը, այլ տեսնելով այն, գրում է. «Կյուզն ունի երկու դասակարգ-աշխատող և վաշիտող Առաջինը, որ իր ամբողջ ուժն ու միտքը ուղղել է զյուզական կյանքում աշխատանքի միջոցով արդյունաբերելու ձևերի տակ եղած միջոցները, իսկ երկրորդը, որ մի պատմական նախատադրությամբ ծնվել և ապրում է վաշիտել և ուրիշի աշխատանքի տեղ դասնալով՝ Հղփանալու համար Այնն կասկած չկա, որ գյուղական աշխարհում ես աշխատանքը դեպի իրեն է գրավել դասակարգային պայքարը (որոշ տեղերում գուցե և քիչ շահով) և որպիսի խրամատը պիտի լայնանա, իր մի կողմն ունենալով կեղծբովո՞ւ մեծամասնությունը Ահա այս կարևոր զիծն ի նկատի ունենալուց հետո, մի առանձին հրամայական պահանջ է սրվում մտածողության և նույնատարության առարկա դարձնել գյուղական աշխատավորությանը»¹²:

Թերթը գյուղացիությունը նանայում է որպես հասարակական ուժ: Եվ այդ առիթով անհրաժեշտ է գտնում վիպարերելու Առաջին ինտերնացիոնալի կողդրաններում գյուղացիության և նույնպես արքերի վերաբերյալ բնղոնած բանաձևերը: Հայտնի է, որ Տոբ ամբողջ հասարակության սեփականությունը դարձնելու հարցը մանրամասն քննարկման է ենթարկվել Առաջին ինտերնացիոնալի 1867 թ. նոյեմբերի 2-ին (ոգոնում, 1868 թ. սեպտեմբերի 6—13-ին Բրյուսելում), 1869 թ. սեպտեմբերի 6—11-ր Բաղելում կայացած կոնգրեսներում: Թերթում մեջ են բերված նաև Առաջին ինտերնացիոնալի Բազելի կոնգրեսում բեղգիացի սոցիալիստ Ս. դը Փայի արտասանած դեկլարումից ճանովածներ, որտեղ ասված է. «Կարևոր է ընդունել, որ գանդալ և աստիճանական էվոլյուցիոնալ տեսակետը, որի վրա ուսիրարքը կանգնած են տղն-տեսակետները, չպիտի դեկլավարեն մարդկանց գործողու-

թյունները, որոնք դիտեն, որ տնտեսական զարգացման օրենքները բոլորովին արսուլուտ և անխախտ չեն հանգիստանում և որ մարդկանց միջամտությունը կարող է նրանց փոխել... Հենց այդ կողմիցով միջամտության էլ սրված է հեղափոխությունն անունը: Այդ պատճառով հավանական է, որ սեփականության վերափոխումը կհատարվի ոչ թե կույր ճահատագրական զարգացման ճանապարհով, այլ կմամանի մարդկանց խելացի միջամտությամբ Այն կլինի ոչ թե կվոլյուցիոնալ, այլ սեոլյուցիոնալ հետևանք»¹³: Բացի դրանից, «Հըրազդան» թերթը սպագրքի է նաև Առաջին ինտերնացիոնալի մեկուս սեկցիայի 1869 թ. նոյեմբերի 11-ին հրապարակած Թ. Ֆ. Բեկկերի կազմած «Երկրագործական քննարկներին ուղղված մանիֆեստը» (լրիվ տեքստը): Հայտնի է, որ այդ մանիֆեստում կոչ է սրվում բարորակներին ու մանր արտադրողներին՝ գիտակցել իրենց մարդկային իրավունքները, հըրամտվել հին տրոդիցիաններին ու նախապաշարմունքներին և հեղափոխական ճանապարհով լուծել բոլոր առաջացած հարցերը¹⁴: Մանիֆեստի 5-րդ պարագրաֆում ասված է. «Այդ երկրագործական կոոպերացիաները հարաբերումս մեջ են մրտանում ինչպես իրար հետ, այնպես էլ քաղաքային բանվորների արտադրողական և սպառողական քնկերությունների հետ և բոլոր մյուս բանվորական միությունների հետ կազմում են միությունների սեղու-կազմակերպված ֆեդերացիա՝ բարոյական և նյութական պաշտպանության համար, կատարյալ փոխադարձ համերաշխության հիմունքներով և ամեն տեսակ բաղաձայնակն ու տնտեսական հարստահարության դեմ բեղահետք կռվի համար»¹⁵: Հաջորդ պարագրաֆում պարզեպարզ զրված է, որ գյուղական բանվորները կոոպերացիաների միջոցով պետք է ծանոթանան տնտեսության վարման բոլոր ձևերին, որպեսզի գոյություն ունեցող կարգերի տապալմամբ, երբ հողատերերի դեպպոտ իշխանությունը կոչվանա, նրանք բեղունակ լինեն անտեսությունը դեմտեսակ բեկերակցությունների սկզբունքներով վարելուն¹⁶:

«Հըրազդան» թերթը թեև սպագրում է Առաջին ինտերնացիոնալի կոնգրեսների բանաձևերը, «Երկրագործական բան-

վորենքին ուղղված մանիֆեստը», սակայն չի կարողանում հասնել գրանցում արտահայտված հեղափոխական իմաստի բմբունմանը: Այն դարձյալ շարունակում է հասարակական գարգացման գործում կարևոր և վճառական դեր վերապրել կոոպերատիվ ընկերություններին: «Մոտիկ ասպզան ցույց կտա,— գրում է թերթը,— թե որքան օգտավետ և կարևոր հիմնարկություն է գյուղական բանիկը, և որ գյուղական ցեղերից ու վաշխատուններից ազատվելու և իրանց ընկած անաւետությունը քարձրացնելու միակ արմատական միջոցը գյուղական փոխատու խնայողական բանկն է, որին և պետք է ամեն կերպ աջակցել»¹⁷:

«Հրազդան» թերթը շրթածաբվելով իր հայացքների օգտին մանափափկամտությունից, շարունակում է կայտաախրտական շահագործումից ազատվելու կերպ կապիվ կոոպերացիաների և ոչ թե սոցիալական հեղափոխության հետ: Հայտնի է, որ նրանք ման մտահայեցողության դեմ ինչպիսի պայքար է մղել Վ. Ի. Լենինը: Նա գրել է. «Որ կոոպերատիվները, կայտաախի դեմ անմիջակետերեն պայքարող կազմակերպություններ չլինելով, կարող են առաջացնել և առաջացնում են պատրանքներ, թե իբր նրանք սոցիալական հարցի լուծման միջոց են»¹⁸:

«Հրազդան» թերթի կենրում սեղ եմ գտել նաև թուրքական բնակալ ստրուպկտությունն առկա գանձող հայ ժողովրդի կյանքին նվիրված հոդվածները: «Տանձաստանի հեղափոխությունը»¹⁹ հոդվածաշարում հեղինակը անխնա մերկացնում է սուլթան Աբդուլ Համիդի վարած ազգահալած քաղաքականությունը հայտնի և ընդհանրապես ալլապալիան սղգրելի նկատմամբ: «Նվ տանիկ կառավարչությունը,— գրված է այնտեղ,— որն իր հայրենասիրությունը գտնում էր միայն իր երկրում եղած օտարազգիներին ու ալլապալիաններին ոչնչացնելու, նրանք անմեղ արյան մեջ յուզելում և որը սակայն ամենահանգիստ խզճով դար օտարազգիներին ու ալլապալիաններին էր ծախում իր հարազատ ժողովրդի քրտինքն ու աշխատանքը, նրա ձեռքն էր տալիս կառավարչական զենքը, որ խեղդում էր նոր-նոր դարգանալ ցանկացող հողագործությունը և այն և այլն, շատ հեշտությամբ կարողացավ իր դեմ լարել ու ռուրի

քարձրացնել երկրի գիտակից և հայրենիքի համար սրտացավ հասարակության խավերը»²⁰:

1908 թ. վերջային սուլթան Աբդուլ Համիդը գահընկեց պրվեց, «Երիտասարդ թուրքերի» բուրժուանացիոնալիստական կուսակցությունն իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը, հաստատելով սահմանադրական կարգը: Երիտթուրքերի հաջխանակի առաջին օրերին «Հրազդան» թերթը հանգեւ հեկավ, գրելով. «Բանության ավերակների վրա կանգնեց տղատության գրոշակը և ամենքը ոգևորված նրա հաղթանակով, յունչ առան, նոր կյանք ստեղծեցին»²¹: Սակայն որոշ ժամանակ անց, կեր լուրեր ստացվեցին հայկական գյուղերում կոոպերի կատարած վայրագությունների մասին, թերթը հուսախար գրեց, որ սահմանադրությունը իր կիրառությունը լրգտավ թուրքական գյուղերում, որ օտմանյան պաղամենտի կազմը վստահություն չի ներշնչում և չի արգարացնում իրեն: Երիտթուրքերը դամանակում իրենց խոստումներին, վարում են ռեակցիոն քաղաքականություն: Հայտնի է, որ 1909 թ. ապրիլին երիտասարդ թուրքերը կիլիկիայի Աղանա քաղաքում կազմակերպում են հայկական նոր ջարդեր: Թերթը լուրեր է տպագրում և հայտնում, որ քրդական մի շարք գյուղերում զուսաբվում են քուրդ բեկերի խորհրդակցությունները՝ հայկական նոր ջարդեր կազմակերպելու նպատակներով:

Չգտահանելով բուրժուանացիոնալիստական «Երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությանը, թերթը հորդորում է մասնաներին՝ արթնուն կերպով հսկել, որ սահմանադրության ազգարարած սկզբունքները դառնան կենդանի իրականություն»²²: «Հրազդան» թերթը դեմ չէր սահմանադրական կարգերին, ընդհակառակը այն մեծ հույսեր էր կապում սահմանադրության հետ:

«Հրազդան» թերթը անզբաղաբձև է ժամանակի հողող գրեթե բոլոր հարցերին: Կաթողիկոսական քնտրությունների ժամանակ այն պաշտպանել է Մատթևոս Իգմիրլյանի թեկնածությունը, նկատի ունենալով նրա անձնավորությունը, բարոյական բարձր կերպարը:

Հայտնի է, որ ռեակցիայի ասրիներին աշակերտական հուզումներ են սկսվում էջմիածնում, Երևանում և այլուր: Աշակերտները ցույցեր են անում՝ բողոքելով գաղթական խիստ ուժեղ զեմ, պահանջելով հեռացնել այս կամ այն ուսուցիչին նման համարձակ ելույթներով աչք են ընկնում Երևանի Ֆեմական դպրոցի 4—6-րդ դասարանների աշակերտները: Երևանը 1908 թ. սկսած գրոթյուններով դիմում են դպրոցի հոգաբարձուիցանր՝ պահանջելով տարվա վերջին քննությունները վերացնել: Հոգաբարձական խորհուրդը հարգում է նրանց խնդրանքը: Դրանից հետո 1908 թ. նոյեմբերի 24-ին, երբ դպրոցի տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը մտնում է 6-րդ դասարան, աշակերտները հայտարարում են, որ չեն ցանկանում լսել նրա դասերը: Աղամալյանը հեռանում է և դիմում հոգաբարձու Արզումանյանին: Մինչ այդ աշակերտներն արդեն դիմում էին հանձնաժողովին և կոչվել են դպրոցի հոգաբարձու Պողոս Կանդուրայանին: Քերթիք տպագրում է այդ դիմումի լրիվ տեքստը: Այնտեղ նշված է, որ տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը վարում է հակամտեղավարժական գործունեություն, չի վաշելում աշակերտների հարգանքը ու համակրանքը և անընդունակ է դպրոցի տեսուչը լինելու: Բողոքելով, աշակերտները պահանջում են հեռացնել ուսուցչույթյան և տեսչության համար անպետք զայնակցական Աղամալյանին, հակառակ դեպքում զսասադույով կպաշտպանեն իրենց իրավունքները: Հոգաբարձու Կանդուրայանն առաջարկում է աշակերտներին ետ վերցնել իրենց դիմումը, աշակերտները չեն համաձայնում: Հրովրիվում է հոգաբարձական ժողով, որը որոշում է չեղյալ համարել այդ դիմումը և խիստ պատժել աշակերտներին՝ նման բայի դիմելու համար: Սակայն աշակերտների զժգոհությունը զեալով սասանանում է: Դպրոցի տեսուչ Տիգրան Աղամալյանը դիմում է ապիս և աղատվում աշխատանքից: «Հրազդան» թերթի կրկին անգամ հանդես է գալիս և այս անգամ իր շահավոր դիրքերից փորձում հաշտարարի դեր կատարել: «Մեամբվեցեր» հոդվածում խորհուրդ է տրվում աշակերտությանը՝ ետ կանդուկ «սխալ բայից, շարունակել նախկին խաղաղ կյանքը»: Ինչ խոսք, «Հրազդան» թերթը ընդհանրապես դեմ էր աշակեր-

տական նման համարձակ բողոքներին ու զսասադուներին, բայց որ դրանց մեջ տեսնում էր ծայրը հեղափոխական կույթներ, կույթներ, որ արդեն լայնորեն տարածված էին սովորող երեսասարգության մեջ, այդ թվում նաև Երևանի աշակերտության մեջ:

Իտարին, «Հրազդան» թերթը չէր հանդուրժում այն հանգամանքը, որ Երևանի դպրոցներում դեռ զսասվանդում էին բավարար գիտելիքներ շունեցող ուսուցիչներ: Հոգաբարձուներ և ուսուցիչներ» ընդարձակ հոդվածաշարում քննադատվում են դպրոցների անորակ ուսուցիչները: Մրանց մեջ են,— գրում է թերթը,— հաճախ կամ համարյա բոլոր աղաները, գյուղի կույակները, դեանազան սևասկի շպատվիկներն» ու սույգերն ընդհանրապես, որոնց սրտին մոտ չէ ժողովրդի կրթության գործը և որոնք բացի այդ շահագործում են իրենց պաշտոնն ու դպրոցը և հատմապես կարելի է սանել, որ վերջին գիտումներով ու նկատումներով միշտ անհաշտ են ուսուցիչներին ու ուսուցչական խմբերի հետ²²: Թերթը «Պրոֆեսորու ուսուցչությունը» հոդվածում առաջ է բաշում դպրոցները մասնագիտական ուսուցիչներով համալրելու պահանջը: Մանկավարժական թեմաներով թերթի համար հոգվածներ էին Առ. Բահաթրյանը և ուրիշներ:

«Հրազդանը» անդադարձել է նաև արվեստի և գրականության հարցերին: Ախտից բարձր են գնահատվել Խ. Աբովյանի, Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունները: «Կայսրի թերթի մեր նորագույն գրականության մեջ» հոդվածում Աբովյանի մասին գրված է. «Աբովյանը նկարագրել է հայ անփառունակ իրականությունը, առաջին է կոչել մեր բոլոր գրականագետներին, որ ձեռնակրպեղ է հայտնաբերում արթնանալուց թյուրեր և հորը, անկեղծ ձայնով կանչել ամբողջ հայությանը՝ թափ տվել ձեզինց ստրկության ոգին, ստեղծեցեք ձեզ համար մի պատվավոր դիճան»²⁴:

Այսպիսով, «Հրազդան» թերթը ռեակցիայի ծանր տարիներին, իր կարճատև գոյության ընթացքում այս կամ այն լավով արձագանքել է ժամանակի հուզող հարցերին: Եվ հիմն

հասարակական, բազարական խնդիրների մեկնարանումը չի կարողացել բխեցնել ժամանակի հեղափոխական ոգուց, ապա աչդ այն պատճառով, որ ճիշտ չի կողմնորոշվել երևույթների զրույթյան մեջ:

Իր շահավոր հայացքներով հանդերձ, «Հրազդան» թերթը հետաքրքրություն է ներկայացնում ժամանակի հայ պարբերականների շարքում:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ո Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Գ

«ՆՈՐ ԶԱՅՆ» (1911—1912), «ԿՈՍՆ» (1911—1912),
«ՆՈՐ ՄԱՄՈՒՎ» (1913—1915) ԱՌԱՋԱԿԻՄԱԿԱՆ
ՊԱՐԵՆՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

1910 թվականից սկսած բանվորական շարժումներն ու գյուղացիական հուլումները նոր թափ են ստանում Ռուսաստանով մեկ: «Մեհարյուրականիս սեակցիայի լիակատար տիրապետության շրջանը վերջացավ,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— Սկսվում է նոր վերելքի շրջանը»: Հեղափոխական շարժման նոր այիբը լայն տարածում է գտնում նաև Անդրկովկասում, ինչպես և Հայաստանում: Այստեղ մի շարք գյուղերում սկսվում է արգեն կազմակերպված շարժում կալվածատերերի դեմ, գյուղացիները հրամարվում են հարկեր վճարելուց, բրանագրավում են կալվածատիրոջ հողը, այրում նրա խոտի դեզերը: Քաղաքում բանվորներն իրենց բողոքն արտահայտում են զործազույներով: Գործազույնը են բռնկվում արդյունաբերական ձեռնարկություններում, երկաթուղային կայարաններում, հանրախորշներում և այլուր: Գործազույններն ու բողոքի ցույցերը աստիճանաբար վեր են ածվում բազարական պայքարի: 1912 թ. ապրիլի 4-ին սիբիրյան տալլալում, Լենայի սոկու հանրերում ցարական զինվորների կողմից բանվորների զնդակոծումը բողոքի ու ցամառն արամագրություններիով համակեց համայն Ռուսաստանի աշխատավորությանը: Երևանում բանվորագյուղացիական հուլումներին ճիշտ ուղղություն տալու համար անհրաժեշտ էր ուժեղացնել պրոպագանդիստական աշխատանքը, կազմակերպել ու զեկավարել

հեղափոխական շարժումները: Ղեկավարի դերում կարող էր հանդես գալ միայն բուլճերիկյան կուսակցությունը, իսկ նրա զաղափարները մասսայականացնելու գործում մեծ դեր ունեւր բուլճերիկյան մամուլը:

Հայաստանում բուլճերիկյան մամուլի բացակայութլան պայմաններում խիտ զգացվում էր մի այնպիսի պարբերականի գոյութլան անհրաժեշտութլունը, որն օրլիկտիփոգրկ պաշտպաներ աշխատավորութլան շահերը: Մամուլի նման որգաններ հանգիստացան «Նոր լալն», «Կոսն», «Նոր մամուլ» պարբերականները: Այդ թերթերի ուսումնասիրութլունը պատկերացում է տալիս նրանում հասարակական առաջադիմական մտքի զարգացման մասին:

«Նոր լալն»
(1911—1912)

1911 թ. սեպտեմբերի 19-ին նրանում լույս է տեսնում «Նոր լալն» առաջադիմական շարթաթերթը: Առաջին տարում այն հրատարակվում է ընդամենը 9 համար, իսկ երկրորդ տարում՝ միայն մեկ համար: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր Վահան Տեր-Աբրահամյանը: Թղթակցում էին թերթին ժամանակի ակնաւոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, մարքսիզմի հմուտ տեսաբան Արշավիր Մելիքյանը, հրապարակախոս Մուշեղ Բագրատունին, լրանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ:

«Նոր լալն» շարթաթերթը կոչված էր ծառայելու, ինչպես թերթն է գրում, զավաստական կյանքի ծով կարիքներին բավարարում տալու նպատակին: «Փորրիկ է բանակը զավաստական գործիչներին,— զրված է այնտեղ,— որոնց վիճակված է կռվել մի ուժից ու հակվոր թշնամու գիմ-զավառի խորին տգիտութլան, անթափանց խավարի կործանիչ ուժի դեմ: Այլ էթե մեզ հաջողվի սույն թերթի հրատարակումով ընդատուր գեալ մասնավորապես զավաստական կյանքի հրատալ խնդրիչների լուսարանութլան պահանջին, եթև մենք կարողանանք

պեն լուկ հետարբրութլուն զարթննել տեղիս հասարակութլան մեզ դեպի հասարակական բնույթ կրող հարցերը, եթե մեզ հաջողվի գոնև գեթ խթան հանդիսանալ՝ այդ ուղղութլամբ ավելի ուժից ու կարող լալնների երևան զալուն,— գրանով մենք լսեցրած կլինենք մեր լալնը, բերկրալից սրտով կատարած կհամարենք հասարակական կյանքին ծառայելու խորունկ պատակցութլունից և պարտականութլունից բխած մեր միտխանն»:

«Նոր լալն» շարթաթերթի լույս բնծայման առթիվ «Երիվանակիև օրլավիկիլա» թերթի խմբագրութլունը հանդես է եկել ողբույնի խոսքով, ուր աւված է. «Ամսույս 17-ին լույս տեսավ նրանում «Նոր լալն» շարթաթերթի 1-ին համարը՝ խմբագրութլամբ և հրատարակութլամբ Վահան Տեր-Աբրահամյանի: Եարթաթերթը իր արտաբերով, մինչև իսկ ներքինով զրավիչ տպավորութլուն է թողնում... Յանկալի է, որ տեղույս այն զասակարը, որն իրևն իտեղիզնետ է համարում և գրկականութլան ու յրազրութլան խոսքի նախանձախնդիր՝ մթապես պ. Տեր-Աբրահամյանի հետ և մեջք-մեջքի տված առաջ տանեն այս սեոը լալնը»՝ հարատև և անհրաժեշտ զավաստական լալն զարձնելու համար: Սրտանց ողբունում ենք»:

«Նոր լալն» թերթը լույս էր տեսնում շարթաթ մեկ անգամ: Թերթում գեոեղված հողգիտների զալի մասը նվիրված էր գլուղի առօրյա հոգսերի ու կարիքների լուսաբանմանը:

Թերթը արձագանքում էր ժամանակի հասարակական-քաղաքական, սոցիալական-տնտեսական կյանքում տեղի դնեցած այն նոր երևույթներին, որոնք արեմտասկրոպական և ուստական քաղաքակիրթ երկրներից մուտք էին գործում հայ իրականութլուն:

Կապիտալիստական արտադրահարբրութլունների զարգացման հետեանբով նրանի նահանգում որոշ բարեփոխումներ նդան արդյունարբրութլան բնազավատում: Ստեղծվեցին արտադրական-փալալտիրական ընկերութլուններ («Գինեգործական ընկերութլունը», «Կաթնարդյունաբերական ընկերութլունը»: «Պահանջների արտադրութլան ընկերութլունը» և այլն): Խոշոր արդյունաբերութլան զարգացման համար կարև-

վոր նախադրյալ հանդիսացավ երկաթուղու կառուցումը։
Հայտնի է, որ երկաթուղու շնորհիվ լայն հնարավորություններ
ստեղծվեցին բազաբի տնտեսական կյանքում ուստական կա-
պիտալի ներթափանցման և զինեղործական արտադրանքների
վաճառահանման համար Արևուստանից, բացակայում էր այն
կապիտալը, որը կարող էր հնարավորություն ստեղծել խոշոր
արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցելու համար։
Հաստանացի էր սեփական հումքի բազայի վրա տեղական ար-
դյունաբերությունը զարգացնելու պահանջը։ «Նրանք նաև հա-
զի բնական հարստությունները»՝ հողավածում այն միտքն է
զարգացվում, որ շվեյտը է թողնել օտարերկրյա կապիտա-
լիստներին շահագործելու մեր երկրի բնական հարստություն-
ները։ «Նրանք մի քիչ մտտենանք այդ գործին,—գրում է թերթը,—
կտեսնենք, թե ինչպե՞ս ճարպակ արտասահմանցին ինքը
կամ իր «մակիերը» շահագործել են ու շահագործում են մեր
ահասությունը, մեր անզիտությունը ու այսօրվա մեր երկրի
միլիոններ արժեցող հարստությունը իյում են մեր այսօրվա
բազանց գյուղացուց...»⁵։ Թերթում չի խափում կապիտալիս-
տական արտադրահարաբերությունների զարգացման հետև-
մանքով տնտեսական ու ճատարակական կյանքում մտաբ գոր-
ծած նորը։ «Նրեկ Նրանք լայն շրջան տակավին ասիական ան-
շարժություն մեջ, ապրում էր նախապատկան լեզույցան շրջա-
նում։ Այսօր նա տնտեսաարդյունաբերական և վաճառակա-
նական առաջադիմության կյանքով թեևակոխում է եվրո-
պականացման պրոցեսը. սկսվում է գործարանային արդյու-
նաբերությունը, գործում է շրջաններնան, տնտեսական ար-
դյունաբերությունը իր արտահանությունը հասնում է մինչև
հեռավոր երկրների շուկաները, սկսվել է կուլտուրական կյան-
քի երկունը, հողի մշակության եվրոպականացման սխեման է
բնական է, որ այս կարգաձևաբերում գարնիում են հասա-
բակական աօրյա բյուրավոր խնդիրներ, հրապարակ են նեղ-
վում նորանոր բազմաթիվ հարցեր, մտավոր շփում, պայքար,
ուր միայն ու միայն տեղական գործին ու շահերին նվիրված
մասունք է, որ պիտի ստանեն այդ բոլոր խնդիրներին լուծում
և ուղղություն տալու պատասխանատու դերը»⁶։

— 130 —

Հայտնի է, որ 1910 թ. Չինաստանում հեղափոխական
շարժումը նոր վերելք է ապրում, բնագրկելով նաև զինվորա-
կան շրջանները։ «Նոր ծայն» թերթը անդրազանալով Չինաս-
տանում տարածում գտած հեղափոխական շարժումներին,
այն կարծիքն է արտահայտում, որ Չինաստանում հեղափո-
խական շարժումները կհաղթանակեն, կտապալտի միապետու-
թյունը։ «Հեղափոխական շարժումը բռնկել է,— գրում է թեր-
թը,— և իբրև մի ահակի հարուխ րը վերջնական ժայթքու-
մով կործանելու է մանդուրական տոհմի վերջին շառավիղնե-
րը, նրանց հետ և ասիական այդ արտասովոր բռնակալություն
մնացորդները։

Առայժմ հաղթությունը հեղափոխականների կողմն է»⁷։
Հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին «Նոր ծայն»
թերթի էջերում տպագրվել է ականավոր մարքոսիս Արշավիր
Մելիքյանը նա թերթի էջերը օգտագործում էր իր քննադատա-
կան խոսքն ասելու հան այն գործիչների հասցեին, որոնք
կարծ տալով բուրժուական գաղափարախոսությունը, իրենց
հայացքներով փորձում էին հակադրվել մարքոսիզմին և քա-
նդուկն սուրյեկտիվ իդեալիզմի ուղղությունները՝ մախիզմը,
սպեոստիցիզմը։ 1911 թ. նրկանում լույս է տեսնում զանակ-
յանան «Յեռերտիկ» երվաճը Ֆրանգյանի «Ն. Կ. Միխայ-
լովիկին որպես փրիլոսոփա-սոցիոլոգ» գիրքը։ «Նոր ծայն»
թերթում մատենախոսություն խորագրի տակ տպագրվում է
Արշ. Մելիքյանի զբախտական հողվածք այդ գրքի վերաբեր-
յալ։ Հեղինակը քննադատում է Ֆրանգյանին այն բանի համար,
որ նա փորձում է բարձրացնել Միխայլովիկու հայացքները և
լրմբռնելով Մարքսին, վերագահահատել, քննադատել մարքոսի-
զմը։ Ելնելով սուրյեկտիվ սոցիոլոգիզմի դիրքերից, Ֆրանգյա-
նի փաստորեն պաշտպանում է Մախի, Ավենարիտսի, Նից-
շեի, Միխայլովիկու հետագիտական հայացքները։ Արշ. Մե-
լիքյանը հեզաներով գրում է, թ' ղեպ, գիտեր ինչ պարոն
Ֆրանգյան, մի փոքր բարեկամական խորհուրդ՝ կամայուկ
մեր ականցին ասված, որ ոչ որ լլիթ.— թողեք առայժմ քննա-
դատել և խոսել մարքոսիզմի մասին. դիմեցեք նրա ուսումնա-

սիրութեան, ով գիտե՞, հրաշք է, գուցե մի բան գուրս գա, Բեկ խոստովանում եմ շատ բիշ Նույս կա»⁹:

Ուշագրավ է և՛ Տոլստոյի մահվան տարեդարձի առթիվ Արշ. Մելիքյանի «Նոր ձայն» թերթում տպագրված հոդվածը: Այստեղ բարձր է գնահատված Տոլստոյի զրական ստեղծագործությունների ճանաչողական արժեքը, նրա զրական ժառանգութեան քննարկմանը Հեղինակը մոտենում է մարքսիստ գրականագետի դիրքերից: Նա Տոլստոյին համարում է աշխատավոր մասսաների շահերի ու հետաքրքրությունների, սիրող դասակարգի դեմ ուղղված բողոքի ու ցասումի արտահայտիչը: «... ոչ որ շէր կամենում հավատալ, որ լիա այլևս ծերունին, որն իր հանճարեղ վրձինով ստեղծել էր զրական այնպիսի հոյակապ երկեր, որն իր անողոր զրով մերկացրել էր իր հայրենիքի այնքան բացասական երևույթներն ու կողմերը: Յավում էին մանավանդ սամկավար տարրերը, որովհետև է՛ Տոլստոյը գիտեր հարվածել բարձր ու իշխող դասակարգի նականությունը, բռնությունը և գիտեր համակրանք գարթեցնել դեպի բանող ու աշխատող ժողովուրդը:... Նա, որ միտում էր հեղափոխությունը և ժողովրդական բաղաբական շարժումները, մահից անմիջապես հետո կապեց իր անունը մասսաների արմենացման նոր ջրուցիքի հետ»¹⁰:

Իր հոդվածում Արշավիր Մելիքյանը ներկայացնում է Տոլստոյի հայացքների մշտաբեկ պատկերը: Բնութագրում նրան որպես մտածողի և որպես զեղգեղեսի: Տոլստոյին նա ցույց է տալիս իր ուսմունքի և ստեղծագործական մեթոդի մեծ եղած հակասությունների մեջ: Այսինքն, նկատում է, որ հեղինակը կամենալով բարեփոխված տնտեսի կյանքը, վկայակոչում է բարի կամքին և ցանկությունը, միաժամանակ մերկացնում բռնությունը, հանդես գալիս շահագործվող ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերից: Մելիքյանը գրում է. «Լինելով հանճարեղ զեղարվեստագետ և վիպադրող, իր քաղաքական իդեալներով ու հայացքներով Տոլստոյը միշտ եղել է և մինչև վերջ էլ մնացել է ոտուպիտու, կամենալով բարեփոխել և հեղաշրջել մասնաճակից մարդկության հասարակարգը, Տոլստոյը կոչ է արել միայն առանձին անհատ

բարի կամքին ու ցանկությունը, առանց ուշագրություն դարձնելու տնտեսական այն պայմանների և քաղաքական հիմնարկությունների վրա, որոնց մեջ ապրում է այդ նույն անհատը»: Ապա շարունակում է. «Բայց շեշտած այդ բոլորին, շորթորդ գասակարգի իդեոլոգիաները չեն կարող առանց կսկծի հիշել, որ մի տարի սրանից առաջ հողին հանձնվեց դիակը այն մեծ մարդու, որը զեղարվեստի մանափայլուն ներկայացուցիչներից մեկն էր, որը առանց վախի, առանց տատանումների օգտրվում էր ազատ կերպով խոսելու և գրելու անկապտելի իրավունքից, մերկացնում էր բռնությունը, բարձրացնում էր իր ձայնը հանուն հետամնաց, խավար և շահագործվող ժողովրդի և նյապիսով աննկատելի կերպով հարչուրափոր թելերով շղկիպում էր իր հանճարի հմայլը աղատագրական շարժման հետ»¹⁰: Գնահատելով Տոլստոյին, Մելիքյանը ելնում էր մարքսիստական գեղագիտության տեսանկյունից: Հայտնի է, որ Վ. Ի. Լենինը իր «ԷԼ Տոլստոյը որպես առասկան հեղափոխության հայելի» հոդվածում ջրել է. «Տոլստոյն ինքնատիպ է, որովհետև նրա հայացքների միազումարությունը, վերցված որպես սմբողություն, արտահայտում է հենց մեր հեղափոխության, որպես գյուղացիական բուրժուական հեղափոխության առանձնահատկությունները: Այս տեսակետից Տոլստոյի հայացքներում եղած հակասություններն այն հակասական պայմանների իրական հայելին են, որոնց մեջ զրված էր գյուղացիության պատմական գործունեությունը մեր հեղափոխության մեջ»¹¹:

«Նոր ձայն» թերթում բարձր են գնահատվել ժողովրդի արժանի զավակները: Նրանցից էմին Տեր-Գրիգորյանի մասին գրված է. «Էմին Տեր-Գրիգորյանն այսքան երկար ու ձիգ տարիներ գործել է լուսավորության շահը ձեռին բռնած իր ժողովրդի խավարի մշուշով պատած ճանապարհի վրա: Ո՞ւմ հայտնի չեն նրա խիզախ, անաչառ, անկողմնապահ գործունեությունը և քաղաքի շահերի վերաբերյալ հողավճանները»¹²:

«Նոր ձայն» թերթը սպասի բարորության երաշխիք տանելով տպագա սերնդի գասարակության գործի լավ կամայկերպման մեջ, լայնորեն պրոպագանդել է ժողովրդական կրթ-

թության սխտանում մուտք գործած առաջադեմ սկզբունքներն ու մեթոդները: Պայքարը տարվում էր դպրոցը ժողովրդականացնելու, կրթութունն ու լուսավորութունն աշխատավոր մասսաների սեփականությունը դարձնելու համար: «Նոր ճայն» թերթը հանդես էր գալիս ժողովրդական դպրոցների ցանցի ընդարձակման և բոլոր գյուղական վայրերում դպրոցներ հիմնելու պրոպագանդայով: «Նուն ժողովուրդը,— գրում է թերթը,— դեռ անթափանց խավարի ու ստրկության ճիրաններում է և ցեցոտիների մեջ՝ իր հայացքը դեպի այդ երջանիկ կենտրոնները հասած՝ «դպրոց» է աղաղակում: Եվ այդ այն կուսական բարերը հոգն է, որ պիտի մշակեր մեր երիտասարդությունը ու մինչև օրս չէ մշակել բավականաչափ»¹³:

Գյուրոցի գոյության պահպանման համար հայ ժողովուրդը չուներ հաստատուն միջոցներ: Գյուրոցը պահպանվում էր հողաբարձուների և հարուստ-բարերարների նվիրատվութուններից ստացած գումարներով: Ուստի, թերթում բարձրացվում է դպրոցական մշտական սուրբի ստեղծման հարցը: Առաջարկվում է՝ յուրաքանչյուր համայնքից պարտադիր կարգով գանձել դպրոցական տուրք, բանի որ ինչպես թերթում էր գրված. «Եթե մի համայնք մտցնում է իր մեջ դպրոցական սուրբ և քեզհանուր ուժերով հոգում է իր զավակների կրթության և դաստիարակության մասին, նա ընդառաջ է դնում կույտուրական բարձր պահանջներին ու ապահովում իր հանրային բարոյական կյանքի զարգացման գործը»¹⁴:

Կրթութուն ստանալու նպատակով գյուղից բազմաք էին տեղափոխվում մանկահասակ երեխաներ: Նրանց բեռակաթանով և սննդով ապահովելու համար թերթը պահանջում էր ստեղծել աշակերտական առանձին ընկերություն:

Թերթում ուշագրություն են արժանանում նաև մատուց սև-րընդի գեղագիտական դաստիարակության խնդիրները: Պահանջվում է, որ այդ գործով զբաղվեն ոչ միայն առանձին անհատներ, այլ լավագույն մասնագետներից կազմված ընկերություններ:

«Նոր ճայն» թերթում Ռուսաստանում և օտար երկրներում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումների մասին տպագրված համարակի էությունները, մարքսիստ գործիչների հոդվածների տպագրությունը անհանգստացնում են տեղի ղեկավար մարմիններին: Հետևանք լինում է այն, որ թերթը հաջորդ տարում՝ 1911 թ. ընդամենը մեկ համար լույս տեսնելուց հետո փակվում է:

«Նոր ճայնը» թեև մի քանի համար է լույս տեսել, սակայն բարձրացրած հարցերի մեկնաբանման առումով իր հետքն է թողել հայ առաջադիմական մտքի զարգացման վրա:

«Կոսոս»
(1911—1912)

1911 թ. նոյեմբերի 13-ին երևանում լույս է տեսնում «Կոսոս» հասարակական-տնտեսական և գրական-գեղարվես-

«Կոսոս» շարասրբորդի գլխավորը

տական շարաթաղթի առաջին համարը: Այս ետր պարբերականը խմբագրում է առաջադիմական հայացքների տեր Մուշեղ Բազարտունին: Թերթին աշխատակցում էին Արշավիր Մխիթրյանը, գրականագետ Արսեն Տերտերյանը, երևանի թեմական դպրոցի ուսուցիչ Մակար Տեր-Սարգսյանը (Փանոսակես), բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանը և ուրիշներ:

Առաջին տարվա առաջին համարի առաջնորդող հոգիվածում խմբագիրը նշում է, որ բնիկերդոյի առաջ չի պարզելու թերթի ուղղութիւնն ու հիմնական սկզբունքները, բանի որ ժամանակին զգործնականապէս ցույց կուտ իր ինչ սկզբունքների և նշանաբանների ծառայելը, և թէ հասարակական, բարոյական ու մտավոր զարգացման գործում՝ ինչ դեր ու արժեք ունենալը»¹⁵:

Քննադատութեան սուր սլաքը ուղղելով տիրապետող դասակարգի կամայականութիւններին դեմ, թերթը մերկացնում է նրա շահագործողական և մշակում արջաբորի իր ձևերն աշխատավորութեան սոցիոյական, հասարակական, քաղաքական կյանքի բարեփոխման համար: Թերթն իր կողմն մասին բացահայտ գրում է. «Դուրս գալ հրապարակ և պայքար հայտարարել մի այնպիսի դասակարգի ու տարրի դեմ, որն այսօր հասարակական կյանքի փաստական տեր ու տնօրենն է, որի խտրը շատ հաճախ օրենք է սգեան ու անգիտակից մասսայի համար, որին իր «հասարակական գործունեութեան» համար մեր միջավայրի ստիպական կոյտուցական հասարակութեան փաստը ի փաստ է բարձրացրել, որի գործունեութեանը իր «ազգօգուտ ծառայութեամբ» իր մեջ է պարփակել մեր հասարակական կյանքի բոլոր էջերը: Համարձակ վիճ վար առնել նրանց դիմակները, փետրաթափ անել և նորանց «հասարակական գործունեութեան օգտակատութեանը իր ողջ մերկութեամբ ցուցադրել հասարակութեանն, ամեն անգամ նրանց խարազանել և հարկազրկել նա նահանջի գրաված դիրքերից.—այդ անկասկած մի խիզախ բալլ է:

Եվ այդ պայքարը «Կոռն» սկսել և տանում է»¹⁶:

Միանգամայն իրավացիորեն գտնելով, որ զգալուի աշխատավորութեան համար, որին «որպէս մի անկախ հոտի հասնողը խուզում է իր մարտի ուժի շարի» այլևս օգտակար չէն գատարկ խտրերն ու բարոյները, թերթը առաջարկում է ունահպաղորդին դիմել գործնական միջոցների: Այս հայտարարում է, որ թերթը մինչև վերջ հարգազատ է մնալու դեմոկրատիզմի սկզբունքներին, անզգալական շարունակելու է

իր սկսած պայքարը ժողովրդի շահերի պաշտպանութեան համար:

Անկասկած, դեմոկրատական ուղղութեան ունեցող թերթն առաջին իսկ օրվանից հանդիսուում է կառավարութեան և անվար խափի ատելութեանը: Իր հակառակորդների, ինչպէս թերթն է գրում, «հասարակական գործիչների», սպառնալիքները համարում է «սպառնալիքներ, որոնք զայիս ևս ապացուցելու, որ մեր արձակած դեռ փորձնական նեւերն իրօր հասնում են իրենց նպատակին և ծայրահեղորեն մեծ վտանգ սպառնում տիրական և իշխանական ազդեցութեան...»¹⁷:

«Կոռն» թերթն իր առաջնորդող հոգիվածներից մեկում բացարձակորեն հայտարարում է, որ լույս է տեսնելու աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանութեան համար, ժողովրդի, որի հասարակական-տնտեսական և մտավոր-բարոյական կյանքն անխնայ շահատակիչ ու շահագործիչ է հրկիսացած դասակարգի կողմից: Թերթը ուրախութեամբ արձանագրում է այն փաստը, որ Հայաստանի գալուստներում աշխատավորութեանն արդեն ինքնագիտակցութեան է գալիս, որ սկսում է ճանաչել իր արժանիքները, իր դերն ու տեղը հասարակական կյանքում, իր շահերը հասարակութեան մեջ, ամենակարիտը, ճանաչում է իր զստակարգային թշնամուն և նրա դեմ պայքարի նախապատրաստում: Հատկապէս ընդգծվում է այն փաստը, որ կապիտալիստական հարստութեանները զարգացման հետեւանքով Հայաստանում ուժեղանում է դասակարգային շերտավորումը և հակամարտութեանը գասակարգերի միջև: Եվ միաժամանակ, ինչպէս թերթն է նկատում, նրա ծոցում զարգանում են նրա իսկական հակառակորդները՝ կանգնած դասակարգային ամուր հողի վրա»¹⁸:

«Կոռն» թերթի խմբագիր Մուշեղ Բազդրատունին իր ևս նարինյան, Մե-Բունի, Փայնզող Մկո, Մար-Տօ, Կար-Գան, «Pessimist», «Քաննիկ» և այլ ծածկանուններով ստորագրված հոդվածներում հարազատորեն նկարագրում է աշխատավոր զուգացու սոցիալական, տնտեսական, իրավական թշնամ վիճակը: Թերթը բացարձակորեն նշում է, որ պոլիտացուն կեղեքում էին ոչ միայն վաշխատուները, այլև հոգեարականները,

դրավանհերը, շափուշները և «տորուկ դասակարգի» մյուս ներկայացուցիչները:

«Դյուզացու ցավերից», «Դյուզական նամակներ», «Դյուզացու տնտեսությունը» խորագրերով տպագրված հոդվածներում քննադատության են ենթարկվում կուլանները, առարական խավը, մի խոսքով, ինչպես թերթում է գրված. «Քոստած դասակարգերը»: «Տգնա, զեհհիկ վաշխատուն և կուլակ դասակարգը,— գրում է թերթը.— ներկայումս չի կարող և բնավ ընդունակ չի հանդիսանալու այն գիտակից, շրջահայաց և պիտանի սրտացավը, ինչ որ ներկայումս պահանջում է մեր արդեն առաջագիմուզ, զեպի կուլտուրական զարգացումը գիտցող զավառական ժողովուրդը»: Ապա թերթը նկատում է, որ գյուղի տերերը՝ տանտերերը, մտացած արեն և խիղճ, անբավացիորեն կողպատում և հալածում են աշխատավոր գյուղացիությանը: «... տանտերերը իրենց օգնականների արակցությունը,— գրում է թերթը.— գործի մի ասպարեզ են բացում, որտեղ արգարությունը նահատակված է, խիղճը թաղված, թույլը ամեն օր զանակոծվում է և անպաշտպանների աղի արտատուրը ծով է կտրում»¹⁹:

Գյուղում ալլախերված էին բարբերը, մեծ չափերի էին հասնում կառավարության դեպքեր: Աշտարակից ուղարկված հոդվածում գյուղացին բողոքի իր խոսքն է ուղղում գյուղի տերերի դեմ, գրելով. «Եվ վաչ այն գյուղի հասարակությունը, որ մեզ չի դնի և չի շշահի» միբարի սիրտը: Նրա արևն ու անկառանքը ամառվա շոգեթին կդատապարտվին ծարավի ու ուշնացման»²⁰:

Հասարակական կյանքում ղեկավար դեր ստանձնած անհատները՝ զարտապահը, շրջաշիր շուրթն էին կաշառակիները էին և պատրաստ հասարակական շահը զոհարելու «թախախականին», անձնական, անհատական շահներին:

Գյուղում տիրող սղեղ բարբերն ու սոցիալական ազդակող հակասությունները վերացնելու գործում մեծ դեր էր սրվում մտավորականությանը: Իմնելով նրանց, թերթը գրում է. «Գործ-գործ է գործ է պետք մեզ և այլ ծամանակի անողոր պահանջը պետք է հատկապես կենտրոնացնել զավա-

ռում: Ժողովրդի իրական օրերին, խաղաղ կուլտուրական զարգացման անկեղծ գործիչը մի ճանապարհ սխուր ունենա «զեպի գրավառ»: Այս գործում թերթը բոլորովին հույսեր չի կապում «բարեգործ» բարձրունների հետ, որոնք, ինչպես թերթում է գրված, «Տարիների ընթացքում ծծել են և շարունակում են ծծել զյուզացու արյունը... որոնք մեծ եռանդով շարունակում են միջոցներ հնարել կողպատելու՝ փոչ դուրս կորզելու բնությունից և իրենց նմանների ձեռքից քայքայված խեղճ, անձար զյուզացիներին»²¹: Հույս չի կապվում նաև իրեն շարունակում և ստանալիք մեկեր: Հատկապես ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ գյուղում նորարարող, իր կրթված բուրժուաների երևան գալով է՛լ ավելի է բորբոքվում գյուղացիության ատելությունը հանդեպ տիրապետող դասակարգը: Թերթը կանխագուշակում է, որ արդեն լցվել է նրա համբերության բաժակը և օրերից մի օր այն պայթելու է ու վերջ է դնելու նրա թշվառ կյանքին: «Եվ այսպես,— գրում է թերթը,— գաղեր շարունակ համբործողությանը կհեղքված աշխատավորության կոտցած, հոգեհանձ ջանի վրա մի սուկակի գրոշ է դրոշմվում և մի մեծ թուշն է կտտակվում, որը անշուշտ վաղ թև ուշ վերջ պետք է ստացի խաբուսիկ հաղթանակին»²²:

«Գուսն» շարաթաթերթում մեծ տեղ էին զբաղում նաև արևմտահայ կյանքը լուսարանող հոգվածները: «Թորքահայ խնդիրը», «Տաճկաստանի դրությունը», «Հայերի վիճակը Տաճկաստանում» (հեղինակ Լեոն Ալաուդյան) և այլ հոդվածներում կենդանի գույնիբով ներկայացված է հայ ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական վիճակի Թուրքիայում: «... Բայց Տաճկաստանի կառավարության արտաքին ձևի փոփոխություն,— գրում է թերթը,— ներքին կառավարության եղանակը մեացել էր նույնը՝ Արզուլ Համիդին հաջորդող Երիտասարդ Թուրքերը իրոք նույնպիսի մի մի Արզուլ Համիդներ էին, լուկ այն տարբերությամբ, որ առաջինը իր անելիքը բացարձակ էր անում, իսկ վերջինները ազվեսային խորանակություն»²³:

Պատահական չէր, որ հեղափոխական վերելքի տարիներին երևանում լույս տեսնող թերթը լաջորհն արձագանքում երբայկանյան ժողովուրդների ապստամբությանը: Այդ հանգամանքը միաժամանակ նպատակ ուներ բարձրացնելու ինչպես Քուրբխյում, այնպես էլ ցարական կառավարության լծի տակ գտնվող հայ աշխատավորության հեղափոխական ոգին: Եվ՞ Քալիկանյան թերազգու դարերի լվված փորթիկ ժողովուրդներն, — զրված է այնտեղ, — այսօր ոտքի են կանգնել և հաշիվ են տեսնում իրենց իշխողների հետ՝ նրանք պիտի էժառանային ռազմատենչի ուճրագործ խելագարության ծնելիք նոր ապագայի ուճրիների գծի և արարարությունը հաստատելու համար թի գին՝ կոչեին իրենց եղբայրներին²⁴: Եվ ընդհանրապես թերթը հայ ժողովրդի համար մեծ հույսեր է ակնկալում բալիկանյան պատերազմի հաղթական ավարտի հետ. «Քհրակղզին այժմ ապստամբության վառարան է ներկայացնում, հեղափոխական մի հույակապ ակտի հետևանք է այդ պատերազմը, ուր մտքովում է լեռան զավթը մյուս ազգությունների հետ՝ թոթափելու բռնակալի լուծը...: Մեծ պետությունները չնդր դիրք բռնելով այդ խնդրում, թվում է թի նրանք եւ ընդունում են ազատատենչ փորթիկ ժողովուրդների պահանջի իրավասությունը. սակայն այդ չէ նրանց չնդրության պատճառը. նրանք եւ այդ կարծիքը գաշտում մտքովուրդների կարիքը ունեն՝ իրենց քաղաքական ուրուչի նպատակներն ու շահերը առաջ մղելու: Եթե բալիկանյան ժողովուրդները այդ անհավասար կոլում նույնիսկ հաղթվող դուրս գան, որ երբեք հաղթական չէ թվում, — այնուամենայնիվ նրանց կողմն է քարտյական հաղթանակը. նրանց ճակատենքն են զարդարվելու թույլի՝՝ ճնշող ուճելին հասցրած ապստակի համար տրվող պանծալի պահանջներով²⁵:

Քրթում լուրեր են տպագրվում Քուրբխյում սկսված հայկական նոր կոտորածների մասին: Մուշեղ Բաղրատունին իրերի ընթացքը գունեղ պատկերներով ներկայացնելու համար դիմում է Ֆելիտտոնի ժամրին: Նա ներկայացնում է հայկական հարցի նկատմամբ արևմտասեվրոպական երկրների, ինչպես նաև հայ բուրժուանագիտելախտական կուսակցու-

թյունների ունեցած վերաբերմունքը: Այսպես, ըննադատելով ազգայնականների վարքագիծը, հայց դատարարք անունից գրում է. «Այժ, այժ, հեռագրեցեք որ պան, վանեղի ես մենակ եմ, ազգը մեացած է անպայտպան. մեր խոշոր գլուխները սկսած նորատունկյանեն մինչև վերջին բարապանը, ոմանք Օսմանյան կայսրության նախարար են, ոմանք պալատներտին անգամ, ոմանք խոշոր պաշտոններում մեջ, իսկ գաշնակցականք ալ իրենց հրատարակելով Օսմանիի շքարերական հրատարակած են, որ ընդհանուր ուճերով պիտի կոպեն ժեստանյան կայսրության թշնամիներուն գեմ»: Հարկավ, հարք ալ անոր թշնամիներեն մին ենք, ուրմեն և գաշնակցականներուն թշնամին. ասոր համար ցարը միայն բուրգերուն գեմ կըմարտնիքը, այսօր անոր ալելացած է նաև գաշնակցություն²⁶:

Օգտագործելով առիթը, խմբագիրը ըննադատական խոսք է ասում նաև արևմտասեվրոպական երկրների դիվանագիտության հասցեին: Միանգամայն ճիշտ բերողելով նրանց գրված դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ, հարց, որ նորից առաջ քաշվեց բալիկանյան պատերազմում Քուրբխյի պատության հետևանքով: Ինչպես հայտնի է, ուստական կառավարությունը հովանավորող դիրք գրավեց գաշնակից սլավոնական երկրների հանդեպ և անգամ Օսմանյան կայսրության կողմում գտնվող մի շարք ազգությունների համար ազգային ինքնավարություն պահանջելու: Ամենայն շայց կաթողիկոս Գևորգ V-ը դիմելով Ռուսաստանին, խնդրեց նրա միջամտությունն ու օժանդակությունը: Հայ ժողովրդի անունից գրված դիմումներն ընդունելով լույս տեսնում միայն Ռուսաստանում: Եվ ահա թի ինչու թերթը, հուսախաբված արևմտասեվրոպական երկրների միջամտությունից, նրախտագիտության խոսք է ասում ուստական կառավարության հասցեին, գրելով. «Ժամանակը, քաղաքական բերմունքները իրենց բույլով կղել են թելադրանք եվրոպական դիվլոմատիայի գործելակերպին՝ Հայկական հարցի նկատմամբ: Կար ժամանակ, որ ամբողջ Հայաստանը նույնիսկ հավասար գնահատություն չունեցավ. «Գերմանական մի մեհած գինվորի փոսած ուկորի», իսկ Անգ-

լիան առարկեց, թէ իր «Նավերը չեն կարող լույս Տալրոսի գագաթներում», կամ այլ քաղաքական հայացքներ՝ «Հայաստանի հովանավորությունը առանց հայերի»²⁷: «Քայց, ամուսնանալով,—չարձանկամ է թերթը,—Հայ աշխարհի մարտիրոսովդ հայ ժողովրդի հուսովաց աչքերը չեն զապարկ անդադար նախելու զեպի Ռուսաստանին, զեպի արևելյան բրիտանեաների հոյր Պաշտպանին և նրանից սպասել իրենց փրկությունը:

Քվում է, թէ մտտեցել է ժամը և քաղաքական հանգամանքների թվադրությունը ներավորություն է տալիս Ռուսաստանին այսօր թերևս կատարելու իր պատմական միտքն»²⁸:

Ռուսական կառավարությունը ստանձնեց Հայկական հարցի պաշտպանի դերը: Նրա առաջարկած ծրագրի համաձայն էրզրումի, Վանի, Բաղեշի (Բիթլիսի), Տիգրանակերտի (Գիարբերքի) և Խարբերդի վիլայիթները պետք է վարչականորեն միացվեին և կազմենին մեկ նահանգ (մարզ): Այս ծրագիրը Հայաստանի համար նախատեսում էր ազգային ինքնավարություն: Իհարկե, ռուսական կառավարության այս ծրագիրը զիմադրության հանդիպել Քուրբանջի և նրա թիկունքում կանգնած Գերմանիայի կողմից: Գերմանիան, որ մտադիր էր զավթելու ամբողջ Արևմտյոր Արևելքը, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը դիտում էր որպես մի խոչընդոտ իր նպատակների իրագործման ճանապարհին: Անգլիան և Յուստիան երկրորդի քաղաքականությունն էին վարում: Պաշտոնապես արտահայտվում էին հօգուտ ռուսական նախաձեռնության, բայց իրականում զիմ էին զրան: Չնայած նման զիմադրությանը, Ռուսաստանը Հայկական հարցի շուրջ քանակցություններ սկսեց թուրքին հետ: 1914 թ. հունվարի 26-ին (հիմադրարի 8-ին) Ռուսաստանի և թուրքի միջև կնքվեց ամառանքություն: Համաձայնագիրը ազգային ինքնավարության փոխարեն նախատեսում էր սուկ սեփորմենի: Նոր ծրագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանը պետք է բաժանվեր երկու առանձին վարչական միավորների՝ սեկտորների (նահանգների), որոնցից մեկն քնդգրկելու էր էրզրումի, Տրապիզոնի և Արաստիայի

(Սվազի), մյուսը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Գիարբերդի վիլայիթները:

Սակայն սեփորմենների նույնիսկ այս շափավոր ծրագիրն անգամ 1914 թ. ամռանը, էր բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, թուրքական կառավարությունը լեղալ Հայաստանից: Պատերազմի առաջին իսկ օրերից երիտասարդ թուրքերը սկսեցին բացահայտ նախապատրաստություններ ստանել հայկական նոր, մասնաշխկան ջարդեր կազմակերպելու համար²⁹: Հայ ժողովրդին սպավող այդ սուկալի աղետը կանխազգում էր նաև Մուշեղ Բազբատունին, որը գրում է. «Տաճկահայկական հարցը նորից հիշեցնում է 1895-ական թրվալանները Տաճկական լեռների մեջ իրենց բարբարոսական անազարտությանը մնացած ցեղերը նորից հանդես են գալիս ստանկահայի կյանքը արշուժոտելու. կարծաքանելու զարերից ի վեր մարտիրոսովո ժողովրդի արյունով»³⁰:

Հայկական հարցի նկատմամբ թերթի գրաված դիրքը պարզ է: Եղբայրական ժողովուրդների բարեկամության դիրքերից ելնելով, թերթը կոչ է անում բոլոր ճնշված, իրավազուրկ ազգերին միասնական ճակատով պայքարել թուրքական քանակալ տիրապետության դեմ:

«Կոսն» թերթն իր էջերում մեծ տեղ է հատկացրել նաև քաղաքացայտիարակչական հարցերին: Գպրոցներում ուսումնադատիարակչական աշխատանքները կանոնավորելու նրպատակով առաջարկվել է Երևանում հիմնել ուսուցչական առանձին վարչություն, որի վրա և զեկ ուսումնական ու դատարակչական աշխատանքներին վերաբերող ծրագրերի կազմման պարտականությունները: Հոգաբարձությունն այլևս թեզուսակ չէր այդ գործով գրադվելու, քանի որ, ինչպես թերթում էր գրված, հոգաբարձությունը, որտեղ քնդգրկված էին զերազանցապես քուրճուտ ու շահատակող դասակարգի» ներկայացուցիչները, հետո էր աշխատավոր ժողովրդի շահերը պաշտպանելուց: Այն իր աշխատանքի ձևերով ու մեթոդներով հետեցել էր և սկյանքի համար միակզամայն անպարտ ու անհամապատասխան զարձելու: Առաջարկվում էր մշակել նոր կանոնադրություն և այդ կանոնադրության համաձայն վերա-

նույն Հոգաբարձության իրավունքներն ու պարտականությունները: Քերթի կարծիքով Հոգաբարձական սիստեմին կարող էր փոխարինել դպրոցների ղեկավարման մեկ այլ «ազնի» նպատակահարմար և առողջ դիտակցության վրա հիմնված ձև և ուղղություն»:

Հոգաբարձական սիստեմի գոյությունը կամ թե անհամ պահպանում էր դպրոցական ցանցում տիրող բուրժուական կեղծ բարեպաշտության ոգին, իշխող էին մնում բուրժուաքարերարներին ենթարկվելու, նրանց տղես խորհուրդներն ունկնդրելու սովորությունը: Գրանք, ինչպես թերթն է նկատում, XX դարի սկզբին լուսավորության հաղթանակի կատարելության մեջ արժանաբանի, քամաճրի և զգվանք հարուցանող երևույթներ էին: Միաժամանակ, Հոգաբարձական սիստեմը տիրապետող գասակարգի ձևերին ճանդիսանում էր լավագույնի զենք իր գաղափարախոսությունը տարածելու, աշխատավոր խավերին իր կողմը դրավելու համար: «... տիրապետող, շահագործող գասակարգերը,— գրում է թերթը,— միշտ աշխատում են արժանի պահել «բարեգործական» խեղճակությունը մյուս բոլոր գասակարգերի վրա և այդպիսով նրանց կապել իրենց հետ»³¹: Այդ ամենից խուսափելու համար թերթը առաջարկում է.

1. վերացնել մտաբանականության սիստեմը, այսինքն՝ Հոգաբարձական սիստեմը և մտցնել դպրոցական տուրքի գանձման սիստեմը:
2. Ամեն ինչ պետք է ունենա իր գործադիր մարմինը՝ տուրքի ադյունները ղեկավարելու համար: Այս պահանջովում է գրամական գումարը հատկացնել այն վարչությունը, որի բաշխվելու են ուսուցիչների առկնները և բոլոր ծախսերը:
3. Ամեն ինչում պետք է հաստատվի կրթական մասը ղեկավարող դիրեկցիայ:
4. Կրթական մասի դիրեկցիան պետք է լինի բնառովի և բնառովի երեք տարին մեկ անգամ:
5. Ֆինանսական վարչությունը պետք է ենթարկվի հոգաբարձուր բարձր իշխանությանը, իսկ գանձարանը լինելով ժեհերի

սեփականությունը, անձնեմտիքի է լինելու թե հոգաբարձուհիստեմին, և՛ թե մասնավոր անհատների համար:

Քերթի նպատակն էր գաստիրապելի ժամանակի ստաբիլիզացիան ուղղել, անարդարությունները բացահայտող և այդ անարդարությունների դեմ առողջ պայքար մղող սերունդ հաստատության համար: Հետևելով Ք. Ք. Ռուսսոյի մանկավարժական հայացքներին, բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանը հանդես է գալիս երեխաների ազատ դաստիարակության հարցերի շուրջ գրված հոդվածներով: Երեխաների բնատանկան կրթության մեջ³² հոդվածում բնագաղտված են հայկական բնաանիքներում տիրող դաստիարակության բարացման ձևերն ու մեթոդները: Հեղինակը (Ա. Տեր-Գրիգորյան) ուշադրություն է դարձնում հատկապես մատող սերնդի ֆիզիկական դաստիարակության վրա: «Ֆիզիոլոգիան կամ բնախոսությունը մեզ պարզ ասում են,— գրում է նա,— որ ֆիզիկական վարժությունները զարգացնում են ոչ միայն մեք անհատները, այլև մեր ուղեղը: Սա մի օրենք է, որ երբեք աչքաթող չպետք է անենք, երբ երեխայի կրթության գործը վերցնում ենք մեզ վրան: Մինչդեռ հայ բնաանիքներում և հայկական դպրոցներում ուսուցիչն ամբողջովին մտահոգված երեխայի մտավոր կրթությամբ, աչքաթող է անում նրա առողջության պահպանման համար այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող ձևեր, ինչպիսին է գրոսանքը: Այս առիթով վկայաբերելով Ռուսսոյին, գրում է, «Ռուսսոն երեխայի կրթության սիստեմի համար շատ պարզ ձև է ստաբիլացնում: Նա ասում է, որ մանկավարժներն ու մայրերի նպատակը երեխայի կրթության գործում պետք է լինի՝ երեխայի համար բավականություններ ստեղծելը»³³:

Արամ Տեր-Գրիգորյանը «Բժշկի պրոցեսերից» բնօրինակով վերնագրով տպագրում է երեխաների առողջապահական գործի կազմակերպման վերաբերյալ հոդվածներ («Վարկույմը և երեխաների մեջ» և այլն):

«Կոստան» միաժամանակ լինելով գրական շարժման թերթի ղեկավար անդրադառնում է նաև գրական աշխատանքներին, կուլտուրայի ու արվեստի հարցերին: Ինքնին, թերթն այդ բնագավառներում սոսկ արձանագրողի դերում էր

Հանգես գալիս, այլ իր ակտիվ վերաբերմունքն էր ցուցաբերում ու իր կարծիքներն էր համարձակորեն արտահայտում։ Ընդ որում, յուրաքանչյուր գրական ու կուլտուրական նորոշմի, պատմական կարևոր իրադարձությունից իր արձագանքը չէր գրտնում առանց նպատակի Այսպես, հայ տպագրության 400-ամյակի տոնակատարության առթիվ գրված է. «Ամենքը պետք է մասնակցեն այդ տոնին։ Բայց մասնակցեն ոչ թե դիմով, արքեղոսովյամբ, այլ գրին, գրքին և տպագրությանը պատշաճ հասարակական, կուլտուրական հանդեսներով և այդ օրը պետք է դառնա մեր ներկա տպագրական գործի անխիթար վիճակի բարձրման, առաջադիմության և բարգաւաճման համար մի շինարար, մի հեղաշրջիչ օր, որից ստացած լինենք մխիթարական շատ գործեր»³⁴։

«Կոստն» թերթում բարձր են գնահատվել ոտս մեծ գրող (և Տոլստոյը, հայ գասականներ Գ. Սունդուկյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, հրապարակախոսներ Ավ. Արասխանյանը, է. Տեր-Գրիգորյանը, դերասաններ Ա. Վրույրը և արիշներ և Տոլստոյի մահվան առթիվ տպագրված հոդվածում նշված է. «Ճակատագրի որոշմամբ այլևս չկա այն մարդը, որի ծայրը ինչպես անզգաբուն զանգի ղողանչուն, գարթեցնում էր անվրդով հասարակության նիրհած միտքն ու խիղճը, հարկադրելով ամենքին մտածել, խորատուզվել մեր կյանքի առաջագրած «անիծյալ» հարցերի մասին, քարոզելով իր ամենահաղթ սիրու և հավիտենական ճշմարտության իդեալները»³⁵։ Տոլստոյը գրեհատված է այնպես, ինչպես նա իրոք եղել է։

Գ. Սունդուկյանին թերթը համարում է հայ նոր գրամատուրգիայի հիմնադիրը, որը ստեղծեց «ուրույն մի դպրոց, որին հետևում են մի շարք գրական գեմերի, աշխատելով հայ բնմի վրա դեռևս մեր ժողովրդի ղեկավար կյանքը իր բոլոր լավ ու վատ, շար ու բարի կողմերով»։

«Կոստնում» տպագրվել են Հ. Հովհաննիսյանի բնատեսիլ-ծովյուններից մի քանիսը («Մերկին անցավ, ցրվեցան ամպեր...», «Ապրել ու տանվի», «արկի ու տոկալ...» և այլն)։

1912 թ. ղեկավարներին փակվում է «Կոստն» թերթը։ Եղբայր-փակելով կրկու տարվա անցած իր հրապարակախոսական ու-

ղին, խմբագիրը գրում է. «Մենք առանց նշանախնց անզամ փոխելու մեր հիմնական նպատակից ու սկզբունքներից, առաջ ենք դնացել. անկեղծ, անկաշառ, անկողմնապաշ ու անաշառ մեր վերաբերմունքով ղեկի հանրական կյանքի կերտյթներն ու հասարակական ցավերը, մենք լավագույնը մեր համեստ ուժերի անդույ աշխատանքից, մեր մտավոր-բարոյական ու հոգեկան կարողություններից նվիրել ենք հասարակական գործի խորանին, նրա հետ տալով, իհարկե, նյութական ահագին զոհաբերություններ»³⁶։

Ինչպես նկատվում է, Մ. Բաղրատունին նյութական գրականներին ու հոգեկան ապրումներին ցնով կարողացել է պահպանել իր թերթը։ Այնուհանդերձ, նա չի վճատվել։ 1913 թ. նա վերաբացել է իր թերթը, հրատարակելով այն «նոր մամուլ» անունով։

«Նոր մամուլ»
(1913—1915)

Եթե «Կոստնում» Մ. Բաղրատունին բացահայտորեն չէր պարզում իր նպատակները, չէր հայտարարում, թե որն է ինչևեկ իր նախընտրած ծրագիրը, ապա «Նոր մամուլ» թերթի

«Նոր մամուլ» շարադրանքի գլխագիրը

առաջին համարում (առաջին համարը լույս է տեսել 1913 թ. հունվարի 20-ին) համարձակորեն գրում է. «Ունենալով հանդերձ մեր քաղաքական որոշ հայացքները, սկզբունքները, «Նոր մամուլը» զավասական այս տարում, անորոշ, անկազմա-

կերպ և ինքնըստինքյան դասակարգային ոչ մի ձևակերպումն չունեցող միջավայրում պիտի դեռ հարթի իր ճանապարհը զեպի ցանկալի նպատակը: Այդ վտեմ նպատակի իրագործումը ձեռնող պիտի առնի Հասարակության ինքնագիտակցությունների զավառի մուտք, խաղաղ մասսաների ինքնաձանաչության և որ գլխավորն է, մեր երկրի տնտեսական արդյունաբերության մասնատականական և զործարանային կյանքի ճեղաշրջմամբ և մասսաների մտավոր զարգացման առաջընթացության զործից: Բարձրանալով վաճառականությունը, երկրի տնտեսական, զործարանային և մեքենայական արդյունաբերական կյանքը, այն ժամանակ միայն որոշ գրական հողի վրա կկանգնի գասակարգային պայքար և մեր անզուրկ հասարակական կյանքը կստանա զրախան որոշ արտահայտություն»⁵⁷: Մեկ այլ հոդվածում թերթը խոստովանում է, որ լույս է տեսնելու արհեստարված նշմարտություն, անարգված ազնվության և հասարակական շահը ոտնահարողների դեմ կոբի մղելու նպատակով «ես, — գրում է թերթը, — պիտի հրապարակ դա հասարակական շարիքներ նյութողների բունը բանդելու, նրանց պայամները անելու, հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրենք ու երևույթները իրենց մեթոդությամբ հրապարակի վրա դնելու, փշացած, այլանդակ իրակնությունը, զարշ երևույթները և հասարակական օրգանիզմը այլասիրող շարավում վերբերը բացելու, և ամենքի տեսողություն սեփականություն գործնելու»⁵⁸:

«Նոր մամուլ» թերթում տպագրված հոդվածների մեծ մասը նվիրված է գյուղացու, հողի աշխատավորի սոցիալական և տնտեսական իրավիճակի բննարկման հարցերին: «Գալմառի ցավերից», «Նամակներ զավառից», «Գալմառական պառտնյաներ» և այլ խորարարիչով տպագրված հոդվածներում համարձակորեն ներկայացված են գյուղում տիրող սոցիալական աղաղակող հակասությունները, աշխատավոր պայտաչու թվվառ ու հալածված իրավիճակը: Նման հոդվածների հեղինակներն էին Մ. Բազբատունին, Ա. Կոժինյանը, Գ. Մինասյանը և ուրիշներ: Յուրաքանչյուր հոդված բողոքի մի առան-

կին խոր էր՝ ուղղված տիրապետող կարգերի, կույակների ասպանների դեմ: Իհարկե, նման կույակների համար հեղինակները հայածովել են: Ա՜հ թե ինչ է գրում թերթը. «Գալմառի կյանքն իսկապես խեղճում է նրանց, չարգլում է գրիչը, պայտանձվում միտքը, որովհետև թունավոր բաժակը մինչև մուրդը դատարկել չեն համարձակվում շատերը: Հեթիք է որոնք թվեցուցությունյամբ մերկացնել հասարակական պիտավոր մի երևույթ, վնասակար մի դեմք... Եվ ա՜հ գրական ազնիվ խոսքի դեմ հանդես են գալիս ձեռն, զարագազոր թունավորում, վարկարկություն, անձի, պաշտոնի և դիրքի տապալում»⁵⁹:

«Նամակներ զավառից» Իրիլյանից ուղարկված Ավագ Կոժինյանի հոդվածում պարզորոշ արտահայտված է կապիտալիստական արտադրանքաբերությունների զարգացման հետևանքով գյուղում կատարվող դասակարգային շերտավորման դասակերը: Հոդվածագիրն իրավաքիորեն նկատում է, որ գյուղացու անհատական շահերն ու ձեռնարկությունները մրցության հարվածների տակ մեռնում են ապարդյուն և նա կամուրջն հողագուրի և դառնում: Նման հանգամանքի առաջ տեսնելու համար հեղինակը առաջարկում է գյուղացիությունը միավորվել և մեկ կոոպերատիվ ընկերության մեջ ընդգրկվել⁶⁰: Նա գտնում է, որ կոոպերատիվ ընկերությունների շնորհիվ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության մեջ կօգտագործվի զարգացած տեխնիկա, հնարավոր կլինի տեղական հումքը մշակել սեփական միջոցներով: Հալաստանում նույնպես կտեղծվի բազմաձևյալ տնտեսություն: Միաժամանակ, առիթն օգտագործելով, նա որոշում է Իրիլյանի 150 արհեստավորներին, որոնք միջնորդություն էին հարուցել կոոպերատիվ ընկերություն ստեղծելու համար: Առավել կարևոր նշանակություն էր տրվում նաև կոոպերատիվ սպառողական ընկերություններին, որոնց շնորհիվ սեպյ նյութական օգնություն կարող էր ստանալ աշխատավոր գյուղացին: «Շարաթահան տնտեսելով մի, կամ մի բանի կուպակներ, մենք կունենանք ապագայում մի փոքրիկ գումար և կսկսենք զործը»: Երևանում, Ղամարլուում (Արտաշատ) արդեն բացվել էին նման տիպի սպառողական ընկերություններ: Թերթը մեծ հույսեր էր

կայում կոոպերատիվ բնկերութիւնների հետ: Ապա մանրու մասն բացատրում էր, թէ ինչպէս էին ստեղծվում կոոպերատիվ բնկերութիւնները և ինչ նպատակների էին ծառայում դրանք: Երբ խոշոր արդյունաբերութիւնը մուտք է գործում զովառ, մանր սեփականատերերը, ինչպէս թերթն է գրում, «գարնան ձյան նման հալվում են»: Իսկ եթէ կոոպերատիվ բնկերութիւններն զարգանան արագ տեմպերով, ապա «միջակ շրջվոր դասակարգը իր միակ փրկութիւնը պիտի գտնի այդպիսի բնկերութիւնների մէջ»: Եւ նա նարավորութիւն կունենա «փոքրէն կապիտալի կուռ շղթաները»: Իրոք, կապիտալիստական շատարակարգում կոոպերացիան լավագոյն զեպում կտրող էր հանդիսանալ մի միջոց շրջվոր գասի ինքնակառուցութեան արթնացման, նրան դասակարգակն կովի նախապատրաստելու համար: Հայտնի է, որ զեւ Կ. Մարքսը Առաջին ինտերնացիոնալի ծրագրային փաստաթղթում նշել է, թէ կոոպերացիայի հաշտութիւններն ապացուցում են, որ բանվոր դասակարգը բնզոտներ է առանց կապիտալիստների վարելու խոշոր շտփերի հասնող արտադրութեան կազմակերպումը: Բայց միաժամանակ նա բնզոծել է, որ կապիտալիստական իրավակարգում կոոպերատիվ աշխատանքը որքան էլ զերազանց է իր սկզբունքով և որտակար պրակտիկայում, այնուհանդերձ, այն ի վիճակի չէ կասեցնելու մոնոպոլիաների աճը, ինչպէս նաև թեթևացնելու մասսաների թշվառութեան բուժը, բանի զեւ դուրս չի եկել առանձին բանվորների պատահական շանքերի նեղ շրջանակներից: Բանվոր դասակարգի ազատագրութեան իրական ճանապարհը և նրա մեծ պարտականութիւնն է՝ բաղաբական իշխանութեան դրավումը⁴²:

Բոլորիկյան «Կայծ» թերթը «Կոոպերատիվ բնկերութիւնները» հոդվածում գրում է. «Սոցիալ-դեմոկրատիան ձևոր մեկնում կոոպերատիվներին և պաշտպանում է նրանց միակ աշխարհի երկրներում, որոնք հասկն են տնտեսական և բարդական զարգացման բարձր աստիճանի և որտեղ արդէն պրոլետարիատն էլ հասել է ինքնագոյնացութեան և զարգացած է դասակարգային կովից: Բայց այդ դեպքում էլ չի բնզոտում նրանց իրեն մի պանասես (համադարձան) իրեն մի միջոց,

որ պետք է տանի մեղ ամենակարճ, ամենախաղաղ ճանապարհով զեպի սոցիալիզմ, այլ նախում է նրանց իրեն դասակարգային կովի միջոցներից մեկի վրա»⁴³:

Միևիզեւ «Նոր մամուլ» թերթում կոոպերատիվ բնկերութիւններին մեծ դեր է վերագրվում: Կոոպերացիան թերթը համարում է կապիտալիզմի կորստարեւ հետևանքներից գլուր փրկելու լավագոյն միջոց: «Վաղ, թէ ուշ, — գրում է թերթը, — զավանս ևս կենթարկի ամենակարող կապիտալիզմի հոշոտման, երբ ֆարքիկաների ու զավոդների ջանցերը կսփռվեն մեր երկրի բոլոր անկյուններում, և այլևս արհեստավոր դասակարգը հնար չի ունենալ ազատվելու ընդարձակ ցնցոտիներից ու մեծատան փշռանքներից, կյանքի տեսալահութիւններից: Աշխատենք որ առաջ խուսափելու նըրանից, զլուզացիական, արհեստակցական կոոպերատիվ խըմբակցութիւններ կազմակերպելու»⁴³:

«Նոր մամուլ» թերթում միաժամանակ այն միտքն է առաջ բաշվում, թէ տասնչակ տարիներ շահագործվելուց հետո փերջապես աշխատավոր մաստան հասավ այն գիտակցութեան, որ կարիքից, թշվառութեանից ազատվելու ուժը միայն կազմակերպված ու միավորված պաշարի մեջ է: «Տասնչակ տարիներ, — գրում է թերթը, — շահագործվելուց, հարստահարվելուց, ինքը բաղցած, ուրիշին կերակորներով ապրեցնելուց հետո, հաջիվ հաղ շնչավոր մեքնանս եկավ այն պարզ գիտակցութեան, որ ուժը միութեան մեջ է և նա է այն ուժեղ բազուկը, որ փշրելու է վերջի վերջը կապիտալիզմի կուռ շղթաները, որը պատրաստել է հենց ինքը՝ բանվորութիւնը իր ձևերին ու ոտքերը շղթայելու համար:

Չնչած բլուրտկատախիլ ճնշումներին ու կտաճարութեան գործ դրած խիտ միջոցներին, տարիներ ընթացքում աճարաված բողոքը, այսօր ուռճացել է ժայթքել է երկաթե վանդակ ունեցող կրծքերից և այդ իրավացի բողոքը արձագանք է գտնում յուրայինների արտերում:

Փամանակը պահանջում է իրենը: Բաժակը լցվել է և թափվում է»⁴⁴:

նորքն այստեղ տարեբային, անշատ-անշատ բողոքներից ու կոչյալներից հետո միավորված պաշարների անցնելու մասին է, պաշար, որ հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին վեր էր անվել գիտակցական, կազմակերպված շարժման: Հայաստանում աշխուժացել էին բանվորական և գյուղացիական շարժումները: 1910 թ. գործադուլ են հայտարարում Երևանի և Բլուրնիսյուրի կաշտարանների երկաթուղայինները: Գործադուլներ են բռնկվում Կողբի աղահանքներում, Ալավերդու հանքախորշերում և այլուր: Բանվորները միավորված կոչյալներ են ունենում առաջարկել իրենց պահանջները: Կազմակերպված քնույթ են ստանում կոչյալներ նաև գյուղերում: Գյուղացիները իրենց բողոքի ձայնն են բարձրացնում և դիմում գործնական քայլերի: Երանք հրաժարվում են հարկեր վճարելուց, առաջարկում են հողերի վերաբաշխումն ևն հողերը պահանջները: Երևանում և նրա շրջակա գյուղերում նույնպես աշխուժանում են գյուղացիական շարժումները: Քաղաքում գործադուլներ են անում և իրենց պահանջներն են առաջադրում գործարանային բանվորները, հիմնարկների ծառայողները, ինչպես և դպրոցական աշակերտները: Հայտնի է Երևանի գործակատարների շարժումը: Գործակատարները հանդես են եկել և հրատարակորեն առաջարկել իրենց պահանջները: «Նոր մատուց» թերթը անդրադարձել է այս շարժումներ: Թերթում արպագրվել է «Նորաբե» գեղարվեստական պատկերը (հեղինակ Կեղոյ Ակրատյան), որտեղ նկարագրված է գործակատարների տրեկական դիժնար: Հարց ու պատասխանի ձևով շարադրված այս պատկերում զրկված է «ԲՆՆ» և մեր և մեր գործակատարների դրոշմները մեր տերերի ստաբ: Մի՞թե նույն գրասանները, Շարտերը չենք: Անհամարձակ, կամազուրի, ըրծենոց, չղոցորթնոց, տերերի առաջ սողացող: Ամենաստոր, վատթար տեսակի ճորտեր—զրկված,—բացականչեց օջիսականը»⁴⁵: Իսկ թերթի թղթակիցներից մեկը՝ Իսահակ Տեր-Իսահայանը գործակատարների շարժումը համարում է 1905 թ. հեղափոխության ազդեցության հետևանքներից մեկը: «Ռուսական հեղափոխության ալիքների ցնցոզ ազդեցության հետև-

վանքներից մեկն էլ Երևանի գործակատարների հարուցած աշխատանքի ժամերի խեղդի կարգավորելու հարցն էր...»,— գրում է նա:

Հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին Երևանում գրյուրի էին բարձրացրել ազգայնական տարբեր կուսակցություններն ու լիբերալ գործիչները: Երանք, հատկապես, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության անդամները կատարում էին իրենց սեպագիտն զերը: «Այսպիսով, այդ կուսակցությունը,— գրում է Ստ. Շահումյանը,— սխառնատիկ կերպով խլացնում էր բողոքի ձայնը հայ պրոլետարիատի բնառում. զանալով ընի մեջ խեղդի հայ բուրժուազիայի զեն ուղղված ամեն մի պայքար, ամեն մի հեղափոխական շարժում Կովկասում և բնակչությանը բացառապես ու ամբողջպես զբաղեցնել թուրքահայերի ազատագրման ֆանտաստիկական և ավանտյուրիստական դադափարով»⁴⁶:

«Նոր մատուց» թերթն իր պայքարի սուր ծայր ուղղում է լիբերալ գործիչների և ազգայնական կուսակցությունների բացալից գործունեության դեմ: «Հայկական լիբերալիզմը,— գրված է այնտեղ,— 1905—1907 թթ. ենթարկվեց ձախկողմյան կուսակցությունների այնպիսի արմատական և այնպախի: քննադատության, նրա դրոշմները և դիրքը պատմական այդ կրթիտիական և անցողական շրջանում այնքան անորոշ, էրերուն, էրկզիմի էր, որ նա իրեն զաղափարական հասարակացումը արգելե մտնել է և զժմար թեև կրբիցը հարույթուն ստեի, իրբն զուտ ուսմկավարական ուղղություն: Գործնական աւորյա կյանքի մեջ նա կարող է դու զեր խաղալ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մենք ու մեր էրկերը անտեսապես շատ հասարակաց ենք և դասակարգային շեղումներում և պայքարը մեծ շափերով նկատելի չեն մեր իրականության մեջ»⁴⁷:

Արշավիր Մեխրյանը 1913 թ. «Նոր մատուց» թերթում արպագրած իր «Կենտրոնական թերթերի հավակնությունները» հոդվածում բնորոշում է դաշնակցության օրգան «Նորիզոն» թերթը գրելով. «Նորիզոն» և ուղղություն—կազմում են մի խաղնուրդ, մի անհամ ու անաղ օկրուսկա, մի կատարյալ չի-

լափալալ, ամեն տեսակ հոսանքների, խայտարակտ աշխարհայացքների»։

«Նոր մամուլ» թերթն իր վերաբերմունքն է արտահայտում նաև Պետական դրամայի հանդեպ։ Հայտնի է, որ քննգնահատյալ Պետական դրաման որպես ներկայացուցչական հիմնարկություն կորցրել էր իր նշանակությունը ժողովրդի համար։ Գումայում քնտրված էին աղնվականության և բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, ուստի և այնտեղ արժանի լուծում էլին ստանում Գյուղացիության և բանվորության հետաքրքրված հարցերը։ Ինչպես Ստ. Շահումյանն է գրել. «Պետական դրաման՝ իբրև իրավական հաստատություն՝ դարձավ բացարձակապես ականջալի գործիք»⁴⁸, թերթը Պետական դրաման որակում է որպես «բուրժուական և սեճարյութահային կազմակերպություն»։ «Նոր մամուլը» քննադատական մտայնում ցույցաբերելով Պետական դրամայի և նրա կազմի հանդեպ, նշում է, որ այնտեղ բացի բուրժուական տարրերից, հասարակական այլ խավերի ներկայացուցիչներ մտաք գործել է այդ «քնտրյալների» շարքում տեղ գտնել շեն կարող։ «...մեր Գուման,— գրում է թերթը,— իր շատ նվազ բուրժուական ինտելիգենցիայի տակնուով— զուտ անուսու-վանառականակահատարի մի համախմբում լինելով, իր գործունեության նույնքան անարժանապահական տենդենցներով ու գունավորումներով, որպես վարչական մարմին, պարզ է, թե ինչ չափով արձագանք պիտի տա աշխատավորի ժամերի կանոնավորման խնդրին»⁴⁹։ Թերթը ժողովրդական լայն մասսաների մեջ այն ժխտքն է տարածում, թե Պետական դրամայից աշխատավորն այլևս սպասելիքներ չունի, թե նա պետք է դիմի այլ, կոնկրետ ու իրական ճանապարհի։

Ինչպես «Գուսն», այնպես էլ «Նոր մամուլ» թերթերը անդրադառնում են ուս.-թուրքական (1877—1878) պատերազմից հետո հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցին։ Հայտնի է, որ Քեռլինի վեճաժողովից հետո Թուրքիան չիբազարժեց իր խոստումները, այլ, քննակառավար, ավելի ուժեղացրեց հայ ժողովրդի հանդեպ իր վարած հայածական բազարականությունը։ Դեռ ավելին, ուժեղացան հետապնդումները հայ ժամավորա-

կանների հանդեպ։ Երիտթուրքերի կառավարությունը նախապատրաստում էր մի նոր հայկական շարք։ Առաջին դժժը եղավ Ազգանան։ Թուրքերը հայերի դեմ էին զրգուս բրդերին ու մյուս ցեղերին։ Այդ ամենի հետ մեկտեղ Թուրքիան տեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամ էր ապրում։ Միաժամանակ վրա հասավ Բալկանյան պատերազմը։ Առաջին պատերազմն սկսվեց 1912 թ. հոկտեմբերի 9-ին, երբ Չերնոզորիան սկսեց ազնվական զորժողովույունները, կապ նրան հետևեցին գաշակիցները՝ Հունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան⁵⁰, Պատերազմում Թուրքիան պարտություն կրեց։ Սակայն դաշտակիցները մեջ Մակեդոնիայի և Քրակիայի տերիտորիայի վրա գերիշխանություն հաստատելու հարցում ծագած տարաձայնությունները հանգեցրին Բալկանյան երկրորդ պատերազմի սանձազերծմանը։ Պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. օգոստոսի 10-ին։ Բուխարեստում կնքված հաշտության պայմանագրով⁵¹։ երբ սկսվեց Բալկանյան պատերազմը, բուրք քրիստոնյա հրպատակ ազգերը, հատկապես հայերը, իրենց բախտը կապեցին բալկանյան ժողովուրդների հաղթանակի հետ։ Այդ հանգամանքը իր արձագանքը գտավ նաև «Նոր մամուլ» թերթի էջերում⁵²։

Բայց հայ ժողովրդի հույսերը չարզարացան։ Բալկանյան պատերազմի ավարտից հետո Թուրք ջարդարարներն ավելի ուժեղացրին հայածանքները հայկական զավթումներում։ Հայ բազարագետներն ուղերձ-հեռագրեր հղեցին թուրքական կառավարությանը։ Այդ ուղերձներից մեկը հասցեագրված Մահմուդ Ենրեթ փաշային, կրճատված տպագրվել է թերթում։ Այնտեղ նշված է. «Ինչպիսի հայերն ունեցած ամոթալի և հանցավոր վերաբերմունքը հայ վիլայեթների ուղղակի դեպի կործանումն են տանում։ Մինչև այժմ մենք լուում էինք, ի նկատի ունենալով Պամանյան կայսրության ամբողջությանը վտանգ սպառնացող ծանր պատերազմը. այժմ այլևս լուի-կնշանակի հանցանք գործելը»⁵³։

Արևմտակալուսական երկրների ղեկավանակներին խոստումներից հրաժարվեցին, հայ ժողովուրդն իր փրկության կերը

դրնում է իր մեջ, իր ուժի և բազկի մեջ: «Նոր զավեր» վեր-նագրով հողավածում այն միտքն է հայտնվում, որ հայ ժողովրդի ու նրա զավակների նշանաբանը պիտի լինի պաշտարի խրոխտ բայլերը, որը նույն ուժգնությամբ պիտի հեշի Քուրբանյի սահմաններում և Կովկասյան լեռներում: «Թող լավ գիտենան մեր զավադիրները,— գրված է այնտեղ,— ...որ մեր զորքերի նշանաբանը և բայլերգն է.

Ամենառե տեղ մա՞ր մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մենե՛.
Բայց կրտե՛, որ յար ազգի
Ազատության կրտե՛վ...»⁵⁴.

Մ. Նալբանդյանի այս բուստողով էլ ավարտվում է հողվածք: «Ուժի զեմ ուժ, հարձակման զեմ դիմադրություն,— գրում է Քերթը,— ահա թե ինչ է պահանջում զժողի երկրի ներկա քաղաքական կացությունը և թուրք խռժանի կողմից պատրաստվող ավերածությունների պատասխանը»⁵⁵:

Քուրբանյան կառավարությունից զեռ էլի ինչ-որ բան աղերսող որոշ գիտնապետների քաղաքականությունը Քերթը համարում է «... մեծ դերեզման ստեղծելու մի գույժ և ոչ ազատության պատգամ»:

Չինքն ուժով օտարի լծից ազատվիլու գաղափարը բացարձակորեն պրոպագանդվում է Փաշանդուց Մկոչի (Մուշեղ Բագրատունու) մի շարք ֆելիետոններում: Դրանցից մեկում գրված է. «Տարի է ի վեր շարժումակ պոստցիներ, սակայն խոթ մը չը կրցանք լսելի ընել կիրոպական դիպլոմատներուն: Նորեն միայն համոզվեցինք, որ ստոնց գրոխների պողպատե կզած են ու մեկի բսին, որ պոտուլով անոնց բան մը հասկցնել երբեք չնք հաջողիր, ալլ թեզանթ մը ունենալու է, ու շիք շիտակ տրամազեղիլու է անոնց ուղեղին և իհարկն բուժի մը արձակելու»⁵⁶:

«Նոր մամուլ» Քերթը անդրադառնում է նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձություններին: Հայտնի է, որ 1914 թ. վերջերին Քուրբանյան զորքերը հարձակումներ

սկսեցին խաղաղ ընակչության վրա, ավերում էին տները, նախապատրաստելով մի նոր շարք: Այդ մասին ահազանգում է և «Նոր մամուլ» Քերթը, տպագրելով մի շարք հողվածներ. «Բարու» Քերթից արտաստված է մի հողված, որտեղ գրված է. «Քուրբանյան թուրքերը անհամբեր սպասում են գարնան, նստեղով պատրաստվում են հանդես գալու, դիմվում ու հավարում են հացի ու այլուրի պաշար: Նրանք հավաքվում են Արարատի շուրք և սպանում ազգաբնակչությանը բացարձակորեն, մահմեդական գյուղերը լի են նրանցով, նրանց պարզուրիներն արդեն բաժանել են մեր քաղաքներն ու գյուղերը»⁵⁷:

Քերթը կանխանշում էր հայերի մոտալուտ կոտորածը, գրելով. «4. Պոլսի բրիտանոյա ազգաբնակչության, մանավանդ հայերի ու հույների գլխին զածոկլան սրի նման կախված է կոտորածի սպառնալիքը»⁵⁸: Եվ իբր, 1915 թ. ապրիլ ամիսը հայերի համար եղավ մեծ եղևունի ամբի: Սուսկալի կոտորածին հաջորդեց արտագաղթը: Քերթը էչեր է նվիրել գաղթի նկարագրությանը: «Գաղթը Բայազետից», «Հալ փախստական գաղթականները մեղ մոռ» և ալլ թղթակցություններում ծովադուրդների դատին են ներկայացվում թուրք բռնակալների սքրագործությունները, միաժամանակ խմբագրությունը հորդորում է նրանի ընակչությանը՝ խնամել ու ապաստան տալ գաղթած հայերին: «Բայազետի ամբողջ հովիտը սկսած Կարաբիխայից մինչև Կարա-Բուլախ լցվել են գաղթականներով: Նրանք գալիս են քանդված ու ավերված գյուղերից, երանց երեխաների լացն ու կոծը մարդու մաղերն են փշաքսում, նրանք ապաստան, մի անկյուն են փնտրում, նրանց հոգին ու սիրտը քարացած է, նրանք խնամքի ու օգնության կարիք են գտնում:

Նրանի ընակչիչների նախաձեռնությունամբ իսկույն կազմակերպվում է «Նըրալրական օգնության կոմիտե», որի միջոցով իրականացվում է գաղթած հայերի խնամքի և սննդի գործը: Քերթում խարսխուսների են արժանացել այն գործիչները, նրանք ժամանակին հրապարակաչնորեն պաշտպանել են

հայկական դատը, հայ ժողովրդի արդար իրավունքները: Այսպես, բարձր է գնահատվել Ֆրանսիացի հայտնի հրատարակախոս, հայ ժողովրդի դատի պաշտպան Պիեռ Քիլարի հասարակական գործունեությունը: Հատկապես ընդգծված է ներկայացված այն հանգամանքը, որ նա լինելով Վարզու ու քաղաքացու իրավունքները պաշտպանող լրագրի քարտուղարը և «Pro Armenia» թերթի խմբագիրը, մեծ աշխատանք էր կատարում ազգերի միջև բարեկամական կապի ստեղծման ուղղությամբ, նա Ֆրանսիայում և արևմտահայրենական երկրներում լայնորեն տարածում էր «ուսուսաիրական և հայասիրական գաղափարները»: նա հիմնադրել և քարտուղարել էր «ուսուսա ժողովրդի բարեկամների ընկերություն»:

«Նոր մամուլ» շարքաթվերին իր էջերում տեղ է տվել նաև գրականության, արվեստի, կուլտուրայի հարցերին: Այն միտնգումայն ճիշտ դիրքերից է գնահատել սեպուխտական արվեստը, արժևարվորել նրա դերը գրականության զարգացման և հասարակության բարոյաբարոյաբանական դաստիարակության գործում: «Հասարակությունը ոգևորվում էր, կյանք ու շունչ է ստանում,— գրում է թերթը,— գեղարվեստի մեջ տեսնելով իր սեփական կյանքը, հայելին, պատկերը և թատրոնի նշանակությունն սկսում է փոփոխել նրա համար, բարձրանալ և արժևարանալ»⁵⁹: Որպես սեպուխտական արվեստի փայլուն օրինակ վկայարարվում է Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» դրաման, որը համարվում է կեղեցող գրականագրի դեմ ուղղված մի բողոք, դրամա, որ հանդիսանում է հայ նորագույն բեմի ամենագեղեցիկ վարքը: «Նմ դրանի դեմ կյանքում գոյություն ունի գոյություն կապի պայքարը, դասակարգային կոնֆլիք, թույլի և ուժեղի մերցությունը,— գրում է թերթը,— «Պեպոն» էլ կմտա որպես կենդանի ու թրամ սկզբունք-պրոլետ կյանքի այդ պայքարի: Նմ դրանի կա հայ բեմը, «Պեպոն» կկազմի նրա զարթը, իսկ նրա հետ և մեր սրտերում պետք է ապրի Գ. Սունդուկյանի անմահ հիշատակը»⁶⁰:

«Նոր մամուլ» թերթում ուշագրավ տեղ է հատկացվել նաև դպրոցի և հայոց լեզվի զարգացման հարցերին: Այդ հարցերի

շուրջը գրված հոդվածներում այն միտքն է բարձրացվում, թե դպրոցը և դաստիարակչական գործը իրենց բարձրություն վրա կդրվեն այն դեպքում, երբ բարեփոխված կլինեն աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակը և մարդկանց միջև եղած հասարակական փոխադարձ հարաբերությունները: «Այն հասարակությունը,— գրվում է այնտեղ,— որի գոյությունն անկայուն և անկայուն է ազատությունը, ունի նույնպես ազատ ու խելացի հիմունքների վրա գրված դպրոց, իսկ այն միջավայրը, որը ամբողջապես համակված է բռնությամբ և հետամնացությամբ, թող երբեք չլեզազի լավ դպրոցի մասին, որովհետև դպրոցը արգասիք, արտացոլումն է նրան շրջապատող սեպ կյանքի»⁶¹:

Հայոց լեզվին ու նրա նշանակությանը նվիրված առանձին հոդվածաշարում թերթն այն միտքն է հայտնում, թե մայրենի լեզուն այն միակ հիմնարարն է, որի վրա հենված է ազգի կյանքը, ամբողջ կառուցվածքը, նրա մտավոր կարողությունների բոլոր արգասիքը: Մայրենի լեզուն համարվում է ազգերի հոգու մնչյուն պատկերը, նրա բյուրեղացումը: Այդ իսկ պատճառով մատուց սերնդին, ինչպես թերթն է գրում. «Կենտրոն է ափելի լայն միջոց տալ, ափելի լայն ստպարեզ բանալ նրա անուշ մայրենի լեզվի, մայրենի դիր ու գրականության, որով պիտի ավելի ամրապնդվեն նրա ազգագր զարգացման և բարձր կրթության գործի հիմնարարները»⁶²:

Մայրենի լեզվի, դիր ու գրականության զարգացման նպատակով առաջարկվում է. 1. Ստեղծել շքեղ մանկական գրագրան, 2. Հրատարակել ընտիր հայերենով գրված գեղարվեստական գրքեր, 3. Հիմնել հրատարակչական ընկերություն, 4. Ուշադրություն դարձնել ուսուցաց և հայոց դպրոցներում լեզվի ուսուցիչների պատրաստման գործի վրա:

Ընդգծելով հայոց լեզվի կարևորությունը ազգային կյանքի զարգացման գործում, թերթը չի անտեսում մյուս լեզուների իմացության հարցը, հատկապես ուսուցաց լեզվին տիրապետելու անհրաժեշտությունը: Բարձրացվում է ինչպես մայրենի, այնպես էլ ուսուցաց լեզուներին տիրապետելու պահանջը:

«Որ պետական լեզվի պահանջը նույնպես անհրաժեշտություն է, և որը հարկավոր է մեղեւում լավ պատրաստովել գոյություն կույի համար, դա ոչ որ չի կարող ժխտել.— գրում է Քերթիւրի.— Բայց մենք կազմելացեանք այն ևս, որ ուսուց լեզուն այն գրուն է, որտեղից ներս պիտի մտնի մեր կյանքում նվորպական կուլտուրան ու բարաբարկութիւնը: Որքան որքան և անհրաժեշտ է արմատապես տիրապետել ուսուց լեզվին և գրականութեանը, նույն չափով և այդ գործը մեզ համար հանգիստնում է առանձին հոգաբարձութեան առարկան»⁸⁵:

Մուշեղ Բագրատունու «Կոսան» և «Նոր մատույն» առարկամական պարբերականները տարածվելով աշխատավոր լայն մասսաների մեջ, նպաստել են նրանց բարաբարական մակարդակի բարձրացմանը, արթնացրել նրանց մեջ դասակարգային ինքնագիտակցութեան զգացումը:

Մուշեղ Բագրատունու (Փայազուզ Մկր) կյանքն ու գործունեութիւնը մինչև այժմ առանձին ուսումնասիրութեան շինարժանացել: Փորձներ ուրվագծել նրա կյանքի և գործունեութեան անցած ուղին և առև նրա հասարակական ու բարաբարական հայացքների համառոտ պատկերը:

Մուշեղ Արսենի Բագրատունին ծնվել է 1870 թ. Աշտարակի շրջանի Կարրի գյուղում: Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է Շամախի բարձրի բառնու դպրոցում: Հոր մահից հետո նրանց բազմամեղք ընտանիքը տեղափոխվում է Երևան: Այստեղ Բագրատունին մասնակցում է սոցիալ-դեմոկրատների կազմակերպած ժողովներին: 1904 թ. արգելված գրականութեան տարածելու համար ցարական կառավարութեանը նրան բռնակ է նետում: Բանտից ազատվելուց նաև 1905 թ. Բագրատունին ընդունվում է ՌՄԴԲԿ Երևանի կազմակերպութեան շարքերը: Նա 1905—1906 թթ. հեղափոխութեան օրերին զաւակարական լայն աշխատանք է ծավալում հեղափոխութեան օգտին: Բզմակցում է ՔիՖլիսում և Բարձրում լույս տեսնող բուլեթիկյան և սոցիալ-դեմոկրատական թերթերին: «Կայծ» և «Նոր խոսք» բուլեթիկյան թերթերում նրա հոդվածները տարածված են և. նարիմյան, Խաննո, Խ.- նար, Սարխոջ, Մէ-Քունի

առարգրութիւններով: Մ. Բագրատունին իր քննադատական խոսքն ուղղում է հատկապես «Հայ հեղափոխական դաշակցութեան» կուսակցութեանը: «Սոցիալ-դեմոկրատիան և հայ մեղադրութեան» հոդվածում պաշտպանութեան տակ է անվում ՌՄԴԲԿ Երևանի կազմակերպութիւնը: Սկզբնական շրջանում կազմակերպութեանը ստիպված է լինում հաղթահարելու մենդիվարութիւնները: Բագրատունու հանդիպ թշնամարք տրամադրված դաշակցութեան ղեկավարները փորձում են խանդարել նրա աշխատանքները: «Բնական է, որ դա (սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնը),— գրում է Մ. Բագրատունին,— լինելով կատարյալ հակասութեանը և հակասական էր այն հոսանքի, այն ձևի և տրամադրութեան, որպիսին ստեղծել է մարմնացրել է «ազգային» նացիոնալիստ կուսակցութիւններին հակադրութեանը, նրանց բարաբարական վարպետութեանը, բնական է, որ իր դեմ պիտի հարուցանեն ներհակ տարրերի «քննադատական հոսանքի վերաբերմունք», մի քննադատութիւն, որ ծնունդ է առնում ազգային ռուսիկիզմի և հին փառած նախապաշարմունքների աղբյուրից»⁸⁶: Դաշակցութեան ղեկավարները փորձում էին «հեղափոխական» և «սոցիալիստական» ֆրազաբանութեամբ իրենց կողմը զրաւել բանվորութեանը: Մակայն այդ նրանց չէր հաջողվում:

Մ. Բագրատունին բուլեթիկյան «Կայծ» թերթում տարգրած հոդվածները մեկուս բանվոր դասակարգի միակ հավատարիմ ու նրա գործը մինչև վերջ, հետեղականորեն պաշտպանող կուսակցութեան համարում է սոցիալ-դեմոկրատիսին: Ահա ինչ է գրում նա. «Թող մի անգամ ևս ժողովուրդը հականա, որ էներ կա բարաբարական պայմանները ավելի աշխուրջ քննադատող, իր անելիքն ավելի որոշ և շրջահայաց կերպով ընդգծող մի կուսակցութեան, դա միայն սոցիալ-դեմոկրատիան է. նա շատ լավ է հասկանում, թե ի՞նչ է անում, և ի՞նչ պետք է անի»⁸⁷: Բագրատունին դաշակցութեանն անվանում է «բուրժուա դասակարգ», գտնելով, որ նա ավելի շուտ բուրժուական շարքերից բաղկացած լինելով, խուսափում է ու սարսափում դասակարգային կռիւի: Փաստերով համա-

զում է, որ միայն սոցիալ-դեմոկրատներն են ընդունակ պաշտպանելու ժողովրդի շահերն ու արգարացի պահանջները: Եւ գրում է. «Սոցիալ-դեմոկրատիան, որպէս բանվոր դասակարգի կազմակերպութիւն, անպայման, ամեն դեպքում զուրկ կգա շահագործող տարրի իրավունքները պաշտպանելու...» Ապա շարունակելով, նա այն միտում է հայտնում, որ գաշնակցութիւններ երբեք չի կարող աշխատավորութեան անկեղծ բարեկամը լինել, քանի որ այն ծնունդ անելով բուրժուական ազգային զազաբարենքի արգանդից, այսօր ավելի շատ պատկանում է բուրժուա դասակարգին, քան թէ նորածին աշխատավորների իդեոլոգիան: Գաշնակցութեան մերժում է դասակարգային կռիւի սկզբունքը, գտնելով, որ հայ ժողովրդի փրկութեանը ազգային միութեան մեջ է:

Մուշեղ Բագրատունին միաժամանակ հայ աշխատավորութեանը ծանոթացնում է գաշնակցական ավանտյուրիստների գլուխներում կատարած զազրի գործերին: «Ելուզական զլայփի տանուաւերը, բեկխուզան, տերտերը, պոլիցիականը և ահասարակ բոլոր շահագործող ու վաշխառու տարրերը,— գրում է նա,— որոնք առանց այն էլ կեղեքում ու ծծում էին ժողովրդի արշուրը, կենսականութեանը, գաշնակցութեան կրօնակցութեան կողմից առաջ բաշվեցին որպէս զեկավար տարրեր, և որպէս ձեռքործող կենտրոնացան բոլոր պաշտօնական իրավունքներն ու հրամանատարութեանը»⁶⁶: Բոլոր այս ելույթների համար Մուշեղ Բագրատունին հետպահեցվել է ցարական կառավարութեան կողմից: 1910 թ. ցարական ոստիկանութեան խուզարկում է Բագրատունու բնակարանը և հայտնաբերում ՌՄԳԻԿ Երևանի կազմակերպութեան անգամների ցուցակը, արձանագրութիւնները⁶⁷: Մ. Բագրատունին բանտարկութիւնից խուսափելու համար թաքնվում է Թիֆլիսում, Բաքվում: Այս քաղաքներում նա սեւրտ կապերի մէջ է մտնում Անդրկովկասի բոլշևիկ գործիչների հետ: 1911 թ. նա վերադառնում է Երևան: Բագրատունին, ինչպէս հայտնի է, Երևանում լույս է բնծայում «Կասն», այսպէս «Նոր մամուլ» շաբաթաթերթերը: Գաշնակցութեան զեկավարները շին լրում, շա-

բունակում են հայաձեւ նրան, անգամ փորձում են տնօրրի ենթարկել: 1914 թ. հուլիսի 20-ին գաշնակցական երկու շարքործներ Երևանի գրոսայգում հարձակում են Բագրատունու վրա և փորձում կործանել նրա աջ ձեռքը, բայց դա նրանց չի հաջողում: Այդ առթիւ Արշավիր Մկիթյանը գաշնակցութեան հասցենի իր բողոքի խոսքն է տպագրում «Նոր մամուլ» թերթում:

Ուշագրավն այն է, որ այդ բոլորից հետո, Մ. Բագրատունին էլի շարունակում է հետեղականորեն քննադատել գաշնակցութեան գործունեութիւնը: «Նոր խոսք» բոլշևիկյան թերթում նա գրում է. «Ազգային մութ և անդաստիարակ տարրերը մի առանձին թափով առաջ են մղում, և համաձայն իրենց անգործնիկ ու հարսզատ ծրագրի, գաշնակցութեան հայտարարում են ոչ դասակարգային կուսակցութեան, այլ այն, ինչ որ է նա. աշխերն»⁶⁸ ազգային-բուրժուական մի կազմակերպութեան, որ տանկանայ խնդրից զուրս ոչինչ չի ընդունում»⁶⁹:

Մ. Բագրատունին գաշնակցութեան քննադատութեան հարցին մտնելու է ճիշտ գիրքերից, միանգամայն իրավացիորեն նկատելով նրա բայքայել աշխատանքը բանվոր դասակարգի հեղափոխական գործունեութեան մեջ: «Կայծ» և «Նոր խոսք» թերթերը փակվելուց հետո, Մ. Բագրատունին նույն ոգով շարունակում է հոգիամերկ տպագրել «Աշխատանք», «Խաթաբալա» զինովկուստական պարբերականներում: Այս անգամ արձեն նրա քննադատական խոսքը ավելի շուտ ուղղված էր գերազի տերերի, հոգեորդականների հասցենին: Այսպէս, «Աշխատանքում» «Ելուզի» վերնագրով տպագրված վիդակում ծաղրվում է գլուխի գլխավոր (գլուխի) ընտրելու կարգը: Թուրք-Փանոսը, որ ուզում էր տանուտեր ընտրվել, շքում է գլուխում և ինչ-ինչ միջոցներով կաշտում գլուխացիներին: Պրիստավի հետ միասին, ահաբեկելով, վիրավորելով, արհամարհելով նրանց, ստիպում է ձայն տալ կաշտուակեր, վաշխառու խարդախ անձնավորութեան Փանոս-Մեկրոզի անունին:

Մուշեղ Բագրատունին այս «Ելուզի» վիպակի, ինչպէս նաև «Աշխատանքում», «Խաթաբալայում» և մամուլի այլ օր-

գանձերում սպագրած հողվածների համար իր իսկ հարազատ գյուղում բավական թվով թշնամիներ է ձեռք բերում: «Մեր գյուղը,— գրում է նա,— երևակայեցեք, չեմ կարողանում մտնել, որովհետև վերիններն ու մի շարք պարագիտներ հասպարակով հավաքվում են և մի «բլուզ» հայհոյում, սպանալով ինձ պատկան գյուղի հողերը իսկ և շալո, շնայելով որ այժմ էլ խելն են և իրանք են ցանում»⁶⁹:

Չնայած հետազոտմաներին, Բագրատունին շարունակում է իր մերկացնող ելույթները գյուղում տիրող անիրավությունների դեմ: Գյուղացուն տանջում ու խեղճանքում էր նշուխական, ինչպես և իրավական խեղճ միևնաչյ, նա դիմում էր մրտավորականությանը, կոչ անելով՝ ուշադրություն դարձնել գյուղացու անտեսական դրույթյան բարելավման ու գիտակցական մակարդակի բարձրացման վրա: «Ստիպե՛ք այժմ վերջացուցե՛ք,— գրում է նա,— երբ Կովկասը միանալով ընդհանուր Ռուսաստանի շարժման հետ, գանձում է աշևուփ, երկրում մի՛նակի մեշ, երբ ժողովուրդները, բարձրացնելով իրենց գրույները, կոփվ են մղում հին ուժիմի դեմ և պատրաստվում են սպագրած իրաձմեված Ռուսաստանի համար, անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրություն դարձնել հայ գյուղացիական դատակարգի վրա, առաջադրել որոշ հոգատիրական-անտեսական ծրագրեր, որոշ սոցիալ-կուլտուրական աշխարհայացք, հիմնվելով հայ գյուղացիական իրավանդության ուսումնասիրության վրա»⁷⁰: Բագրատունին պահանջում է հողի համայնացում, նոր տեխնիկական միջոցների օգտագործում, գյուղացու իրավական և սոցիալական ազատություն: «Հող է պահանջում գյուղացիությունը, այդ պետք է տալ: Բայց դրա հետ նրան պետք է դնել աջակիտ այսպիսիներն մեշ, որ չտրամադրի նրա իրավունքը, աշխատանքը»⁷¹: Եվ այն ժամանակ, ինչպես Բագրատունին է նկատում, երբ հողն ու արտադրական միջոցները կդառնան ընդհանուրի սեփականությունը, սպա ինքինև ասպարեղից կը հեռանա կապիտալը, այդ սոցիալի շարիքը, որի հիմքը աշխատանքի հարստահարությունն է:

Մ. Բագրատունին երգիծաբանի գրելով սուր խոսք է անում կյանքի տերերի հասցեին «Շախարայա» ամսագրում: Ընդհանրացնելով իր խոսքը ըստնց մասին, նա գրում է. «Եթե Մկրտչին (Մ. Բագրատունին) իրավունք տալին բազմաթի գործերին մասնակցելու, այն զեպում ցույց կտայի, թե ինչ է կատարվում աշխարհում: Մի ցախավել կվերցնեն և շինովներկներին, ադա զվաճուն բաշ տալով, ոսկեղեն շինությունը ցույց կտայի և կասնի այդ ոսկեղենով գումարի պատերն են նարչում, իսկ ժողովուրդը սոված է. ձիի հատը մի շահի արծե»⁷²:

Երգիծաբան Մուշեղ Բագրատունին ծագրում է նույնորակատիվանք, ընդգծում հատկապես այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը նրանից սլլես ոչ մի սպանվելը չունի: Անտեղի բան է համարում նաև կաթողիկոսի քնտրության շուրջ ծագած վեճը: Իդմիրլյանը կընտրվի կաթողիկոս, թե Ռոմանյանը, մեծնույն է, չէ որ «բերթած կաշնեես տորից են բերթելու,— գրում է նա,— ապրի տուր, մեռնի տուր, մնվի տուր, մկրտվես տուր, պաս ու գառնի տուր, տուր հա տուր: Իմ Ի՛նչ հաշիվես, թե դրանց մենձը ով կլի»⁷³:

Մուշեղ Բագրատունին երկու տարի շարունակ աշխատակցում էր «Նախարարային» անվճար: Խմբագիրը նրան հայտարարել էր, ՆԹԵ խոսք բացվի հետորքի մասին, թեթքը կըփակվի: Այդ իսկ պատճառով նա հրաժարվել էր հետորքից: 1915 թ. Մ. Բագրատունին ակտիվորեն աշխատակցում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Պայքար» թերթին, որտեղ սպագրած իր հողվածներով մերկացնում է դաշնակցության կուսակցության հակաժողովրդական դրոնունեությունը:

1920 թ. դաշնակցական կառավարությունը Մուշեղ Բագրատունեան արտորում է Բաշ-Գլանին գյուղը, այնտեղից էլ Պարսկաստան՝ քանազավելով նրա ունեցվածքը:

Հայաստանում սոցիալական իշխանություն հաստատվելուց հետո, Բագրատունին վերագաննում է Որևան և ամբողջ հասնզով լծվում հարազատ երկրի անտեսական-կուլտուրական շինարարության գործին: 1921 թ. Բագրատունին նշանակվում է Բաշ—Գլանիի գյուղահեղձոմի նախագահ: ՍՍԿԷ

Կենտկոմին աորնթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինտերուտի Հայկական մասնաճյուղի արխիվում պահպանվում է հեղինակի նախագահ Մ. Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ Բաշ-Ֆյանի գյուղում դաշնակ ափանտորիստների կատարած անմարդկային արարքների մասին: Այդ ղեկուցագրերից մեկում գրված է: «1921 թվականի ապրիլի 1-ի լույս գիշերը Բաշ-Ֆյանի գյուղի բնակիչները պանիկայի ենթարկված դաշնակ ափանտորիստների ագիտացիայից, փախուստի մտանվեցին: Սակայն ճանապարհին դաշնակների ձիավոր զորքերն անցան ժողովրդի վրա՛յով, իրենց նուկից թողնելով սրի բաշված գյուղացիներին»⁷⁴: Որոշ ժամանակ անց Բաղդասարյանին անցնում է մանկավարժական աշխատանքի և միաժամանակ շարունակում աշխատակցել Թերթերին, ծավալելով հրապարակախոսական լայն գործունեություն: Նա թղթակցում է «Մասնակու», «Անաստված», «Խորհրդային Հայաստան» թերթերին: Այդ նույն տարիներին նա գրում է «Կրոնի թույլը» գիրքը, «Շնագայլեր» երգիծական վեպը, «Շոռ և Շոռոռ» կինոսցենարը:

Մուշեղ Բաղդասարյանին մահացել է 1945 թվականին:

Գ Լ Ո Ւ Պ Ց Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Կ

«ԽՈՍՔ» ԲՈՒՇԵՎԿԱՅԱՆ ԹԵՐԹԸ (1913—1914)
ՄԱՐԿՔՄԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՂԱԿՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1910 թ. սկսած, հեղափոխական նոր վերելքի տարիներին Ռուսաստանում գործադուլային շարժման մեծ ալիք

«ՈՍՔ» շարադարձրի գլխագիրը

բարձրացավ: Աշխուժացան հեղափոխական տրամադրությունները նաև Հալաստանում: Այստեղ բողիչիկները բանվորների աչակցությունը չեզոք միջոցներով տարածում էին հեղափոխական գաղափարներն ու մարքսիստական միտքը ժողովրդական լայն մասսաների մեջ: Երևանում հեղափոխական ակտիվ գործունեություն է ծավալում ականավոր մարքսիստ Արշավիր Մելիքյանը: Նա 1913 թ. ձևավորում է լինում «Ոսք» բու-

շկիկյան թերթի հրատարակմանը: Թերթը լույս էր տեսնում շաբաթ մեկ անգամ: Խմբագիրը թերթում սոցիալական ու հասարակական հարցերի առաջադրման ու լուծման համար որպես կապիտ ընդունում է պատմական մատերիալիզմը և գասակարգային պայքարի թերիան: Պարզիվով իր նպատակներն ու թերթի հիմնական ուղղությունը, նա գրում է. «Մենսական խնդիրներին մոտենալու, շոշափելու և նրանց հասարակական արժեքը որոշելու համար պետք է ունենալ հայտնի սոցիոլոգիական և գիտական տեսակետ, մի կայուն և հարստ շահմանիչ: Մեր համադրմանը այդ հայտնակարգ կարող է լինել միմիայն պատմական մատերիալիզմը, գասակարգային պայքարի թերիան, այդ արժեքաշափը կարող է լինել միմիայն՝ նյութական բարիքներ ստեղծող աշխատանքը»:

«Նոսր» թերթում ճակատագրական անխուսափելիություն է համարվում այն դասակարգերի կործանումը, որոնց գոյությունն աղբյուրը շահագործումն է և ուրիշի աշխատանքի օժանդակնացումը: Մարքսիստական հայեցակետից մոտենալով կյանքի պատմական զարգացման ընթացքին, թերթը գտնում է, որ յուրաքանչյուր սոցիալական, հասարակական, թե քաղաքական հարցի մասին պարզորոշ պատկերացում կազմելու համար պետք է նկատի ունենալ տեսնական պայմանները և լրջորեն ուսումնասիրել տեսնական կյանքը: Ուրեմն հասարակության վերափոխման հիմքերը, ինչպես գտնում է թերթը, տեսնական կյանքի մեջ են: Կրա համար իսկ թերթը առաջադրում է գաղափար երիտասարդությանը՝ պայքարել տեսնական կյանքը բարեփոխելու, մարդկային հասարակություն լայնացուն ապագան կիրառելու համար: Ժամանակը և կյանքի սրբաշավ ընթացքը հասարակական, տեսնական և կուլտուրական կյանքի պայմանները արագ փոփոխման և ձևակերպման են ենթարկում, ստեղծվում է գործարանային արդյունաբերությունը, գործում է ճեղաչբեղ է ճեղափոխող շոգիմեքենան: Այս ամենը, ինչպես թերթն է գրում, «անընդհատ մեծ թափով բերելու են կուլտուրական անհրաժեշտ ալիքներ, որոնք՝ ճեղաչբեղու են հասարակական, կուլտուրական կյանքը, ժողովրդի մտավոր բմբռնումներն ու ռոգերանությունը: Զար-

գացած հասարակական, տեսնական կյանքն արթնացնում է հանրությանը շահագրգռող բյուրավոր հարցեր, հրապարակ տեսնում բազմաթիվ նորանոր խնդիրներ, ստեղծում մտքերի քախուսներ:

«Նոսր» շաբաթաթերթը խոստանում էր վեր հանել կյանքի ցավոտ հարցերը, բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել ու լուստարանել արդեն հաստնացած ու հաստնացող կարիքներն ու պահանջները: Թեև, միաժամանակ ընդգծվում է, որ մամուլը չի կարող իր զեբր լիովին ու բացարձակ կատարել, բանի որ, ինչպես թերթում է գրված, «ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը ամպամած է», «արտաքին պայմանները՝ ճեղգծուցի են, հասարակական կյանքը առհասարակ սպանված է և լայնացուն գեպտում դրված ևեզ, կուլտուրական շրջանների մեջ»: Այսինքն, մամուլը ազատ չէ, այն գտնվում է գրաքննչական կոմիտեի հսկողության տակ, պետական օրգանները, տեղական պաշտոնյա անձինք ուշուրուշով հետևում են մամուլի բարձրացրած հարցերին, արգելում յուրաքանչյուր ազատ միտք, օտաչափմական զաղափար: «Չաշխանդված լեզվով և բերանով, բեկկանաբար,—գրում է թերթը,—մամուլը չայն շափերով չէ կարող անել այն, ինչ նրա սրբազան պայտուկանությունն է հասարակական կյանքի վերաբերմամբ»:

Խմբագիրը՝ Արշավիր Մելիքյանը միաժամանակ շեշտում է այն միտքը, որ մամուլը կուսանա խոսքի և մտքի ազատություն միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային փոխհարաբերություններն իրենց վրա կկրեն ռամկավարության ազատ սկզբունքների անշեշտի գրոշմը, երբ հիրավի հրապարակում կգործի ազգայնակալության լայն և ստորին խավերի շահերին ու պահանջներին արձայանող դեմոկրատիան: Իսկ այդ բանին հասնելու համար զեն հաջթատարելու շատ խոշորոտներ և զմիարություններ կան: Օգտագործելով առիթը, Մելիքյանը կոչ է անում՝ պայքարել և հասնել այն բանին, որ քաղաքական ու հասարակական կյանքն անցնի ռամկավարական տարբերի ձևերը: Այս գործում մեծ դեր և նշանակություն է տրվում ռամկավարական սկզբունքներով առաջնորդվող մամուլին: Նման մամուլի դերը ալեխի ու ալելի է մեծանում, բանի որ

հինը, բուրժուական մամուլը օրեօր կորցնում է իր նշանակությունը, բուրժուազիայի իդեոլոգիան անանկանում է: ... կյանքը և մամանակը առայ ինն բերել նոր դասակարգի,— գորում է թերթը,— նոր պահանջներ: Պետք է վերջ տալ բուրժուա-ինտելիգենտային մտածելակերպին, պետք է այրել հին ստոլիանները և նոր հողի վրա հիմնել մի նոր կերտվածք»:

«Խոսք» թերթի խմբագիրն և նրա շուրջ հաստիքաված աշխատակիցները ձգտում էին ներառվորոթյան սահմաններում բնթերցողներին հասցնել մարքսիստական բուլշևիկյան ճշմարտությանը: Թերթում տպագրվել ևն մամանակի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքը մարքսիզմի տեսնկյունից լուսարանող հոդվածներ: Դրանցում անց է կացվում այն միտքը, որ հասարակությունը բաժանված է երկու հակամարտ դասակարգերի, որոնք իրար դեմ տնտեսական ու սոցիալական հարատև պայքար են մղում և որ, «որիցների աշխատանքի շահագործումը ստեղծում է այնպիսի հիվանդություններ, որոնց կատարյալ բուժումը կարող է տեղի տնենալ հասարակական-արժատական կերպարանափոխություններով և հիմնական հեղաշրջումով»:

«Խոսք» թերթը այն համոզմունքն է արտահայտում, որ հասունացել ևն մարզու շահագործումը մարզու կողմից վերացնելու գարեր շարունակ մարդկային միտքը տանող հարցի լուծման բարենպաստ պայմանները: Եվ այն, ինչ երկար գարերի և բազմաթիվ սերունդների մտորումների և անհավաք կուփի զբոզղ և մղել ունն է եղել, այն, ինչին բր-նազդորեն կամ գիտակցորեն ձգտել ևն մարդկային մտքի և մարդկային ոգու լավագույն և փայլուն ներկայացուցիչներին շատ շատերը, այն, ինչի համար հաճախ պայքարել ու պարտվել ևն մողովորդների հոծ ու սակավ զանգվածները, այն, ինչ, իբրև հեռավոր իդեալ, թափառող կրակի պես զեպի իրեն էր գրավում հանդուգն ու համարձակ հակներին-այսօր ևն մոտենում է պատմական փաստ դրոնայու վայրկյանին, որովհետև նրա համար ստեղծվում ևն և զարգանում ևն նր-պաստավոր և բարենաչող տնտեսական պայմաններ, որովհետև գոյություն ունի մի այնպիսի հուժուր դասակարգ, որը

օրհասական անհրաժեշտությունը, ուղի-չուղի նրան պիտի իրականացնի»:

Հեղափոխական պայքարում պրոլետարիատի հեղեմն գիրի հարցում թերթը բննադատում է լիբերալ նարոնիկությունն ևն սոսարան ն. 4. Միխայլովսկուն: Նրա մահվան 10-ամյակի կապակցությամբ տպագրված հոդվածում հեղինակը ընդգծում է ան հանգամանքը, որ Միխայլովսկին հասարակության զարգացման գործում չնչին գիր էր վերագրում բանվոր դասակարգին: «Հեռագո պատմական ղեկավար և քաղաքական անցյերե,— գրված է այնտեղ,— ցույց տվեցին, որ Միխայլովսկին սխալվել է: Եվ զա բնական էր. նա անհատապես մեղավոր և պատասխանատու չէր, որ չբմբնեց կապիտալիզմի զարգացման և պրոլետարիատի նշանակությունը»:

Արշավիր Մելիքյանն իր թերթում բարձրացնում է այն միտքը, որ բանվոր դասակարգը հեղափոխական իրազար-նությունների աշխուժացման պայմաններում ավելի ու ավելի ընդունակ է դառնում իր առջև դրված ինդիքներն իրականացնելու համար: Հանձին բանվոր դասակարգի, նա տեսնում է մարդկության լավագույն ապագան կենտոգին: «Ար-դյունարերական և զործարանային աշխատավոր զանգվածները,— գրում է նա,— ամեն զանք գործ են դնում կազմակերպվելու պրոֆեսիոնալ և կուսակցական միությունների շուրջ, որովհետև նրանք պատրաստվում ևն ապագա պայքարի համար, որը պահանջելու է տոկոսները, ուժ և կամրի հաստատակամություն»:

«Խոսքը» միաժամանակ անդրադառնում է նաև մտավորականության անելիքների հարցերին, գտնելով, որ կապիտալիզմի զարգացման սկզբնական շրջանում բուրժուական մտավորականությունը առաջադեմ էր այնքանով, որքանով պայքար էր մղում հնի դեմ՝ նորի հաղթանակի համար: Մյու շրջանում նա ծառայում էր արթնացող բուրժուազիային: «Հայ նախկին մտավորականությունը,— գրում է թերթը,— բուրժուական ինտելիգենցիան կատարեց իր գերը և հաղթանակը տանելուց հետո պահանջ զգաց հանգրստանալու: Նա այժմ հանգրստանում է: Նրա համար չկա

նախկին իրեալիզմը, չիս նախկին գաղափարական ոգևորությունը և հափշտակությունը: Հայ իրականությունում տնտեսական կյանքի աստիճանական զարգացումը և Հեղափոխական շարժումներն ապացուցեցին, որ այդ մտավորականությունը բուրժուազիան մի քաղաքի: մասն է: Միաժամանակ պարզվեց, որ նա շահագրգռված չէ հայ բանվորության, հայ գյուղացիության աչքատու շքավոր մասի հետարքրություններով: «...հայ գյուղացիության ազատ և շքավոր մասն ունի այլ պահանջներ, հայ բուրժուազիան երզում է այլ երգ: «Բայքայվեց ժամանակի յոգը», բայքայվեցին հայ ինտելիգենցիային շաղկապող և շղթայող օղակները: Այժմ մենք ունենք տարբեր ինտելիգենտներ տարբեր զավանհներով, ներհակ տենչերով»: Ուրեմն, եզրագծում է թերթը, մտավորականությանը զիմելիս ու նրան ապավինելիս պետք է անպայման քննություն կատարել: Երես պետք է քննել այն մտավորականներին, որոնք ստորգրված լինելու և քաղքենիական մտածողությամբ, տարվում են դանձուր քարեղջողծական և ծիսական գործերով, բայց ոչ բուն ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ: Թերթը նրանց համարում է «սենեգաստենք»: Նրանք այլևս պիտանի չեն իրենց աղգին: Ազգի կենսունակությունը հիմնված է ուսմավորական սկզբունքների վրա: Այդպես է եղել սկզբից մյուս ազգերի մոտ և այդպես էլ շարունակվում է: «Հունաստանը ուժեղ էր իր ասենական ղեմուսով,— գրում է թերթը.— Հունք՝ իր պլեբրյով, Նոթագույն խոշոր պետություններն՝ իրենց ղեմնկրատիայով»: Ապա շարունակում է: «Կենսունակության և քաղաքակրթության զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ մեր բոլոր հիմնարկությունները և ձեռնարկությունները համակված լինեն անշեղ ուսմավորության և աշխարհականացման ոգով: Սա մի հարկազարկան և անխոստակի պարագա է»: Սակայն, ինչպես նկատում է թերթը, անհաշտ ուսմավորականները, այսինքն մարտնչող մատերիալիստները զրկված լինելով սեփական օրգան ունենալու հնարավորությունից, իրենց գաղափարները տարածելու համար հարկազրկված օգտագոր-

ծում են բուրժուական և մանրբուրժուական պարբերական հրատարակությունները: Այդ դեպքում, ինչպես թերթում է արված, որքան ցայտուն, որքան էլ փայլուն լինեք մի մատերիալիստի հոգով, աշխուստենալով, բուրժուական թերթերի էջերում նա յուժովում էր անհամ և տաշտուկ շաղկապատության օվկիանոսում և բոլորովին կորցնում էր իր՝ մասյը և ազգակցությունը: Այդ իսկ պատճառով թերթում բարձրացվում է ուսմավորական առանձին օրգանի լույս ընծայման պահանջը, մի պահանջ, որ անխոստակի անհրաժեշտություն էր ներկայացնում:

Արշավիթ Մկիթյանի «եսոսը» թերթը հասարակական և քաղաքական հարցերին անզրադատալիս անպայման ելում էր կուսակցական դիրքերից: «Փորձով վաղուց արդեն ապացուցված է,— գրում է նա,— որ քաղաքական պայքարի և ուղղությունների ընդհարման ժամանակ մարդիկ հորկազրկված են լինում հարել այս կամ այն հոսանքին, առանց կուսակցական գունավորման թերևս նշանակում է ընդհանրապես առանց գունավորման»¹⁰: Խմբագիրը զիկացած սկզբունք ընդունելով պատմական մատերիալիզմն ու զատակցությունը քաղաքական հասարակական, թե տնտեսական) քննարկել կուսակցական դիրքերից:

Պրոպագանդիզով բոլշևիկյան կուսակցության պատգամները, թերթը գրում է. «Ներաչլություն չէ կարող լինել աշխույզ, որտեղ կա գասակարգային հակամարտություն: հավասարություն չէ կարող լինել այնտեղ, հոր մարդը զիս շարունակում է շահագործել իր նմանին, ազատություն չէ կարող լինել այնտեղ, որտեղ մեկը մյուսին կաշկանդել է տնտեսական ու քաղաքական կապանքներով»¹¹: Հիշենք Վ. Ի. Լենինի խոսքերը. «Փողի իշխանության վրա հիմնված հասարակության մեջ, մի հասարակության մեջ, որտեղ ազատության են մատուցված աշխատավորության մասսաները և պորտաբույծ կյանք են վարում մի բուն հարուստներ, չի կարող իրական և իսկական օադատություն» լինել»¹²:

Կապիտալիստական հասարակարգին բուժում չկա: Նա պետք է վերափոխվի արմատապես: Այդ վերափոխման համար կան արդեն համապատասխան ուժեր, ինչպես թերթին է գրում. «Գերարույժներ», որոնք իրենց «նշարարով կհեռացնեն վտանգավոր պայտերը»: Այդ սվերարույժները իհարկե, բանվոր դասակարգն էր ու գյուղացիությունը, որոնց համատեղ շանթերով իրականացվում էր աշխարհում ժողովրդի գարեհրի երազանքը: Գործի հաջող ավարտի համար թերթը միաժամանակ գտնում է, որ ժողովուրդը՝ ինքը պետք է ձայն մասնակցել իր երկրի ներքին գործերին, ցուցարկերի ինքնուրույնություն, տիրապետի ուսակազմական իրավունքներին և սկզբունքներին, որպեսզի այլևս գործիք չլսանա, ինչպես թերթում է գրված, քաղաքական գտնազան բոխտախնդիրների ձեռքին: Իսկ դրա համար հարկավոր էր նաև բոլորովին շեղորացնել եկեղեցու զերբ, հեռացնել ժողովրդին նրա ազդեցություններից: «Մեկ հարկավոր է աշխարհականացում,— գրում է թերթը,— մեկ հարկավոր է քաղաքականացնել հասունացած ժողովուրդը: Ժամանակն է գիտակցել, որ մի ժողովուրդ կարող է և եկեղեցուց դուրս գոյություն ունենալ, իբրև մի ուրույն կուլտուր-քաղաքական ամբողջություն»¹⁵:

Թերթը հոգեորականությանը համարում էր «քաղաքակրթության խոշորագույն մի դասակարգ, որը պետք է մի կողմ նետվի»: Հոգեորականությունը դեռ էր ընդհանրապես ժողովրդի բնորակապես սկզբունքին: Միևնույն թերթը հոգեորում էր մասսաներին՝ տիրապետելի բնութական իրավունքներին, ակտիվ մասնակցել հասարակական գործերին, խմանալ զինվախարհ ու կարգավորել իր ներքին կյանքը: Իսկ դրա համար նաև ժողովուրդն արդեն հույս ուներ որոշ ունակություններ: Նա դարձրել շարունակ ապրել էր ծխական համայնքներով: Միակն համայնքը պահպանվում էր բնութական սկզբունքների հիման վրա, սկզբունքներ, որոնք իրենց մեկ պարունակում էին զեմոկրատիզմի տարրերը: «Ժողովրդի ինքնագործունեության և ինքնիատիվի ավելի լավ ձև, քան այս է,— գրում է թերթը,— չի կարող լինել, և սա է, որ գալիս ենք շեշտելու, իբրև մի խո-

շոր դրական երևույթ, որով դաստիարակվել է մեր ժողովուրդը»¹⁶:

«Խոսքը թերթին իր էջերում ուշադրության կենտրոնում պահելով դավառի կյանքը, դիմում է թղթակիցներին, գրելով. «Տայ գավառի հարապատ պատկերը իր պես-պես ցավերով, ներհայացնել վատահիշի տվյալներով գյուղացու տնտեսական վիճակը, պարզել գյուղացու հոգեբանությունը նրա առօրեական կյանքից, վարձուներից, կենցաղից, նիստուկացից, միով բանիլ: գյուղացու ամբողջ կեցողությունը»¹⁵: Ապա շարունակում է. «Բավական չէ տգիտությունը դիտել, պիտի բացործ կացուցանել պատճառները, պիտի հնարավորություն տուլ դարմանի մասին մտածելու»¹⁶: «Խոսքում» տպագրված թրդ-թակցություններում գյուղում տիրող հիմնական շարիքներից մեկն է համարվում նաև տնտեսական հետամնացությունը: Հայցական գյուղում զեռ օգտագործվում էր հողի մշակման հնացած եղանակը, որը «բավարարություն չէր ապիս գյուղացու կարիքներին»: «Այսպիսով, նյութական բարօրությունը,— շարունակում է թերթը,— թեպետև ոչ եղակի, բայց և այնպես, ամենազգույն և դեկավաղող ֆակտորն է մեր գյուղական կյանքում»¹⁷: Նյութական գրության բարձրման զեպրում կարելի է փրկել գյուղացիությանը բարոյական անկումից, ինչպես և զարկ տալ գիտության և արվեստների ծաղկմանը: Դրա համար թերթը գրում է. «Գեղապակցություն. կապիտալ ներմուծել, կազմակերպել արդյունաբերության ուժերը տնտեսական կյանքի բոլոր հատվածներում և ձեռնարկել տնտեսական վերանորոգություն— ահա րուպի պահանջը»¹⁸: Գյուղի տնտեսությունը ժամանակի զարգացած տեխնիկայի կիրառմամբ, գիտության վերջին խոսքի համաձայն վերակառուցելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է գյուղացու հոգեբանության վերափոխում: Սակայն հայկական գյուղում ամեն մի նոր երևույթ զեռ սովորության համաձայն ծագրվում էր: «Փորձեր մի լավ մերենա մտցնել գյուղ և ասիլ օգտակար է,— գրում է թերթը,— ոչ որ չի հասկանա: Գյուղում իշխում էին հարրեցողությունը, ծուլությունը, ստար, կեղծիքը: Մեծ շա-

րիք էր ներկայացնում ազիտութիւնը: Հայ գլուղացիին շիրտը պարբարել բնութիւնն ուժերի զեմ, բարին, թէ շարք նա հեղու-
թյամբ ընդունում էր իբրև երկնիցից իջած մի պարզև, իբրև
մի փորձութիւն: «Նա (գլուղացիին) չի բռնում իր աշխա-
տանքի հասարակական նշանակութիւնը, իր սեփական միակե-
նեքի ներդրման զեքը և աշխխտով գտնում է զիմազուրկ,
ամբողջապես ուրիշի բարեհայեցութիւննից կախում ունեցող
մի գտտակարգը:

Ազգատութիւնից դուրս գալու կէքը գլուղացիին հաճախ
գտնում էր գաղթի մեջ: Գլուղացիութեանը գաղթի ճանապար-
հից հեռու պահելու նպատակով թերթը տպագրում է այն հու-
սաստատական նամակները, որ գրում էին իրենց հարազատե-
րին՝ քնաշարտհից Ամերիկա մեկնած հայ շինականները: Լուս-
նեցելուսից Գարեգին Մարգարյանը գրում է. «Ամերիկայի գոր-
ծերի մեջ չի ճարմի որեիցև մի անվնաս գործ, առավտար, որ
գնում ենք գործի, Աստված ազգազակելով, իբար հետ բարև
մեա ենք անում, և գնում ենք գործի, հուշք չենք ունենում,
թէ իրիկունն իրար կտենենք: Սքանի այն օրը, երբ կարծենք
այս անգութ, արնախում երկրիցը և մեր կյանքը արժան կը-
տեսենք Շիրախու ապատած լեռ բարեբին, այն օրն շատ եր-
ջանկութիւն կլինի ինձ»¹⁹:

«Սուրբ» թերթը համարձակորեն մերկացնում էր կապիտա-
լիստական կարգերը, նշում, որ այդ կարգերի «սակցունաբարև
է մասնավոր սեփականութիւնը և ուրիշների աշխատանքի շա-
հագործումը և սեփականացումը»: Թերթը ձգտում էր ժողո-
վրդական մասսաներին հասցնել այն պիտանկութեան, թէ
բրտմուտական բարեգործութեամբ չի փոխվի կրքսից գլուղացու-
նը: Այն լոկ խարելու միջոց է ախրապետող գասակարգի ձեռ-
քին: «Ավելի զզվելի և ավելի նողկալի տեսարան, քան բուր-
ժուական բարեգործութիւնը,— գրում է թերթը,— զժժար է
անգամ երևակալել: Աչ ձեռքով սերմանում են շարքի և մահ,
իսկ ձախ ձեռքով ողորմութեան են տալիս իրենց իսկ մակա-
բույծ և անկատար գլուղացիան զոհերին. աչ աչքը հատում են
ուրիշի առողջութիւննից և բրտեմիցի բամած հնչյուն մետաղին

և դրամազլիսին, իսկ ձախ աչքից կաթնեցում են կոկորդիլոսի
կեղծ պատիր արցունքի շիթեր, առանց զիմակի՝ նողովում են
ժողովրդի ստորին խալի աշխատավոր ձեռերը և հաճախ ար-
յան ճապագիթների մեջ են խեղդում նրանց արդար բողբօքը և
տրտունքը, իսկ զիմակ ծածկած՝ լուկան ձայնով բարողում են
մարդասիրութիւն և մարխանում քերտը վերարկրմանը զեպի
մերձավորը»²⁰: «Սուրբ» № 17-ը ամբողջովին ուղղված է տի-
բապետող կարգերի զեմ: Գիմելով «բարեգործ» բրտմուններին,
թերթը գրում է. «Ձեզ էլ, ձեք մարդասիրութիւնն էլ, ձեք կար-
գերն էլ պետք է արմատապես կերտարանափոխել, այդ ժա-
մանակ միայն մենք չենք ունենա ո՛չ թորախտավոր, ո՛չ ար-
բեցող, ո՛չ անառակ կին: Սպիտակ ծաղիկների զեմ ալ-կար-
մի՛ր վարդեր»²¹: Ինչպես Պ. Պ. Աղաջանն է գրում. «Արշ, Մելիք-
լանի գրած այդ առաջնորդող փաստորեն մի գատավճիտ էր
բրտմուտական կարգերին, հեղափոխական պաթետով զրված մի
կոշ: Հեղինակը հովանաւում է գլուղացի ունեցող կարգերը
տապալելու, ջարդելի փտած իրավակարգը խորտակելու և աշ-
խատավորութեանը հշուտոց բոլոր շարքերնր վերացնելու ան-
հրաժեշտութիւնը»²²:

«Սուրբ» թերթի այդ նույն համարում տպագրված են ինչ-
պես բանվորների, աշխպես էլ գլուղացիութեան թշուա իրա-
վիճակը պատկերող հողպաններ: «Ճարին տասներկու ամիս,—
գրում է թերթը,— առավտու, թէ կեսօր, գարու կամ ցորենի
հետ խանս, միևնույն ցամաք հայրէ է կրանց կերակուրը, ա-
միտներով տաք կերակուրի երես չեն տեսնում. թէչք, պանի-
րը, միսը, յուղը, կարագը և այլ մթերքներ միայն շատ հա-
րուստների սեղանի վրա կգատահեր: Մենդի պակասութեան
պատճառով հայ գլուղացիին հշուտովում, մաշվում է ֆիզիկա-
պես»²³:

«Հայ գլուղերի սնտուական միճակը» հողպանաշարում
քննադատվում են կուլակներն ու գլուղի մուս «զորարները»:
Ինեղճ գլուղացիներ իր մթերքը քաղաք տեղափոխելու և շու-
կա հանելու միջոցներ լուեննալու պատճառով կես գետով
հանձնում է այն միջոցող կուլակին: Վերքին կուպկե-կուպկե,

կամ մաս-մաս է տալիս գլուղացու հասանելիք զամարը: Այսօրվամ է քաշըշուկը: Այդ հանգամանքն էլ գտնում է շահագործման մի ձև կուլակի ձևերին:

Առաջերգող Տողվածներից մեկում այն կարծիքն է հայտնելով, թե կապիտալիզմի զարգացումն ու անտրապորտուներական նորանոր շուկաների ստեղծման քաղաքականությունը գարկ են տալիս միջխաղիզմի առաջնազայնումը, որը և ստեղծում է բոլոր միջոցազային խնդիրները գեներ ուժով և պատերազմներով լուծելու սպանակիլքը: Սուր բննագառություն է ևնթարկվում իմպերիալիզմի գաղութատիրական քաղաքականությունը:

Կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով գլուղում, թե քաղաքում երևան են գալիս մանր վարկի բնկերությունները: Թերթը բննագառաբար է անդրադառնում այդ բնկերությունների դերին և նշանակությունը: Մի կողմից այդ բնկերությունը համարվում է յավազուն միջոց քաղաքի և գլուղի կարբրավոր դասերին դրամ տրամադրելու և նրանց կեղերիչ վաշխատուի ցանցից ադատելու համար: Սակայն մյուս կողմից նշում է, որ այն ունենում է իր մնասակար ազդեցությունը: Գյուղացին վերցնելով դրամը, համախ այն չի ծառայիցնում իր նպատակին և բնկնում է պարտքերի տակ: Կամ նա ստանալով դումաբը, օգտագործում է անտերի համար: «Եվ այսպիսով,— գրում է թերթը,— օժանր վարկի բնկերությունը» մի նոր տեսակի շահագործման է ուժ տալիս անտերի միջոցով ի վնաս մանր գլուղացիությունը²⁴: Եվ հրը ժամանակին բոլոր թերթերը խրախուսական խոսքեր էին տպագրում մանր վարկի բնկերությունների հասցեին, բողբեկյան «ժողով» թերթը վերապահունեությունով էր անդրադառնում այդ հարցին, գրելով. «...այն շահապանց լավատես հայացքը, որը բնկանուր է «մանր վարկի բնկերության» վերաբերմամբ, գլուղացիության և հատկապես մանր գլուղացիության շահերի տեսակետից, խորագրին չէ և ոչ էլ իրականությունը համապատասխանող»²⁵:

Արշավիր Մելիքյանը նույն վերապահունեությունով մտաւնում է նաև կոոպերացիայի դերին և նշանակությունը: Նա իր թերթը

թի միջոցով նախ ծանոթացնում է կոոպերատիվների սկզբնավորման պատմությանը, կոոպերատիվ աշխատանքի կազմակերպման հիմնադիր, ուսուպիական սոցիալիզմի նախահայր Ռ. Օուենի տեսությունը: Օուենը քարոզում էր ազատ համայնքի գաղափարը, համայնք, ուր մարդիկ պետք է ապրին միասնեց, ուր պետք է յուրաքանչյուրից պահանջվեր իր ուժերի և ունակությունների համապատասխան աշխատանք, ուր վարձու աշխատանքի փոխարեն ալիլք էր դրվելու կոոպերատիվ աշխատանքին: Այդ մեկ այլ Տողվածում Մելիքյանը անդրադառնում է Ֆրանսիայի ուսուպիստ Ֆուրջիի հայացքներին:

Անդրադառնալով կոոպերացիայի վերաբերյալ տեսության ծագման և զարգացման պատմությանը, մարքրիստ տեսարանը բննագատական գիրքերից է մտաւնում հարցերին: Նա պատն է, որ Ռ. Օուենի, Ֆուրջիի կողմից ստաց քաշված սոցիալական ազդակող հակասությունները համայնքով հարթելու գաղափարը ուսուպիստ էր, ուստի և ժամանակին մտաւնվեց անհաջողություն: Ահա թե ինչ է «ժողով» թերթում նա գրում. «Այդ համայնքների աշխատանքների աշխատակի և ձևն այն է, ինչ որ մենք կոոպերացիա ենք կում. աշխատել ըստ անհատական հակամեների, ստանալ նյութական և հոգեկան կարբերների համապատասխան անսահման պատասխանատվություն, կամավոր և ազատ միացում, բնկանուր կյանք, խնայողություն, բնկանուր կուլտուրական և անողջապահի միջոցներ և այլն-ճիշտ օուենյան մտքերը: Այսինքն, Արշ. Մելիքյանը գտնում է, որ կոոպերացիաների միջոցով իրավահավասար կարգերի հասնելու մասին կարծիք Տայտել, նշանակում է կրկնել Օուենին, արտահայտել նրա մտքերը: Հայտն է, որ կոոպերացիաների մասին թերթիաները գնահատելիս Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Ո՞րն է հին կոոպերատորների ծրագրերի ֆանտաստիկությունը, սկսած Ռորբերտ Օուենից: Այն, որ նրանք նրազում էին, թե սոցիալիզմը խաղաղ վերափոխության կենթաթակի արդի հասարակությունը՝ ստանց հաշվի անելու այնպիսի հիմնական հարց, որպիսին է դատակարարալին պայքարի, բանվոր դասակարգի ձեռքով քաղաքական իշխանությունը

նվանելու, շահագործողների դասակարգի տիրապետությունը ստպալելու հարցը: Ուստի մենք իրավացի ենք, գանձելով, որ այդ «կոպեկըստով» սոցիալիզմը ամբողջովին ֆանտաստիկ է, ինչ-որ ոտմանակ, նույնիսկ գրեհի բան կա այն երազանք ներսում, թե ինչպես բնակչության պարզ կոտակերացման միջոցով դասակարգային թշնամիներին կարելի է դասակարգային գործակիցներ դարձնել և դասակարգային պատերազմը վերածնել դասակարգային հաշտության (այսպես կոչված՝ բաղարացիական հաշտության)»²⁶:

Արշալիր Մելիքյանի թերթի նպատակն էր լայնորեն պրոպագանդեղ դասակարգային պայքարի գաղափարը, որան հնարավոր էր այդ պրոպագանդայով հեղափոխական պայքարի շուրջ ներգրավել բանվորներին ու գյուղացիությանը: Թերթի էջերում առդ էին գրավում Երևանում, Կոփկասի և ուսսական քաղաքներում տեղի ունեցած գործադուլային շարժման վերաբերյալ լուրերը: 1913 թ. հուլիսի Բարձրի նավթահանքերում սկսված գործադուլը տևում է նրկու շաբաթ: Բանվորներն այստեղ հանդես են գալիս իրենց պահանջներով: Մարդովի համալսարանի ուսանողները գործադուլ են կազմակերպում և պահանջում արտաքված ուսանողներին իույլ առլ մասնակցելու քննություններին: «Նոսրք» էջերում գործադուլային և հեղափոխական շարժումներ սոսկ պասսիվ ձևով չեն արձանագրվում, այլ հեղինակի ու խմբագրի մեկնաբանությամբ:

Արշալիր Մելիքյանի «Նոսր» թերթը չէր սահմանափակվում միայն արևելահայ կյանքի լուսաբանմամբ, այնտեղ առանձին էջեր էին հատկացվում նաև արևմտահայ կյանքի հորատապ հարցերի քննարկմանը: Այն իր քննադատական խոսքի էր ուղղում երիտթուրքերի կառավարության հասցեին: Պաշտպանելով հայերի գրաված դիրքը օսմանյան պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ, թերթը արդարացիում էր ներքանց պահանջներ: Այնտեղ բացարձակ հայտարարվում էր, որ երիտթուրքերի կուսակցությունը հանրին խաբել է, պատլամենտում քսան տեղի փոխարեն նրանց հատկացնելով տասր:

Հայտնի է, որ երիտթուրքերի սահմանագրությունից բուպատող հույսերը շարժարագվեցին: «1908 թ. հուլիսի հեղափոխությունից և Արդուլ Համիդի զահճրկեցությունից հետո սահմադիր էին կարծել,— դրում է թերթը,— որ սկսվում է օտանկական պատմության մի նոր դարաշրջան... Եվ սակայն հիասթափություն...»:

Երիտասարդ թուրքերը ստանձնելով կառավարության ղեկը և մտցնելով սահմանագրություն, փոխանակ առաջ գնալու, սկսեցին նահանջել²⁷: Նրանց որոն են հայկական հարցի իր լուծումը շտաղանով: Ընդհակառակը, ինչպես թերթում է գրված, սպանությունները, իսլամացման դեպքերը, բռնությունները շտաղան... Ուշագրավն այն է, որ հարցի լուծման համար առաջադրվում էր այն զեղախոսքը, որ առաջադրվել էր արևելահայերի համար: Այսինքն, որ հայ ժողովրդի բախտը և արևելահայ, և՛ արևմտահայ հատվածներում կապված է Ռուսաստանում բռնկված հեղափոխական շարժման հաղթանակի հետ, հեղափոխություն, որ կործանելու էր միապետության շղթաները, սահմանադրական պատերաբները և ստեղծելու էր իրավահավասար, ժողովրդի շահերը հարադատարեն ու լիովին պաշտպանող կարգեր: Ահա թե ինչու, թերթում սեղմ ձևով պրպագրվում է Պետերբուրգի զինվորական-իրավաբանական ալկազմիայի պրոֆեսոր Կ. Գ. Պետնյովի դասախոսությունը, ոյտեղ առված է, «Շահկական հարցը ուսսական հարց է, և մենք պիտի աշխատենք լուծել այն: Տանկարհայտատանի հարցի լուծումը իր՝ Տանկատանի ձևերով, նրա օգուտն է, հակառակ դեպքում՝ նրա արտանքն համար մենք պիտի հրապարակ ցանք, որովհետև այլևս օտանախոր գտնվել դեպի մի կուլտուրական և աշխատասեր ժողովրդի մարտիրոսություն,— մենք չենք կարող. դա մեր մարդկային և մարդասիրական իրավունքն է: Ռուս սասարկությունը և ուսս լավագույն ինտելիդենցիան այդ է ցանկանում, այն ինտելիդենցիան, որի ենրկայացուցիչներն էին Գերցենև ու Օգարյովը, որանք իրենց զահարենցին, որպեսզի կյանք օտան քաղվամախիտն ուսս նորագյուղացիությունը, ինչպիսին էր Գալերիք, որ հանուն Ռուղա-

րիայի ազատագրութեան մասնակցեց պատերազմին. այդ է պահանջովում և մեղեցի այժմ»²⁸.

Ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների պաշտպանութեան դիրքերից են քննարկվում հայ ժողովրդի ոչ միայն սոցիալական ու քաղաքական կյանքի ազատագրման, այլ նաև հոգևոր ու բարոյակրթական վերածնութեան հարցերը: Ժողովուրդը ինքը պետք է իր ձեռքը վերցնի հոգևոր կուլտուրայի և մշակույթի զարգացման գործը: Այդ է պահանջում թերթը, երբ անդրադառնում է մասաչու սերնդի ու աշխատավորների դաստիարակութեան խնդիրներին:

Քնն եկեղեցուն ու նրա պաշտոնական ներկայացուցիչներին էր վերապահված կրթական հաստատությունների ղեկավարման իրավաբանական դերը, սակայն դրան զուգընթաց ժողովրդական մասնակցություն արված էր զարգացական գործերին սկսելով մասնակցելու լայն իրավունք: Սակայն, ինչպես նկատում է թերթը, այդ իրավունքը չէր օգտագործվում ժողովրդական մասնակցի կողմից: «Բուն ժողովրդական տարրը,— գրում է թերթը,— իր լայն խաղերով, որի անունից սիրում են մեզնում այնքան շատ խոսել, իրոք, փաստապես վտարված է մեր հասարակական և զարգացական գործերի ասպարեզից: Հանուն նրա, մեր այդ գործերի ասպարեզում դեր խնդում են կերտականությունն ու բուրժուադեմոկրատիան և ամբարտապետ իրենց տիրապետությունը մասսայի վրա»²⁹: Գարջանների պահպանման համար ամեն անգամ բուրժուա-բարձր-բարեկերից նշույթական միջոցներ հայնայնթիւր համարվում էր «նախադոր կրտսյն ի յարից: Այդ հանգամանք իսկ մեակցընում էր ժողովրդի մեջ գիտակցական և ինքնուրույն մտածելում իր կուլտուրական գործունեների պահպանման հանդեպ, ինչպես նաև նրա մոտ արմատավորում այն միտքը, թե «հասարակական հիմնարկությունները, որոնցից օգտվողն ու շահվողը ինքն է սակայն, սպրկել են ու սխտի սպրկեն մուրացկանությունը, առանց իր՝ ղեկի այն ցույց տված գիտակցական վերաբերմունքի և պարտականության»³⁰:

Ժողովրդի մոտ զարգացական գործի զարգացման հանդեպ պատասխանատվություն բարձրացնելու նպատակով թերթը առաջարկում է «հայ զարգացների գոյության կայուն հիմնաքարերը խարսխել հայ ժողովրդի անխտիր բոլոր զատակազդերի և խավերի լայն ազակցութեան վրա»: Մերժվում է շարեզործների և բարեկրթական ընկերությունների աշակցությունը և փոխարենը առաջ քաշվում զարգացական տուրքի մտածման լավագույն միջոցը, «ծխական զարգացական տուրքի սկզբունքի իրականացումը ամենալավագույն միջոցն է ժողովրդի մեջ զարթնցնելու ինքնազիտակցություն և ինքնուրույնություն: Իսկ մեզ ամենից առաջ հարկավոր է մեր ժողովրդի ինքնազիտակցությունն ու ինքնօգնությունը»: Ուստի, առաջարկվում է բարձրացնել ծխական համայնքի ու նրա կազմից ընտրված հոգարարական խորհրդի ղեկն ու նշանակությունը կրթական գործում: Բարձրացվում է նաև Գեփորթյան ճեմարանում նույնպես հոգարարական խորհուրդ ստեղծելու հարցը: Ճեմարանի ղեկավարության մեջ պետք է ընդգրկվելին կրթիված, բանիմաց, մասնագետ ուսուցիչներ, սեկցել է արդեն,— գրում է թերթը,— խնամակալությունների գարը, այն զարգացներն, ուր սովորում են ժողովրդի գավակները և որոնք պահվում են այդ նույն ժողովրդի տված նպատաներով և արդյունքով, պատկանում են ոչ այդ ղեկ, քան այդ նույն ժողովրդին: Բուն ժողովրդի գերիշխանութեանը պետք է տեղ տալ»³¹: Թերթը հանգես էր գալիս ժողովրդի Անգրով պահպանելով ու ժողովրդի համար գործող կրթական հաստատությունների ստեղծման ու զարգացման պահանջներով:

Ինչպես կրթական գործի կազմակերպման, այնպես էլ զբոսականության ու արվեստի քննարկման հարցերին թերթը մտնում էր ղեկնուրախոյզի դիրքերից: Առանձին հոդվածներ են նվիրվում գրքերի քննարկմանն ու տեսությունը, հայ գրողների ստեղծագործությունների վերլուծությանը: Այստեղ բարձր գեղահաստական է տրվում հայ մեծ հայրենասեր ու ժողովրդասեր նախատուր Արուսեյանին: Տպագրվում է Գորպատի կայսերա-

կան համալսարանում վեց տարի ուսանելու մասին նրա իսկ ձեռքով գրված փաստաթուղթը: Այսպես հարց է բարձրացվում Շարափօրին օտահանելու մասին մեծ փիպտանի վերջին օրերի և նրա անհետացման մասին ճշգրիտ տեղեկություններ հավաքելու վերաբերյալ:

Գրականության հարցերի շուրջ գրված տեսական հոդվածներում քննադատվում են «արվեստը արվեստի համար» բուկրոնիսի կողմնակիցները:

Պրոլետարական կուլտուրայի և գրականության հարցերին է նվիրված Արտաշես Կարինյանի Պետերբուրգից ուղարկված հոդվածը: Հեղինակը որսախույժամբ նշում է այն փաստը, որ տարիների շարունակ ընկճված, հայտնված բանվորությունը ստորհանաբար կաղճակելովում է, բարձրացնում «իր շարքերի միտքն ու մարտական կրողը»: Այդ ամենն իսկ իրենց անզորացածումն են գտնում գրականության բովանդակչության և դարացածան ուղիների վրա: Հենի փոխարինելու է զայն նոր՝ պրոլետարական գրականությունը: «Հասարակական կյանքի վերակենդանությունը, — գրում է նա, — բանվորական ստաբամարտը, ռամբալարական լայն խավերի բաղաբանական արթնացումը այն անհրաժեշտ ֆոնն է, որի վրա և բարձրվածնում, ուժեղանում է սեպտատական ստեղծագործությունը»²²:

Արշավիր Մելիքյանի «Սոս» թերթն իր մարտաշունչ ոգով գրված հոդվածներով մտրիլիզացնում էր բանվորների և հայ գյուղացիության հեղափոխական ուժերը, մժոական մարտի նախապայտաստում նրանց: Եվ հենց այդ հեղափոխական ոգու համար էլ թերթի հրատարակությունն արգելվում է Քիֆլիսի գրաքննական ատյանի կարգադրությամբ դրավում է «Սոս» թերթի 1914 թ. № 17-րդ: 1914 թ. մայիսի 3-ին լույս է տեսնում թերթի № 18-ը, որտեղ հայտարարված է այն մասին, որ ապրիլի 28-ին, զիջելով ժամը 12-ին ոստիկանությունը խուղափեց «Սոս» խմբագրատունը և վերջինց մնացած համ: րները: Կազմվեց արձանագրություն, թերթի № 17-ը գրավված էր լրագրամատեններից և ընթերցարաններից: № 17-ում, ինչպես նշվեց, կու: էր արվում տապալել տրեբակ-

տող կարգերը, պաշտարի նոր, շահագործումից ազատ հասարակարգ կառուցելու համար: Մամուլի գործերի Քիֆլիսի կոմիտեն 1914 թ. 2 մայիսի թվականի նամակով հայտնում է Քիֆլիսի դատական պալատի դատախազին այն մասին, որ սույն թվականի ապրիլի 27-ին երևանում լույս տեսած «Սոս» թերթի № 17-ում տպագրված առանցքորդից նկատվում է, որ թերթը ունի հակակառավարական ուղղություն: Եվ կոմիտեն կարգադրություն է արել բռնագրավել թերթի այդ համարը: Այսպես հայտնվում է, որ կոմիտեն միաժամանակ խեղճում է դատարանի առաջ հարց հարուցել այդ համարի բռնագրավման հաստատման մասին և խմբագրին՝ Արշավիր Մելիքյանին դատական կանոնագրության 129 հոդվածի համաձայն թերթից դատական պատասխանատվության: Քիֆլիսի դատական պալատը հաստատում է «Սոս» թերթի № 17-ի բռնագրավումը և գործի հարցաքննումը նշանակում է երևանում: Մինչև գործի ավելը Արշավիր Մելիքյանը կայանքի տակ է անվում²³, 1914 թ. հունիսի 20-ին լույս է տեսնում թերթի վերջին 25-րդ համարը, որից հետո այն փակվում է: 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին Արշավիր Մելիքյանը երևանում վերստին է հրատարակել «Սոս» թերթը: Այն լույս է տեսնում որպես ՌԽԳԿ երևանի կոմիտեի օրգան: «Սոս» կոմունիստական նոր բլիթների ստեղծելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարում: Այն գտնում է հեղափոխական ուժերի մարտական օրգանը: Մականը 1919 թ. մարտի 22-ին նորից փակվում է: Այս անգամ արդեն ընդմիջում:

Այսպիսով, «Սոս» թերթը թևե բացահայտ հանդես լըր զգալի» որպես բուլճերիկյան օրգան, բայց օգտագործելով լեզու հնարավորությունները, այս կամ այն ձևով մարտիստական միտքը հասցնում էր իր ընթերցողներին: Այդ իսկ տեսակետից, այն իր արժանի տեղն է գրավում հայ բուլճերիկյան մամուլի պատմության մեջ:

«Սոս» թերթի խմբագիր, ականավոր հեղափոխական գործիչ Արշավիր Մելիքյանը ծնվել է 1879 թ. փետրվարի 9-ին (հին տոմարով՝ հունվարի 28-ին), երևանի նահանգի Սուրբ-

Պարալզայդի գավառի Փաշայու գյուղում: 1899 թ. ավարտում է Երևանի արական գիմնազիան և մեկնում Խարկով: Ընդունվում է Խարկովի համալսարանը: Սակայն հեղափոխական շարժումներին մասնակցելու համար 1901 թ. հեռացվում է համալսարանից: Այնուհետև նա ընդունվում է Ցյուրիխի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը, և այսպ՝ 1905 թ. ավարտում է նյուշտադի (Եվելցադա) ակադեմիայի գրականության ֆակուլտետը: Արտասահմանում եղած ժամանակ նա կարողանում է տիրապետել գերմաներենին, ֆրանսերենին, հունարենին: Այստեղ նա ծանոթանում է Կ. Լիբկնիչտի, Բ. Լյուբսեմբուրգի, Ժան Ժորեսի, Ա. Բեքելի, Գ. Պլեխանովի և շատ ուրիշ նշանավոր գործիչների հետ: Նրա կյանքում կարևոր դեր է ունենում հատկապես Վ. Ի. Լենինի հետ ունեցած ծանոթությունը: Նա առաջիններից էր, որ պաշտպանում էր Վ. Ի. Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատությունը, քննադատելով մախիստների իդեալիստական հայացքները:

Արշ. Մելիքյանը 1906 թ. ընդունվում է ՌՄԿԿ շարքերը և 1911 թ. հաստատվում Երևանում: Այստեղ նա սկզբում անցնում է ուսուցչական աշխատանքի Գալանյան օրիորդաց ուսումնարանում: Միաժամանակ ժամայում է հեղափոխական մեծ գործունեություն: «Նետա» թերթի միջոցով մարքսիստական միտքն ու հեղափոխական դադափարները տարածելու համար, ինչպես արդեն նշվել է, Արշ. Մելիքյանը բանտարկվում է: Բանտից ազատվելուց հետո նա սկսում է պաշարը իմպերիալիստական թալանչական պատերազմը բազաբազիականի վերածելու լենինյան թեզիսները կենսագործելու համար²⁴:

Հուլիսեմբրյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հաջթանակից հետո Արշ. Մելիքյանը մեծ աշխատանք է կատարում Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման ուղղությամբ:

1920 թ. Արշ. Մելիքյանը մեկնում է Մոսկվա և հանդիպում ունենում Վ. Ի. Լենինի հետ: Նա նշանակվում է Ժողովախորհի արտասահմանյան մասուլի ղեկնրնու:

Արշ. Մելիքյանը 1921 թ. անդափոխվում է Թիֆլիս: Այստեղ նա ժամայում է ժուռնալիստական լայն գործունեություն, գրում է հոդվածներ հայ հասարակական մտքի զարգացման և անցյալի ժառանգության մարքսիստական վերազնահատման վերաբերյալ: 1922 թ. նա հրավիրվում է «Կարմիր առող» թերթի խմբագրությունում աշխատելու, որպես թերթի խմբագրի տեղակալ: Նա միաժամանակ թղթակցում է «Պրոլետար», «Մարտակոչ» և այլ թերթեր: Արշ. Մելիքյանը կատարել է նաև դասախոսական բեղմնավոր աշխատանք. 1924—1932 թթ. դասախոսել է Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանում, 1932—1936 թթ.՝ պոլիտտեսնական բարձրագույն դպրոցում: Արշավիր Մելիքյանն իր գիտամեկնափառական բեղմնավոր աշխատանքի համար արժանացել է պրոֆեսորի կոչման:

1936—1937 ուստարում նա դասախոսություններ է կարդացել Երևանի պետական համալսարանում, ավանդելով գրականություն, պատմություն, պատմական և գիտակրթական մատերիալիզմ:

Ականավոր գիտնականը, մարքսիստ տեսաբանը, հեղափոխական գործիչը հեղինակ է մի շարք տպագրի և անտպագրի աշխատությունների: Նրա գրչին են պատկանում «Հայոց պատմություն», «Պատակարգային կոիվը հայոց պատմության մեջ», «Նյութեր հայ հասարակական կյանքի և մտքի պատմության» (ձեռագիր) և այլ գործեր: Ուշագրավ են նաև նրա դասկանագիտական հոդվածները («Քննադատներ Պուշկինի մասին», ինչպես և Բաֆթուն, Թումանյանին, Չարևեցին և մյուսներին նվիրված հոդվածներն ու դասախոսությունները):

Գիտնական հեղափոխականի կյանքը ընդհատվել է 1937 թվականին:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Նախահոկեմները տարիներին երևանում լույս տեսած պարբերականները բազմազաներորեն լուսարանի են ներկանի նահանգի աշխատավորությանը հուզող գրեթե բոլոր հարցերը: Անցած դարավերջում հրատարակված մամուլի օրգանները («Պատկ», «Առողջապահական թերթ», «Երևանի հայաստարարություններ», «Էրեվանսկիե օրյալնեհյա») առեղծի են առաջադիմական մամուլի այն լավագույն ավանդույթները, որոնք շարունակվել ու զարգացվել են XX դարի առաջին երկու տասնամյակում Երևանում լույս տեսած պարբերականների էներում: Հեղափոխական շարժման վերելքի ու վաշտիչքի տարիներին հայ խմբագիրները գործել են ավելի մեծափ հայացքով, տողորմած մամանակի նորաշունչ: զաղափարներով: Այդ տարիներին երևանում լույս տեսած «Նոր ճաշ», «Կոսան», «Նոր մամուլ» թերթերը գլուխի և բազրի աշխատավորության մեջ արթնացրել են գասակարգային ինքնագիտակցության զգացումը: Այդ թերթերը միաժամանակ մերկացնելով հայ զգայունական հրահանգությունների կեղծ, երեսպաշտ գործունեությունը՝ օգնել են աշխատավորությանը հեռու մնալու նրան հրահանգությունների պրոպագանդած զաղափարների ազդեցությունը: Իսկ բուլեղկյան «Ճակտի» և «Նուս» թերթերը հեղափոխական գաղափարներ հասցրել են բնթերցող լայն մասսաներին, հավաստի հեղափոխական պայքարի միջոցով ցարական միապետության տապալման անհրաժեշտությունը:

Այսպիսով, նախահոկեմները շրջանի երևանի պարբերական մամուլի իր ուժերի ներածին շափով բավական հարպատ է բերել հայ ժողովրդի սոցիալական-տնտեսական, հասարակական-բաղաբական, ինչպես և մշակութային կյանքի տապալման զարգացման գործին, մնալու հետք թողնելով հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության մեջ:

Պ Ա Ն, Ո Ր Ա Վ Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԳՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

1 Գաղմակերդության մասին անդեմությունները բազմում են 2002 կենտրոնական պետական պատմական արխիվում պահվող երևանի նահանգի ուստիականական վարչության գործից (Ֆոնդ 115, ց. 1, ց. 12), և Չարևեցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում եղած Ա. Աթանասյանի արխիվից: Մ. Մարտոնի անվան Հին Առաջրիկի գրասենյակային ինստիտուտի (Մասնագրաս) արխիվային բաժնում պահվող է Տիգրանյանի «Մ. Մարտոնյանը Առաջրիկի գործից (Առաջրիկ 9264)», Վ. Ա. Պարսամյանի Հայ ուղտաղարակի շարժումների պատմությանը, Երևան, 1958, Թ. և Հակոբյանի Երևանի պատմությունը (1870—1917 թթ.), Երևան, 1963, Վ. Ա. Երևանյանի Գալստյար Նախկան նոր պարտի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970 գրքից: և պատասխանի է Հայ ժողովրդի պատմությունը, Հատ. 6, Երևան, 1981:

2 Ե. Չարևեցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան: Այստ Արևմտայանի արխիվ, քց. 62, էջ 8:

3 Երևանի «Հայաստ-պոստեր» կազմակերպության անցած Կասակ Գաղափարյանի բնակարանի խոցորդիչին հայտնաբերվել է Մոսկվայի «Հայրենասերների միության» խմբակի հայանի նույն (տես Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ուղտաղարակի շարժումների պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 260):

4 ՏԿ՝ 2499Ա, Նյայանի թան. Լ. Տիգրանյանի 26/17—80 թվակնի նամակը:

5 Մ. Պ. Առաքյան, Հայ ժողովրդի ուղտաղարակի պայքարի թուրքական բանակցությունները դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 108:

6 «Պատկ», 1880, № 38:

7 ՎԳՊԱ, Զ. 480, ց. 1, ց. 1883:

* «KOMMUNIST», 1941, № 99, տե՛ս նաև Ս. Ք. Բյուսեյան, Հայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունը, Երևան, 1962, էջ 42: «Պատկ» թերթի թեղճետար բնակավայրը արված է Ք. Զ. Գալստյանի «Մեր բազարի անբարեկրպակները» նովածում (Երեկոյան Երևան, 1968, 7 նույնի):

9 Մամուլի գործերի դիմադր վարչության ներկայացված ծրագրում նշված են նաև երկու հաս «Քաղաքականություն», «Տնտեսություն», «Ռբրժա և կազմակերպչականություն», որոնք տարիքից են ցարենական մարմինների կողմից (տե՛ս ՍՈՂՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 776, ց. 12, էջ 2):

10 «Պատկ», 1880, № 2:
11 Նույն տեղում:
12 «Մշակ», 1880, № 49:
13 Խ. Ն. Սարկիսյան, Հայ առևտրափոխական մարի բնական վերլուծություն (XIX դ. 70—90-ական թվականներ), Երևան, 1984, էջ 130:

14 Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1964, էջ 35:
15 «Պատկ», 1883, № 1:
16 Վ. Խ. Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 261:

17 «Պատկ», 1883, № 7:
18 Նույն տեղում:
19 Ք. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երևան, 1963, էջ 208:

20 Արևան Թոմարյանը ծնվել է 1843 թ. Վանի վիլայեթի Ալջուստան գյուղում, Ավարայեի է Վարազդ վանքի ժողովագրությամբ վարժարանը Մասնակցել է Վանի «Միություն ի փրկություն» զբոսնի կազմակերպության հիմնադրամար (1872): 1878 թ. որպես ուսուցիչ աշխատել է (Կրթի Ազգային) կենտրոնում, կենտրոնում ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչ, 1882 թ. վերադարձել է Վան՝ ազատագրական պայքար կազմակերպելու նպատակով Մի քանի անգամ ներքախուսվել է թուրքական կառավարության կողմից: Հետագայում նրանք խուսափելու համար ետ տեղել է Պարսկաստան, որտեղ, սակայն, 1892 թ. ս. Նուրադինա գանթում (Մակուր մաս) սպանվել է (տե՛ս Հայկական սոցիալական հանրագիտարան, հատ. 4, Երևան, 1978, էջ 196):

21 «Պատկ», 1883, № 7:
22 Նույն տեղում, № 2:
23 Մ. Հ. Միխայելյան, 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունը («Փորձ», «Արժանոք»), Երևան, 1976, էջ 82:

24 «Պատկ», 1883, № 9:
25 Նույն տեղում, № 7:
26 Նույն տեղում:
27 ՎԳՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, ց. 1332:
28 Նույն տեղում, գործ 579:
29 Մ. Կ. Անրիսյան, Հայ մտղավորի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 251:
30 «Պատկ», 1880, № 35:
31 «Պատկ», 1883, № 9:

32 «Հայ մտղավորի պատմություն», Երևան, 1972, էջ 370:
33 «Պատկ», 1883, № 9:
34 Ս. Ա. Նուրադյան, Հայ առևտրափոխական մարի կազմակերպչականությունը, Երևան, 1959, էջ 330:
35 «Պատկ», 1880, № 1:
36 «Պատկ», 1880, № 1:
37 «Պատկ», 1880, № 1, Միխայելյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1980, էջ 315, 323:

38 «Պատկ», 1880, № 1:
39 Նույն տեղում:
40 «Պատկ», 1882, № 10:
41 Նույն տեղում, 1881, № 14:
42 Նույն տեղում, 1882, № 1:
43 Նույն տեղում:
44 Նույն տեղում, 1881, № 40:
45 Նույն տեղում, 1882, № 11:
46 Նույն տեղում, 1881, № 7:
47 Նույն տեղում, № 24:
48 Նույն տեղում, № 26:
49 Պարկ-Նոզ-Նալբանդյան:

50 Չոմախ-ժալալ-գազանի-զավազան: Պարկի և Չոմախի նման բացատրությունները տվել է Աշոտ Արևանյանի իր ձեռագիր «Իշխություններում (տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի ինստիտուտ, Ա. Արևանյանի արխիվ, թղթ. 71, էջ 5-ի տպագրակը):

51 «Պատկ», 1880, № 1:
52 Մ. Կ. Անրիսյան, Հայ մտղավորի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, 1850—1870 թթ., 1955, էջ 252:
53 «Պատկ», 1880, № 1:
54 «Պատկ», 1880, № 1, Միխայելյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1980, էջ 323:

55 Միխայելյան, Եժ, հատ. 4, Երևան, 1983, էջ 70:
56 Նույն տեղում, էջ 54:
57 «Պատկ», 1881, № 2:
58 Նույն տեղում, № 6—11:
59 Նույն տեղում, 1882, № 14—17:
60 Նույն տեղում, 1881, № 5:
61 Նույն տեղում:
62 Նույն տեղում, 1880, № 3:
63 Նույն տեղում:
64 Նույն տեղում:
65 Տե՛ս «Հայ մտղավորի պատմություն», հատ. 6, Երևան, 1981, էջ 761:

- 66 «Պատկ», 1882, № 11:
 67 Խույն տեղում:
 68 Խույն տեղում, 1881, № 30:
 69 Խույն տեղում, 1880, № 15:
 70 Խույն տեղում:
 71 Խույն տեղում, 1882, № 2:
 72 Խույն տեղում, № 11:
 73 Խույն տեղում, 1882, № 24:
 74 Այց առիկներին Երևանում գործում էին սերտների թափարկան ֆաբրիկ, որանց ուժերով բարեարթության նպատակներով բնակարանում էին ինչպես խաղաղամեակ (Մոսկոբի «Տարաբոֆր» և այլ սրճաներ), այնպես էլ Ս. Տեր-Գրիգորյանի, Է. Տեր-Գրիգորյանի վազկները, ֆարսերը:
 75 «Պատկ», 1880, № 40—41, 1881, № 1—5, № 13—22:
 76 Խույն տեղում, 1882, № 31:
 77 Խույն տեղում:
 78 Խույն տեղում, № 12:
 79 Խույն տեղում, 1880, № 4:
 80 «Մշակ», 1880, № 49:
 81 «Պատկ», 1881, № 33:
 82 Խույն տեղում, 1883, № 2:
 83 «Մշակ», 1880, № 72:
 84 «Պատկ», 1883, № 5:
 85 Խույն տեղում, 1880, № 31:
 86 «Մշակ», 1880, № 21:
 87 «Պատկ», 1883, № 7:
 88 Խույն տեղում:
 89 Առանկ Պապանյանի կենսագրական տվյալները վերցված են Է. Չարեկի անվան դրակտուրայան և արվեստի թանգարանում պահվող Աշոտ Արևանյանի արխիվային ֆոնդից (տե՛ս Աշոտ Արևանյան, Հիշողություններ, թղթ. 71, էջ 1—6): Կրա կենսագրական տվյալները առաջին տեղում են զիտական չքանաստմբան մեջ գրված:
 90 ԱՅՍ, Պատմություն Արարատի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 387:
 91 «Հայկական աշխարհ», 1879, № 1:
 92 ԱՅՍ, Պատմություն Արարատի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 389—390:
 93 Խույն տեղում, էջ 391:
 94 Ե. Չարեկի անվան դրակտուրայան և արվեստի թանգարան, Աշոտ Արևանյանի արխիվ, Հիշողություններ, թղթ. 49, էջ 22:
 1 Թ. Ս. Փարազանյան, Հայ բժշկության պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 19—21:
 2 Բ. Խ. Լակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1902, էջ 371:
 3 «Պատկ», 1881, № 31:
 4 Խույն տեղում, № 29:
 5 Խույն տեղում:
 6 Խույն տեղում, № 31:
 7 ՏԼՍ ՍՍՀՄ Եկնարանական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 73, էջ 1:
 8 «Մկրտ» Հայաստանի, 1880, № 95:
 9 Կազմարի բնիկան կոմիտեի կողմից ամառըրի լույս բնծայան վերաբերյալ տրված թույլտվության մեջ «աշխարհի ուսումնական փոխարեն գրված են «անբնասանի շարագրաներ բառերը (տե՛ս ՍՍՀՄ ԿԳՊԱ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 72, էջ 2):
 10 «Առողջապահական թերթ», 1882, № 6, էջ 183:
 11 Խույն տեղում:
 12 «Մշակ», 1881, № 168:
 13 «Առողջապահական թերթ», 1881, № 1, էջ 10—12:
 14 Խույն տեղում, № 2, էջ 39:
 15 «Առողջապահական թերթ», 1884, № 12, էջ 237:
 16 Խույն տեղում, № 2—3, էջ 67:
 17 «Առողջապահական թերթ», 1882, № 12, էջ 423:
 18 Խույն տեղում, էջ 10:
 19 «Առողջապահական թերթ», 1882, № 2—3, էջ 37:
 20 Խույն տեղում, էջ 74:
 21 «Առողջապահական թերթ», 1884, № 8—9, էջ 195:
 22 Խույն տեղում, 1881, № 3, էջ 76—85:
 23 Խույն տեղում, էջ 35:
 24 «Առողջապահական թերթ», 1883, № 8—9, էջ 369:
 25 Խույն տեղում, 1882, № 4, էջ 100:
 26 Խույն տեղում, 1881, № 6, էջ 198:
 27 Խույն տեղում, 1883, № 2, էջ 231:
 28 Բ. Խ. Լակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1902, էջ 423:
 29 Ան Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը (ձեռագիր), Մաշտոցի անվան Հին Առաջերկրի զիտանաստղագրական ինստիտուտ (Մասնագրական), Առաջիկ 9264:
 30 Ան Տիգրանյան, Իմ հիշատակարանը, էջ 6:

- 31 Եւոյն տեղում, էջ 35;
- 32 Եւոյն տեղում, էջ 42;
- 33 սեմաւ, 1805, № 5, էջ 5—33, № 6, էջ 54—86;
- 34 Անն Տիգրանյան, Իմ Հիշատակարանը, էջ 184;
- 35 «Արեւիգաներ», 1882, № 29, էջ 461;
- 36 Բ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, Հատ. 5, Երևան, 1968, 93—94;

էջ

- 37 Անն Տիգրանյան, Իմ Հիշատակարանը, էջ 195;
- 38 սՄՀակ, 1882, № 199;
- 39 Եւոյն տեղում, № 227;
- 40 Եւոյն տեղում, № 229, № 230;
- 41 Եւոյն տեղում;
- 42 Եւոյն տեղում, № 229;
- 43 Եւոյն տեղում, № 130;
- 44 սՄԳու Նշատակներ, 1853, № 8;
- 45 Եւոյն տեղում, № 9;
- 46 Եւոյն տեղում, № 45;
- 47 Եւոյն տեղում, № 9;
- 48 սՄուրճ, 1899, № 6, № 9—13;
- 49 սՄուրճ, 1895, № 1—4;
- 50 «Արարատ», 1894, № 6—12;

ԳՐՈՒՆ ԵՐՐՈՐԻ

- 1 «Երևանի Նշատարարություններ», 1884, № 1;
- 2 Եւոյն տեղում, № 5;
- 3 Եւոյն տեղում, № 12;
- 4 Եւոյն տեղում, № 39—41;
- 5 Եւոյն տեղում, № 44—46;
- 6 Եւոյն տեղում, № 45—46;
- 7 Եւոյն տեղում;
- 8 «Երևանի Նշատարարություններ», 1885, № 1;
- 9 «Երևանի Նշատարարություններ», 1884, № 13;
- 10 Եւոյն տեղում, № 35—36;
- 11 Եւոյն տեղում, № 29—30;
- 12 Եւոյն տեղում, № 54;
- 13 Եւոյն տեղում, № 55;
- 14 Եւոյն տեղում;
- 15 Եւոյն տեղում, № 55;
- 16 Եւոյն տեղում, № 61;
- 17 Եւոյն տեղում;

- 18 ՍՍՄՄ Ենկարծական պետական պատմական արխիվ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 29, էջ 4;
- 19 Եւոյն տեղում, էջ 5;
- 20 Եւոյն տեղում, ֆ. 776, ց. 12, գ. 55, էջ 5;
- 21 ՍՍՄՄ Ենկարծական պետական պատմական արխիվ, էմին Տեր-Պրիգորյանի քննանկյան ֆոնդ (ֆ. 423, ց. 1, գ. 23, էջ 6);
- 22 Եւոյն տեղում, էջ 8;
- 23 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1908, № 1;
- 24 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1912, № 1—2;
- 25 Եւոյն տեղում;
- 26 Երևանում քրեաբքի կառուցման նորին առաջին սեղան բարձրացվել է 1888 թ.: Ազգա ասրիներ շարունակ մտադրության արվել: Իսաակ Մելիք-Ազատյանի բազարապուխե կուսակազմուց Հոտո 1901 թ. Նորքը նորից բարձրացվել է և կոնկրետալով արվել ինժեներ Ա. Բարոյանի վերջուպես նորքը լավվել է 1912 թ.:
- 27 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1912, № 1—2;
- 28 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1909, № 28;
- 29 Եւոյն տեղում, № 29;
- 30 Եւոյն տեղում, № 38;
- 31 Եւոյն տեղում, № 22;
- 32 Եւոյն տեղում;
- 33 Պ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 438;
- 34 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1913, № 76;
- 35 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1910, № 8;
- 36 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1914, № 36;
- 37 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1913, № 14;
- 38 Եւոյն տեղում, № 80;
- 39 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1915, № 40;
- 40 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1916, № 2;
- 41 «Երիզանակիի սրբավանդ», 1917, № 9;
- 42 էմին Տեր-Պրիգորյանի կյանքի և գործունեության մասին տեղեկությունները վերցված են նրա անձնական արխիվից, որը մեզ մեծ սիրով օրհամարել է նրա մոտ՝ էմին Տեր-Պրիգորյանը: Ազգա այդ կուսվերը Հանկերթից են ՍՍՄՄ Ենկարծական պետական պատմական արխիվին, որտեղից Եւոյնպես սղտվել էք:
- 43 Հովակիմ Տեր-Պրիգորյանը նշել է ժամանակի կրթված ու զարգացած անձնավորություններից մեկը: Նա ապարտել է Երևանի Նոյեմբեր անձնարարի և կրկու ասարի դատանանդել Եւոյն ուսումնական Հաստատություն: 1863 թ. լիզու է կրտ է դատանանդել Աստրախանի Նոյեմ Աղաբաբյան ուսումնարանում: 1868 թ. էջմիածնի սեղազ նրան կուսակազմել է Ղարա-

բազի Հայկական կոնստաբոլայի ավագ 1872 թ. նոնաբրվել է Եգիպտոս: Մինտի գանձագար՝ Մակուման Երեզնյանի փոխըր վասնելու մեջ մեղաբերելու համար արտաքվել է Կարմիր վանք (Նոր Նախիջևան):

Հովհաննիս Եր-Պրիգորյանը մահացել է 1886 թ.:

44 «Հուլիսարար», 1908, № 4, էջ 60:

45 «Նեյշի թուզը» պիեսը էմին Եր-Պրիգորյանը գրել է Մոսկվայի Լազարյան Հեմարանում սովորելու ժամանակ: Պիեսը հաջողությամբ բնակարգվել է նաև սովետական իրանության տարիներին:

46 «Հուլիսարար», 1908, № 4, էջ 63:

47 1876 թ. էմին Եր-Պրիգորյանը ընկերակցում է Չ. Պետրոյանին՝ այն պայանով, որ աշխատավարձի մի մասը թողնելով նրան, չինք տարի նստապարտքը սեփականացնել: 1880 թ. զբաղմունքի և մամուլի մասին եղած իրավունքի 58-րդ կետը համաձայն նրան թույլտրություն է նկար բերել այդ տարածարի:

48 «Մեղու Հայաստան», 1878, № 19:

49 ՀՈՒԷ ԿՊՊԱ, էմին Եր-Պրիգորյանի քննանկյան ֆոնդ (ֆ. 423, ց. 1, գ. 27, էջ 2):

50 «Քարանո», 1895, № 2, էջ 146:

51 «Կրակյան թերթ», 1934, № 33:

52 Անտուան Շարլոտը գրականությունը սկզբից մինչև մեք որբեր. վեկտորի, 1904, էջ 159:

53 Ս. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, թատերական բաժին, էմին Եր-Պրիգորյանի ֆոնդ, թղթ. 67—86:

54 «Մուսարիթ», 1907, № 339, էջ 8:

55 «Երիվանակի» օրյավեկից, 1909, № 3:

56 Նույն տեղում, № 11:

57 «Երիվանակի» օրյավեկից, 1911, № 44:

58 «Երիվանակի» օրյավեկից, 1916, № 12:

59 Տե՛ս էմին Եր-Պրիգորյանի արխիվ, «Ռժ հովաստրական գործունեությունը» Երևանում տեղը:

60 «Տարազ», 1899, № 3, էջ 82:

61 Տե՛ս Ս. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, թատերական բաժին, էմին Եր-Պրիգորյանի ֆոնդ, թղթ. 67—86:

62 «Երիվանակի» օրյավեկից, 1911, № 84:

63 «Հուլիսարար», 1912, Ա գիրք, էջ 26:

64 Տե՛ս էմին Եր-Պրիգորյանի անձնական արխիվ, «Ռժ հովաստրական գործունեությունը» Երևանում տեղը:

65 Նույն տեղում:

66 «Կրակյան թերթ», 1934, № 33:

67 Նույն տեղում:

ԳՒՌՈՒ ՉՈՐՐՈՂՔ

1 «Բանվոր» թերթը 1900 թ. լույս է տեսել 22 համար, իսկ 1901 թ.՝

1 Համար:

2 «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության արվագներ», Երևան, 1967, էջ 35:

3 Նույն տեղում, էջ 37:

4 Գ. Բ. Կարիբյանյան, Լենինը և Արցախի վանք, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 59:

5 «Հին բուշինկները» հիշագրություններ, գիրք առաջին, Երևան, 1959, էջ 107:

6 Նույն տեղում:

7 ՀՈՒԷ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՀԿՊՊԱ), ֆ. 94, ց. 8, գ. 101, էջ 1:

8 Նույն տեղում, էջ 3:

9 «Հին բուշինկները» հիշագրություններ, գիրք առաջին, Երևան, 1959, էջ 107:

10 Նույն տեղում:

11 Նույն տեղում:

12 «Պակտի», 1907, № 2:

13 Վ. Ի. Անին, Երևանի իրականաբար ժողովածու, հատ. 15, էջ 26:

14 «Պակտի», 1907, № 2:

15 Վ. Ի. Անին, ՆԺ, հատ. 14, էջ 147:

16 «Պակտի», 1907, № 2:

17 Նույն տեղում:

18 Վ. Ի. Անին, ՆԺ, հատ. 15, էջ 31:

19 «Պակտի», 1907, № 4:

20 Նույն տեղում:

21 Նույն տեղում:

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում, № 3:

24 Տե՛ս, Большая советская энциклопедия, т. 4, М., 1971, с. 361:

25 Խ. Հ. Բարսեղյան, Բուշինկյան հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1958, էջ 160:

26 Пятый (лондонский) съезд РСДРП, Протоколы, Москва, 1963 г., с. 888.

ԳՒՌՈՒ ՆԻՆԿԵՐՈՂՔ

1 Վ. Ի. Անին, ՆԺ, հատ. 21, էջ 219:

2 Մ. Վ. Արզումանյան, Բուշինկները հիշագրություններ և սկզբունքներ

Հարձակումները Հայաստանում 1905—1917 թվականներին, Երևան, 1958, էջ 25:

- 3 Ս. Այսպեղուրյան, Երկեր, Հատ. 1, Երևան, 1959, էջ 130—131:
- 4 ՀՅԸՁ Գեներալական պետական պատմական արխիվ (ԷԿՊՊԱ), 5. 10, ց. 2, գ. 724, թղթ. 8:
- 5 «Հրազդան», 1908, № 4:
- 6 Խույն սեղում:
- 7 Խույն սեղում, № 15:
- 8 Խույն սեղում, № 5:
- 9 Խույն սեղում, № 13:
- 10 «Հրազդան», 1909, № 11:
- 11 Խույն սեղում, № 13:
- 12 Խույն սեղում:
- 13 Խույն սեղում, № 14:
- 14 Խ. Գ. Խուլանյան, Մարտիրոսական տեսակետական մտքի տարածումը Նայ Իրանահեթյան ժեղ. 1890—1920, Երևան, 1961, էջ 439:
- 15 «Հրազդան», 1909, № 15:
- 16 Խույն սեղում:
- 17 «Հրազդան», 1908, № 3:
- 18 Վ. Բ. Լեւին, Եժժ, Հատ. 19, էջ 282:
- 19 «Հրազդան», 1909, № 4:
- 20 Խույն սեղում:
- 21 «Հրազդան», 1908, № 14:
- 22 Խույն սեղում:
- 23 «Հրազդան», 1909, № 14:
- 24 «Հրազդան», 1908, № 11:

ՂԱՌՈՒՆ ՎԵՆԵՐՈՒԴ

- 1 Վ. Բ. Լեւին, Եժժ, Հատ. 20, էջ 30:
- 2 «Նոր ձայն», 1911, № 1:
- 3 «Էրիթրանսկիի արյավունքի», 1911, № 6:
- 4 «Նոր ձայն», № 6:
- 5 Խույն սեղում:
- 6 Խույն սեղում, № 1:
- 7 Խույն սեղում, № 4:
- 8 Խույն սեղում, № 8:
- 9 «Նոր ձայն», 1911, № 7:
- 10 Խույն սեղում:
- 11 Վ. Բ. Լեւին, Եժժ, Հատ. 17, էջ 253:
- 12 «Նոր ձայն», 1911, № 5:

- 13 Խույն սեղում, № 1:
- 14 Խույն սեղում, № 2:
- 15 «Գուսան», 1911, № 1:
- 16 «Գուսան», 1912, № 49/56:
- 17 Խույն սեղում, № 10/57:
- 18 «Գուսան», 1911, № 4:
- 19 «Գուսան», 1912, № 30/27:
- 20 «Գուսան», 1911, № 1:
- 21 «Գուսան», 1912, № 23/30:
- 22 Խույն սեղում:
- 23 Խույն սեղում, № 37/44:
- 24 Խույն սեղում, № 39/46:
- 25 Խույն սեղում:
- 26 Խույն սեղում, № 46/59:
- 27 Խույն սեղում, № 44/51:
- 28 Խույն սեղում:
- 29 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1972, էջ 421—422:
- 30 «Գուսան», 1912, 28/45:
- 31 Խույն սեղում, № 32:
- 32 «Գուսան», 1911, № 2:
- 33 Խույն սեղում, № 3:
- 34 «Գուսան», 1912, 6/13:
- 35 «Գուսան», 1911, № 1:
- 36 «Գուսան», 1912, № 44/51:
- 37 «Նոր ձայն», 1913, № 1:
- 38 Խույն սեղում, № 85:
- 39 Խույն սեղում, № 15:
- 40 Խույն սեղում, № 18:
- 41 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 2 изд., т. 16, с. 16:
- 42 «Խայն», 1906, № 32:
- 43 «Նոր ձայն», 1913, № 18:
- 44 Խույն սեղում, № 34:
- 45 Խույն սեղում, № 13:
- 46 Սո. Գեորգիան, Եժժ, Հատ. 1, էջ 269:
- 47 «Նոր ձայն», 1913, № 26:
- 48 Սո. Գեորգիան, Եժժ, Հատ. 2, էջ 279:
- 49 «Նոր ձայն», 1913, № 16:
- 50 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Կ. Երևան, 1951, էջ 501:
- 51 Խույն սեղում, էջ 502:
- 52 «Նոր ձայն», 1913, № 7:
- 53 Խույն սեղում, № 8:
- 54 Խույն սեղում, № 22:

- 50 Նույն տեղում, № 18.
- 56 «Նոր ժամայն», 1913, № 1.
- 57 Նույն տեղում, № 2.
- 58 Նույն տեղում, № 14.
- 59 Նույն տեղում.
- 60 Նույն տեղում, № 28.
- 61 Նույն տեղում, № 4.
- 62 Նույն տեղում.
- 63 Նույն տեղում.
- 64 ՏԷՍ՝ սեպտեմբեր, 1906, № 13.
- 65 Նույն տեղում, № 3.
- 66 «Նոր խոսք», 1906, № 2.
- 67 ՏԷՍ՝ Փայտեղույկ Վիս, Շոտ և Շոտլանդ, Երևան, 1979, էջ 4.
- 68 «Նոր խոսք», 1906, № 2.
- 69 «Մշխատակ», 1906, № 21, էջ 35.
- 70 Նույն տեղում, № 1.
- 71 Նույն տեղում, № 303.
- 72 «Նամարալա», 1907, № 46/47.
- 73 «Նամարալա», 1908, № 29.
- 74 ՍՄԿԿ Գեներալին առընթեր մարտիկ-լեհիկովի ինտերուտի
Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4033, ֆոթ. 1, գ. 1096.

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՒՄԻ

- 1 «Նոր», 1913, № 1.
- 2 «Նոր», 1914, № 25.
- 3 Նույն տեղում, № 13.
- 4 Նույն տեղում, № 2.
- 5 Նույն տեղում, № 4.
- 6 Նույն տեղում, № 16.
- 7 Նույն տեղում, № 3.
- 8 Նույն տեղում, № 5.
- 9 Նույն տեղում.
- 10 Նույն տեղում, № 9.
- 11 Նույն տեղում, № 14.
- 12 Վ. Ի. Անիկին, Նիժ., Տառ., 12, էջ 124—125.
- 13 «Նոր», 1914, № 19.
- 14 Նույն տեղում, № 3.
- 15 Նույն տեղում, № 4.
- 16 Նույն տեղում.
- 17 «Նոր», 1913, № 1.
- 18 Նույն տեղում.

- 19 «Նոր», 1914, № 18.
- 20 Նույն տեղում, № 17.
- 21 Նույն տեղում.
- 22 Գ. Պ. Աղայան, Արշավիր Մելիքյան, Երևան, 1969, էջ 16.
- 23 «Նոր», 1914, № 17.
- 24 Նույն տեղում, № 4.
- 25 Նույն տեղում.
- 26 Վ. Ի. Անիկին, Նիժ., Տառ., 45, էջ 442—444.
- 27 «Նոր», 1914, № 20.
- 28 Նույն տեղում, № 13.
- 29 Նույն տեղում, № 14.
- 30 Նույն տեղում, № 2.
- 31 Նույն տեղում, № 14.
- 32 Նույն տեղում, № 23.
- 33 ՏԷՍ՝ ՍՄԿԿ Գեներալին առընթեր մարտիկ-լեհիկովի ինտեր-
ուտի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4058, ց. 1, գ. 92, էջ 2—3.
- 34 Գ. Պ. Աղայան, Անիկյան Հեղափոխական ու պահպանող դրսև-
կան «Մովհեստան Հայաստան», 14 մարտի 1979 թ., № 62.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արցուհի Համբդ 11 22, 122, 123,
139, 151
Արևյան Ա. 95
Արմշյան Խ. 59, 67, 125, 152
Ազատյան Լ. 139
Ազիզյան Այ. 84
Ախանաթյան Ա. 19, 45, 48, 189,
191
Ալանաթյան Ն. 92
Ալավերդյոզ Կ. 103, 106, 111
Ալանաթյան Տ. 124
Ալալյան Ս. 6, 177, 201
Աղափիրյան Գ. 67
Ամատունի Մ. 67
Ամիրխանովարի Իշխան 81
Ամիրխանյանց Ա. 43
Ամիրյան Գ. 83
Առանև 69
Ասիաթյան Վ. 67
Ազիզյանց Խ. 67
Ավետարեսու 131
Արտառանյան Ազ. 146
Արզումանյան Մ. 7, 197
Արծրունի Գր. 23, 24, 53, 78, 79
Արտունի Վ. 60
Արցունյան 124
Արմենյան Ա. 95
Արիմյան Գ. 67
Աֆանասյան Ս. 63
Աֆրիկյան Ե. 87
Աֆրիկյան Կ. 84
Աֆրիկյան Վ. 118

Բարսեղյան Ա. 53, 62, 92
Բաղդասարի Մ. 128, 135, 137
140, 143, 147, 148, 156, 169—
166
Բաշտիբյան Աս. 123
Բայաթընյան Ա. 26
Բարսեղունի Վ. 103
Բարխուդարյան Գ. 67
Բարսեղյան Խ. 7, 197
Բերդի Ա. 186
Բեկկեր Ի. 121
Բեկիզադարյան Ս. 33, 57
Բաղատիրյոզ Վ. 103
Բրամիրիոզ 37
Բարչույան 102
Գալստյան Թ. 189
Գարշի Վ. 181
Գեղամյանց Վ. 77
Գերցեն Ա. 181
Գուլամիրյանց Ա. 12
Գուլանյան Խ. 193
Գևորգ IV կաթողիկոս 40
Գևորգ V կաթողիկոս (Սարևո-
յանց) 141
Գևորգյան Բ. 40
Գևորգյան Զ. 12, 13, 93, 196
Գևույանով Բ. 33
Գեմիրճյան Գ. 99
Գոգոբյան Գ. 67
Գուրգուիզ-Նարանկոզ Ա. 11

Գուրյան-Արմենյան 95

Եզյան Կ. 11, 65

Եղիազարյան Բ. 83, 84

Եղիազարյան Հ. 83

Եղիազարյան Վ. 11, 69

Երզնկյան Գր. 16, 31

Երկանյան Վ. 189

Ջուրաբյան Ա. 102

Ջուրաբյան Ս. 191

Էղիիսանյան Կ. 65

Էղիիսանյան Մ. 65

Էնգես Յ. 199

Էսիրոս Ա. 38

Քաֆանյան Ա. 84

Քոխմախյան Ա. 16, 46, 196

Քորզոմյան Վ. 44

Քոստանյան Հ. 187

Քոստանոզ 67

ժորես Ժ. 186

Իգմիրճյան Մ. 123, 165

Իշխանյան Զ. 46

Իշխանյան Ս. 189

Լալայանց Հ. 46

Լեժավա Շ. 102

Լենին Վ. Ի. 107—109, 115, 116,

122, 127, 133, 173, 179, 186,

187, 197, 198, 200, 201

Լեռ (Ա. Բարսեղանյան) 95, 192,

196

Լիբիդիստ Կ. 186

Լյուրեմբուրգ Բ- 186

Ռասախյան Գ. 64, 67

Ռերմյան Մկրտիչ (Հալիբի) 23, 65

Ռուբինյան Ա. 36, 72

Ռուսթումյան Ա. 102

Սահաթյան Ա. 101

Սամաթահան Կ. 69

Սանդուղճյան Պ. 117, 124

Սանտ 45

Սարազմանյան Հ. 7

Սարիբյան Արս. 184

Սեանյանց Բ. 102

Սոթիկյան Գ. 101

Սոթիկյան Ա. 148, 149

Ստրդենկո Վ. 113

Մանուկյան Ա. 92, 93

Մանուկյան Բ. 18, 63, 66, 189,

190, 193

Մանուկյան Հ. 128

Մանուկյան 64

Մարտ 55, 56

Մեթոմ Հ. 16, 33, 35

Մովսեսիսյան Ա. 11, 53, 60, 62

Մովսեսիսյան Գ. 11

Մովսեսիսյան Հ. 64, 65, 146

Պարսաթյան Գ. 101, 106

Պարթևյանյան Գ. 197

Պարթևյանց 50

Սարխանյան Ա. 103

Սահ Է. 131

Սաղաթյոզիբի 102

Սանդուխտ Վ. 40, 41

Սատանյան Հ. 11, 63

Սարգսդարյան Գ. 176

Սարգս Կ. 112, 131, 150, 199

Սևիբյան Արս. 106, 131—133,

135, 132, 163, 167, 169, 171,

173, 177—180, 184—187

Սևիբյան Սևիբ (Պեղուկ) 101,

102

Մկրտչակի եղիսկոզոս 23
 Մկրչ-Ազոմայան Ն. 195
 Մելլան Ա. 36, 38
 Մելլան Հ. 93
 Մելլան Կ. 62
 Մելլան Փ. 62
 Մկրտչյան 102
 Մկրտրով Մ. 20
 Մխիթարյան Կ. 131, 171
 Միրաչյան Մ. 103
 Միրզոյան Մ. 58
 Միրզոն 53
 Միրճանյան Կ. 62
 Միրճանյան Կ. 67
 Մխիթարյան Մ. 19, 190
 Մկրտաձյան Կ. 152
 ՄՆՋՐԿԱՆ Ք. 11, 16, 18, 33
 Մոլիկի Ժան-Բատիստ 192
 Մոսկյան Ա. 104
 Մուրացան (Գրիգոր Տեր-Հովհան-
 նիսյան) 78

 Տազարյան 2, 104
 Տանձակի 35

 Նազարբեկյան Փ. 67
 Նազարյան Առ. 67
 Նալբանդյան Մ. 25, 29, 30, 156
 Նախապարզյան Բ. 53
 Ներսիսյան Մ. 6, 11, 21, 29,
 189—191
 Նիհուաշվիլի Վ. 104
 Նիցշե Ֆր. 131

 Շալիկով 12
 Շախտարախնակի Մ. 107
 Շահաբիզյան Ա. 53, 62
 Շահումյան Առ. 102, 116, 153,
 154, 189
 Շերեր 58
 Շոստակ 92

Շուստով 113
 Շերիժ Մահմուդ փաշա 155

 Չանտարիա Ա. 102
 Չարնց Եղիշ 187
 Չմշկյան Կ. 97

 Պաղտաձյան Վ. 10, 12—14, 17,
 18, 26, 36, 40, 45, 48, 190
 Պաղտայան Գր. 46
 Պատանյան Թ. 67, 68, 125, 194
 Պատանյան Ք. 67
 Պարսմյան Վ. 189, 190
 Պետրովսկի 14, 25
 Պիլեռնով Կ. 186
 Պլեանյով Վ. 151

 Ջալալյան Թ. 11, 88

 Թառնյան Ա. 67
 Թառա ժան Ժակ 38, 143

 Թաղովսկի 92
 Թանառարյան Մ. 65
 Թարաշ 113
 Թարնյան Թ. 7, 15, 190
 Թաֆրազյան 78
 Թեղրախյան Ա. 45, 46
 Թխնիսյան Պ. 38, 67
 Թինանյան Կ. 148
 Թոկոմսկի Կ. 103, 106, 112—
 114
 Թոկոմարյան Թ. 116, 158
 Թունգուկյան Գ. 146, 155

 Վարդանյան Տ. 11, 13
 Վարձապետյան Կ. 23
 Վեյտլինգ Վ. 111, 112
 Վիրբով Թ. 53
 Վրույր Ա. 98, 146

Տեր-Աբրահամյան Վ. 128, 129
 Տեր-Գրիգորյան Ա. 145
 Տեր-Գրիգորյան Գ. 53
 Տեր-Գրիգորյան Է. 73, 74, 78,
 80—82, 84—86, 91—100, 133,
 146, 192, 195, 196
 Տեր-Գրիգորյան Հ. 91, 195, 196
 Տեր-Գրիգորյան Մ. 192
 Տեր-Զարբյան Թ. 11, 68—69
 Տեր-Իսահանյան Ի. 152
 Տեր-Հակոբյան Ա. 117
 Տեր-Հովհաննես 64
 Տեր-Հովսեփյան Լ. 102, 104
 Տեր-Մարտիրոսյան Ա. 87
 Տեր-Մկրտիչակյանց Ս. 33
 Տեր-Միքայիլյան Հ. 67
 Տեր-Սարգսյան Մ. 135
 Տերտերյան Ա. 135
 Տիգրանյան Ա. 88
 Տիգրանյան Լ. 11, 16, 49, 51,
 53—56, 58, 60—65, 67—71, 81,
 193, 194
 Տյուսար Ա. 38, 39

Տոլստոյ Լ. Ն. 132, 133, 146

 Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)
 11, 137

 Փարսազանյան Թ. 7, 193
 Փափուզյան Հ. 67
 Փիլոսյան Հ. 101
 Փրեյտոնյան Մ. 67
 Քիչար Պիլո 158

 Օզարով Եկի. 181
 Օրբելի Վ. 36
 Օրմանկի 11
 Օրմանյան Մ. 165

 Օուեն Թ. 179

 Ֆիլան 45
 Ֆոյերբախ 45
 Ֆրանզյան Ա. 131
 Ֆարբե Ֆ. 179

ԳՐԻՆ ԱՆՆՐՈՂ

«Եր ձայն» (1911—1912), «Կանն» (1911—1912), «Եր մամուլ» (1913—1915) ստացողիժական պարբերականներ	127
«Եր ձայն» (1911—1912)	128
«Կանն» (1911—1912)	135
«Եր մամուլ» (1913—1915)	147

ԳՐԻՆ ՏՈՒՆՐՈՂ

«Յոսէ» բոլշևիկյան բերբր (1913—1914) մարտիսական զազա- փարների տարածման զործով	167
Ք յ ժ ո ժ ո ժ	188
Մ ա ն ո թ ա զ ր ո ս ի յ ո ս ի ն ն ե ր	189
Ա ն ձ ե ա ն ո ս ի ն ն ե ր ի ց ա ն է	202

Ք Ո Վ Ա Ն Գ Ա Ն ՈՒԹ Տ ՈՒՆ

Ն ե ր ա ձ ո ս ի յ ո ս ի ն	5
---------------------------	---

ԳՐԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

Երևանի ստաբն պարբերականը «Գոսի» շարաթաթերթը (1880—1884)	10
---	----

ԳՐԻՆ ԵՐԿՐՈՂ

Ան Տիգրանյանի «Առաջադանական բերբ» ամսագիրը (1881—1884)	45
--	----

ԳՐԻՆ ԵՐԿՐՈՂ

«Երևանի Տայասարտրոյուններ» (1883—1885) և «Էրիվանցիկ օր- յազկներ» (1900—1917) պարբերականներ	73
---	----

ԳՐԻՆ ՉՈՐՐՈՂ

«Յակոբ» բոլշևիկյան բերբը (1907)	101
---------------------------------	-----

ԳՐԻՆ ՉԳՆՆՐՈՂ

Երևանի մամուլը ստոյպինյան ռեակցիայի տարիներին («Շրագզան», 1908—1909)	115
---	-----

ՄԱՎԱ ՍՈՒՐԵՆԻ ԿԱԶՄԱԾԱՆՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԷ
(1880—1917)

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարիչ՝ Յու. Հ. Բաախյան
Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ՝ Զ. Գ. Խարանյան

ИБ № 911

Հանձնված է շարվածքի 27. 08. 1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության
6. 02. 1986 թ.: ՎՅ 06525; Չափը 84×108¹/₃₂; Խուշր № 1; Տպատեխնիկ
«գրքի սովորական», բարձր տպագրություն, Փայլ- 10,92 մամուլ, տպագր 13,0
մամուլ: Ներկ. մամուլ 10,92; Հրատ. հաշվարկ. 8, 97 մամուլ: Տպարանակ
700; Հրատ. № 6611 Փատվեր № 894: Գինը 1 ս. 10 կ.

2002 ԳԱ Հրատարակչություն,
375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 Գ.

Издательство АН Арм. ССР,
375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

2002 ԳԱ Հրատարակչության տպարան,
375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24.

Типография Издательства АН Арм. ССР,
375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.